

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫЗЫЛ-КЫЯ ГУМАНИТАРДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИНСТИТУТУ

ИСЛАМКУЛ МАМАТКУЛОВИЧ ЖОРОВ

ТИЛ жана АНЫ ИЗИЛДӨӨЧҮ ИЛИМ

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДЫН
СТУДЕНТТЕРИ ҮЧҮН
ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ ПРЕДМЕТИ БОЮНЧА
ОКУУ КУРАЛЫ

Ош - 2014

УДК 80/81
ББК 81
Ж 81

Бат МУ КГПИнин кыргыз тили жана адабияты кафедрасында жактырылып, Баткен мамлекеттик университетинин окумуштуулар кеңешинин чечими менен басмага сунушталды

Адис редактор – Кыргыз илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор С.Ж. Мусаев
Рецензиялаган – филология илимдеринин доктору, профессор С.Ибрагимов
филология илимдеринин кандидаты, профессор А.Жалилов
филология илимдеринин кандидаты, доцент Н.О.Турганбаев

Ж- 81 Жороев И. М.
Тил жана аны изилдөөчү илим.-Ош, 2014.-164 б

ISBN 978-9967-18-101-4

Окуу китеби ЖОЖдордун филология адистиктеринде окутулуучу «Тил илимине киришүү» курсу боюнча негизги окуу куралы. КРдин ББИМнин 2003-жылы бекитилген мамлекеттик стандарттын жана программалардын талаптарына ылайык жазылып, жалпы тил илимндеги негизги маселелерди камтып, студенттер, аспиранттар жана мугалимдер үчүн арналып жазылды.

Ж-4602000000-14

ISBN 978-9967-18-101-4

УДК 80/81

ББК 81

© Жороев И. М. 2014

БАШ СӨЗ

«Тил илиминө киришүү» курсу жогорку окуу жайлардын филологиялык билим берүү багытындагы адистиктерде окутулат.

Мында тил жана аны изилдөөчү илим, тилдин табияты, келип чыгышы, адамзат коомундагы кызматы, грамматикалык турпаты, функциясы жана таралыш аймактары боюнча классификациялары, унутулган жана азыркы тилдер, тилдин бөлгилер системасынан алган орду, тилдин система жана структура катары каралышы, жазуу жана анын пайда болушу, өнүгүш этаптары, тилдин жалпы структуралык түзүлүшү жана тил илиминин бөлүмдөрү ж.б.у.с. жалпы лингвистикалык таанууну кеңейтүүчү маалыматтар берилет.

Дисциплина болочок адистерди тил боюнча негизги курска алдын-ала даярдайт. Ошондуктан бул курс «Киришүү» деп аталат. Жалпы тил илиминин баштапкы бөлүмү катары лингвистикалык түшүнүктөр, маалыматтар, терминдер менен студенттердин билимдерин калыптандырат, тиешелүү көндүм, адаттарга даярдайт.

Студент аудиторияда дискуссияларга активдүү катышып, өзү тандаган темада реферат жазып, дүйнөнүн лингвистикалык картасын түзүп, тил боюнча элдик казына менен таанышат. Кайсы мамлекетте кайсы тил сүйлөнөт, дүйнө тилдеринин кайсынысы эне тилибизге тектеш. Тектеш эместиктерин ажыратуу көндүмүнө жана тилдин структурасы жөнүндө билимге ээ болуусу зарыл. Бул үчүн курска катталуудан мурда тил менен жазуунун адамзат коомундагы маанисин түшүнүп, дүйнө элдеринин тилдери жөнүндө кызыгуусунун болушу жетиштүү. Курсту уккандан кийин студенттин жалпы лингвистикалык дөңгээли, албетте, жогорулайт.

Китепте тема боюнча алгач теориялык бөлүм сунуш кылынып, аны бекемдөө максатында кыргыз, орус тилдеринен көрөктүү учурларда англис ж.б. тилдерден да мисалдар келтирилди. Студенттин жөкөчө иштөөсүн жеңилдетүү, ой жүгүртүүсүн арттыруу максатында ар бир тема боюнча өзүн-өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор, сунуш кылынган илимий-методикалык адабияттардын тизмеси кошо көрсөтүлдү. Теориялык материалдар эки модулга ажыратылып, модулдук

суроолор, тапшырмалар берилди. Курс боюнча өтүлүүчү сабактардын, студенттердин өз алдынча иштөөлөрү боюнча болжолдуу түрдө бөлүштүрүлгөн тематикалык маалыматтар камтылды. Буларды окуу жайынын шартына ылайык кайра түзүп алуу ар бир окутуучунун эркине коюлат.

Китепти ЖОЖдордогу окутуунун бардык формаларында - күндүзгү, сырттан, кечки окуу бөлүмдөрүндө, дистанттык окуу борборлорунда пайдаланса болот. Курсту окутууда студенттердин лингвистикалык терминдерди өздөштүрүүсүнө өзгөчө басым жасалууга тийиш.

Урматтуу окурман, тил илими бере турган маалыматтар филолог мугалимдер үчүн гана эмес ар бир интеллектуалдуу адам үчүн керектүү жана зарыл. Бекеринен, элибизде *«өнөр алды – кызыл тил»* деп тилге теңдешсиз баа берилбейт. Анткени тил – адамдын адамдык деңгээлин чагылдыруучу белги. Пайгамбарыбыздын осуяттарында да *«адамдын сулуулугу анын тилинен билинет»* деп айтылары бекеринен эмес. Ошондуктан биз, филолог окутуучулар – тилди барктап, тилди сүйгөн, анын касиет-кудуретин сезе-билүүгө умтулган, **тилди, сөздү** изилдөөчү, **сөздүн** кадыр-баркын талдай да, тандай да алган адистерди даярдоого кам урганбыз. «Ааламдын көркүн көз, адамдын көркүн сөз ачат» демекчи адамды адам кылган, анын улуулугун арттырган болочок тилчи жана адабиятчы мугалимдерге багыт бергенибиз менен сыймыктана алабыз.

Китептин сапатын жогорулатуу үчүн айтылган сын пикирлер жана сунуштар үчүн автор ыраазычылыгын билдирет.

Автор

I БӨЛҮМ

ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ ПРЕДМЕТИ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Тил жана аны изилдөөчү илим;
2. Тилдин табияты жана кызматы;
3. Тил жана ойлоо.

ТИЛ ЖАНА АНЫ ИЗИЛДӨӨЧҮ ИЛИМ

Тил адамдар ортосундагы карым-катыштын, пикир алышуунун куралы. Тил аркылуу адам жамааты түзүлүп, алардын турмушундагы жана түрдүү ишмердүүлүгүндөгү катыш жүзөгө ашат. Тилсиз эл да жамаат да болбойт. Ал турсун жеке адамда тилсиз жаралбайт. Тил адамдын жогорку акыл-эсин шарттап, дүйнө таанымын, тажырыйбасын сактап, кылымдан-кылымга, укумдан-тукумга алып жүрүүчү уникалдуу көрүнүш.

Жер жүзүндө 2,500 менен 3000дин тегеригинде, кээ бир адабияттарда 5000 тегерегинде тил бар делет. Алардын ар бири өзү тиешелүү жамаат менен кошо жаралып, кошо өнүккөн кайталангыс байлык. Ошондуктан улуу жазуучу Ч.Айтматов «ар бир элдин тили-бүткүл адамзаттын мүлкү» дейт.

Адамдар өздөрүнүн турмушунун, жашоосунун түбөлүк жандоочусу, жардамчысы болгон тилге байырттан баштап кызыгып, аны изилдеп-үйрөнүп, аны изилдөөчү тил илимин жараткан. Тил илими эл аралык терминде лингвистика деп аталат. Бул термин латын тиленин «*lingua*» (тил) деген сөзүнөн алынган. Лингвистиканын изилдөө объектиси тил (адамдар ортосундагы пикир алышуунун, карым-катыштын куралы). Мында тилдин жалпы табияты жана кызматы, ички түзүлүшү (структурасы), мыйзам ченемдүүлүктөрү, тарыхый өнүгүшү жана калыптанышы, тексттик катышы (тектөш же тектөш эмес), классификацияланышы сыяктуу маселелер каралат.

Ар кандай илим илим болуш үчүн төмөнкүдөй таяныч чекитерге ээ болушу зарыл:

1. Изилдөө объектисинин болушу: тил илиминин изилдөө объектиси – тил;

2. Изилдөө методунун болушу: тил илиминин да сыпаттама, салыштырма, салыштырма тарыхый, эксперименталдык ж.б. методдору бар;

3. Прикладдык жагы: тил илиминин да чыгарган жоболору, эрежелери адамзат турмушунда колдонулуп келе жатат;

4. Тарыхы: тил илиминин да эзелки мезгилден башталган тарыхы бар;

5. Башка илимдер менен болгон байланышы: илим катары башка илимдердин чыгарган жоболорун, эрежелерин эске алып, өз жоболорун, эреже-нормаларын жараттып жаткандыгы.

Лингвистика өз объектиси болгон тилди окутуп. Иликтөп-үйрөтүүдө изилдөөнүн масштабына (кең же тар мүнөздөө экенине) карай жеке тил илими жана жалпы тил илими болуп бөлүнөт.

Жеке тил илими конкреттүү бир элдин же бир этникалык топко кирген элдердин тилин жана тилдик өзгөчөлүктөрүн окутуп-үйрөтөт. М: азыркы кыргыз тили илими – кыргыз тилин жана анын өзгөчөлүктөрүн, азыркы араб тили илими – араб тилин жана анын өзгөчөлүктөрүн, азыркы орус тили илими – орус тилин жана анын өзгөчөлүктөрүн изилдеп-үйрөтөт же түркология–түрк элдеринин тилиндеги жалпылыктарды, окшоштуктарды, башка этникалык топтордун тилдеринен болгон өзгөчөлүктөрүн иликтөп-үйрөтсө, славянстика тил илими болсо, славян элдеринин тилиндеги жалпылык-окшоштуктарды изилдеп-үйрөтөт.

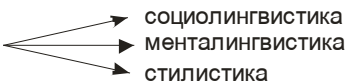
Ар бир тил жеке өнүгүшкө, тагдырга жана өзгөчөлүккө ээ болгону менен бүтүндөй адам тилин бириктирип турган орток типтүү тилдик көрүнүштөр бар. Мисалы: тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм сыяктуу тилдик бирдиктер, басым, тыным, интонация сыяктуу тилдик каражаттар кыргыз, же орус, же англис тилдери үчүн гана мүнөздүү болбостон, бардык тилдер үчүн бирдей мүнөздүү. Мындай орток типтүү тилдик көрүнүштөрдү жана адамзат тилинин келип чыгышын, табиятын, жалпы закон ченемдүүлүктөрүн, кызматын окутуп-үйрөтүүчү тил илими жалпы тил илими деп аталат.

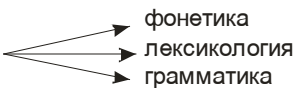
Бардык эле ЖОЖдордун филология адистеринде жалпы тил илими предмети тил илимине киришүү, тилдин теориясы жана тил илиминин тарыхы курстарына бөлүнүп окутулат.

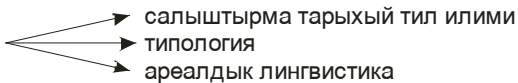
Тил илимине киришүү предмети тил жөнүндөгү илимдин негизги түшүнүктөрү менен тааныштырып, тил илимине тиешелүү теориялык маселелерди үйрөнүүгө даярдайт жана багыт берет.

Тил илими бере турган маалыматтар ар бир интеллектуалдуу адам үчүн зарыл. Ал эми кесип-өнөрү тил менен байланышкан мугалим, журналист, жазуучу ж.б. үчүн аны терең өздөштүрүү кесиптик камылгалардын чордонунда турат.

Тил татаал жана көп кырдуу көрүнүш, ошондуктан аны ар тараптан текшерген тил илиминин бир канча бөлүмдөрү бар:

1. Экстроллингвистика:

2. Интролингвистика:

3. Компратвистика:

Тил өзүнүн табияты, негизги кызматы, өнүгүшү боюнча коомдук көрүнүш болгондуктан, аны изилдөөчү илим да коомдук илимдер тобуна кирет. Бул анын биринчи кезекте философия, адабият таануу, тарых, археология, этнография, антропология, логика өңдүү коомдук илимдер менен тыгыз байланышта экендигин шарттайт. Айтсак, тилдин пайда болушун иликтөөдө жер жүзүндө адамдардын пайда болушу, алардын коомдошуп жашай башташы жөнүндөгү тарыхтын, археологиянын, антропологиянын илимий багыттары негиз болот.

Ошондой эле тил илими табигый илимдер менен да өз ара байланышта. Мисалы: фонетика тыбыштардын акустикалык касиетин физикага, сүйлөө органдарынын түзүлүшүн жана тыбыштардын жасалышындагы кызматын физиология менен анатомияга таянып изилдейт. Диалект, говор сыяктуу аймактык тилдик өзгөчөлүктөрдү тактоодо география илими жардамга келет. Анын негизинде пайда болгон лингвистикалык география

(тилдик кубулуштардын, фактылардын таралыш чөктөрүн, алардын атластарын, карталарын үйрөтөт) илими да бар.

ТИЛДИН ТАБИЯТЫ ЖАНА КЫЗМАТЫ

Тилдин табиятын аныктоодо окумуштуулар ортосунда түрдүү көз караштар айтылып келген. Кээ бир окумуштуулар тилди адамдын дене түзүлүшү, кебете-көпшири, тамактануусу сыяктуу биологиялык көрүнүштөр менен катар коюп, анын табиятын биологиялык көрүнүш катары эсептеген. Кээ бир окумуштуулар тилди адамдын эрки, кабыл алуусу, жаны сыяктуу психологиялык көрүнүштөр менен катар коңт да, тилди психологиялык көрүнүш деп эсептейт. Тил биологиялык да, психологиялык да табиятка жатпайт.

Адамдын кебете-көпшири, дене түзүлүшү биологиялык табиятта болот жана ал ген аркылуу укумдан-тукумга берилип турат, маселен, киши ата-энесине, же жакын туугандарына окшош келет. Ошондуктан бизди тааныбаган, бирок ата-энебизди тааныган адам бизди ата-энебизге же жакын туугандарыбызга окшоштуруп: «Сен Маматкулдун баласы болосуңбу?», «Сен Ынабаттын кызы болосуңбу?» –деп, таанып алат. Эгерде тил биологиялык табиятта болгондо анда ген аркылуу укумдан-тукумга өтүп, ата-энеси кайсыл тилде сүйлөсө бала да ошол тилде сүйлөмөк. Демек, тил биологиялык табиятта эмес.

Ар бир адамдын дүйнө таанымы, акыл-эси, кабыл алуусу, эрки жана жаны ар башка. Эгерде тил психологиялык табиятта болгондо, анда ар бир адамдын тили да ар башка болуп, жакын туугандык катыштагы кишилер да биринин тилин бири түшүнбөй, тилмеч талап кылып калмак. Бирок жакын туугандар гана эмес бир улуттун өкүлдөрү да баары бир тилде сүйлөп, бир тилде пикир алыша алат. Андыктан, тилдин табияты психологиялык көрүнүшкө да жатпайт.

Тил коомдук көрүнүш жана анын бул табияты илимий жактан аныкталган. Тил адам жамаатындагы, алардын коомдошуп жашоосундагы, эмгек процессинде өз ара пикир алышуу зарылдыгынан улам келип чыккан. Ошондой эле ар бир жеке тил да өзү тиешелүү коом менен кошо жаралып, кошо өнүгөт. Тилдин коомдук көрүнүш экендигин төмөнкү мисал

менен да далилдөөгө болот: Тили чыга элек бала башка тилдүү жамаатта чоңойсо, ошол коом сүйлөгөн тилде сүйлөп тили чыгат, ал турсун чоң адам дөпө башка тилдүү жамаатта болсо, акырындык менен ошол тилде сүйлөп калат. Анткени адам да, тил да өзүн курчаган коомго ылайык болот. Демек, тил жеке адамдын үлүшү эмес ал жалпы элдин энчиси.

Тил коомдук көрүнүш, коомдо байланыш-катыштын негизги куралы катары универсалдуу колдонулуп, төмөндөгүдөй кызматтарды аткарат.

1. Тил - пикир алышуунун куралы;
2. Тил-ойду билдирүүнүн куралы;
3. Тил-ойлонуунун куралы;
4. Тил–адамдын сезим-туюмдарын, эркин билдирүүнүн куралы;
5. Тил-дүйнө тануунун куралы;
6. Тил–тажырыйба топтоонун жана тажырыйба алмашуунун куралы;
7. Тил-улуттук маданияттын, улуттук аң сезимдин формасы катары да кызмат аткарат.

Көрүнүктүү орус тилчиси Ю.Степанов тилдин кызматынын эки түрдүү концепциясын белгилейт:

1. Гносеологиялык концепция - тилдин таанып-билүүчүлүк жана ойлоонун куралы болуу жөнөдөмдүүлүгү:

- тил - коомдошуунун, байланыштын куралы;
- тил - таанып билүүнүн куралы;
- тил - чыгымачылыктын куралы;
- тил - күрөшүүнүн куралы.

2. Онтологиялык концепция-тилдин өзүнө мүнөздүү структурасы жана ички өнүгүү закондорунун бар экендиги. Анын чагылдыруучулук же көз карашты билдирүү жөнөдөмдүүлүгүнө төмөнкүлөр кирет:

- тил - ойлоонун чагылдыруусу;
- тил - улуттук аң-сезимдин же рухтун көрүнүшү;
- тил - таптык көз караштын чагылдыруусу;
- тил - чындыктын көрүнүшү.

Демек, тил коомдогу бардык карым-катышты гана тейлебестен, коомдошууну, таанып-билүүчүлүктү, адам жана анын айлана-чөйрөсүн, улуттук аң-сезим менен улуттук маданиятты кошо чагылдырып туруучу уникалдуу көрүнүш.

Тил коом мүчөлөрүн кедей-кембагал, бай-жарды, капиталист, демократ ж.б. деп төскөбөйт. Ал баарына бирдей. Бирок тилдин өнүгүшүнө мамлекеттик саясат, элдин тагдыры, окумуштуулардын максаттуу аракеттери таасир тийгизиши мүмкүн.

Бүгүнкү күндө карым-катыштын, пикир алышуунун куралы кызматын аткара албай, колдонуудан чыгып калган тилдер да бар. Андай тилдер өлүү (унутулган: латын, карлук, санскрит, келт ж.б), ал эми учурда өзү тиешелүү коом үчүн байланыш-катыштын, пикир алышуунун ж.б. жогоруда көрсөтүлгөн кызматтарды аткарып, колдонулуп жүргөн тилдер тирүү (азыркы) тилдер деп аталат.

ТИЛ ЖАНА ОЙЛОО

Улуттук маданияттын бир формасы болгон тил пикир алышууда, аны бекемдөөдө, укумдан-тукумга өткөрүп берүүдө, акыл, эс, ойлоо менен тыгыз байланышта болот. Акыл эс жана ойлоо адамдын акыл-эс ишмердүүлүгүнүн натыйжасында объективдүү дүйнөнүн аң сезимде чагылышы.

Адам баласынын тааным жөндөмүндөгү, анын тил жана ойлоо ишмердигине негизделген. Ойлоо—объективдүү чындыкты чагылдыруу процессиндеги адамзат таанымынын жогорку баскычы. Тил жана ойлоо өз ара тыгыз байланышта. Ойлоо тилдин мазмунун түзөт. Тил болсо анын материалдык жагы, берилиш формасы. Ошол үчүн Карл Маркс «тил дегенибиз ойдун тикеден-тике чындыгы» деген. Тилсиз ойлоо, ойлоосуз тил жок. Бирок экөө бир нерсе эмес. Ойлоо аң сезимден пайда болгон баш мээнин өзгөчө касиети. Аны логика жана психология илимдери текшерет.

Тил—тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм сыяктуу бирдиктерден турат. Ал бирдиктер сүйлөө органдары тарабынан жасалат. Аны лингвистика (тил илими) иликтейт. Ойлоо жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ. Ошондуктан адамдар улутуна карабай бирдей ой жүгүртөт. Ал эми ар бир улуттук тилдин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Бирок тил менен ойлоонун мындай айырмачылыктары алардын биримдигин жокко чыгара албайт.

Ойлоо жаңы маалымат алат жана аны системалаштырат. Тил маалымат алуу ишмердегин бүткөн түргө келтирүү, бекемдөө жана аны берүү жагын тейлейт. Ошондуктан биз

өзүбүздүн оюбузду, сезимибизди, каалообузду билдирүү үчүн сүйлөйбүз, сүйлөгөндө билүү, түшүүнүү үчүн ойлонобуз.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Тил деген эмне жана жер жүзүндө канча тил бар?
2. Тил жөнүндөгү макал-лакаптардан айтып, маанисин түшүндүрүп бергиле.
3. Тилди изилдөөчү илим жана анын милдеттери.
4. Жалпы жана жеке тил илими жана аларда каралуучу маселелер.
5. Тилди иликтөөчү тил илиминин кандай тармактары бар?
6. Тил илимине киришүү предметинин милдеттери.
7. Тил илиминин башка илимдер менен болгон байланышы.
8. Тилдин табиятын аныктоодогу көз караштар.
9. Тилдин коомдук көрүнүш экендигин далилдегиле.
10. Тилдин коомдук кызматтарын белгилегиле.
11. Тилдин гносеологиялык жана онтологиялык концепциялары.
12. Өлүү тил жана учурдагы тил деген кандай болот?
13. Акыл-эс жана ойлоо ишмердүүлүгүн түшүндүр.
14. Ойлоонун тилден болгон айырмачылыгы жана жалпылыгы.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Акматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. -Ф.:Мектеп., 1980.
2. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү.–Б., 2003.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание. -М.: 1973.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. -Б.: 1996.
5. Жороев И., Юсупов У. Лингвистикалык терминдердин сөздүк-справочниги.- Ош. –2000.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
9. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: Выс. шк. 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
10. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
11. Панов Е.Н. Знаки, символы, языки. –М.: 1980.

ЭКСТРОЛИНГВИСТИКАЛЫК КАРАЖАТТАР ЖАНА ТИЛДИН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Байланыштын экстроллингвистикалык каражаттары;
2. Тилдин келип чыгышы жөнүндөгү көз караштар;
3. Байыркы адамдар жана алардын тилдери.

БАЙЛАНЫШТЫН ЭКСТРОЛИНГВИСТИКАЛЫК КАРАЖАТТАРЫ

Биздин тыбыштык тилибиздин оозеки жана жазма формасы бар. Мунун негизгиси жана байыркысы оозеки форма. Ошондуктан бүгүнкү күнгө чейин жазмасы жок тилдер жашап келе жатат.

Тил адам турмушундагы, түрдүү ишмердүүлүгүндөгү пикир алышууда, байланыш-катыш процессинде негизги каражат. Бирок кай бир ойду берүүчү тилден башкада каражаттары бар. Аларды экстроллингвистикалык каражаттар же байланыштын кошумча каражаттары деп аташат. Алар төмөнкүлөр:

1. Түстүк кошумча каражат - ой-пикирдин, маалыматтын өң-түс аркылуу берилиши. Мисалы: биз көк же кара түстө көйнөк кийген аялдарды жолуктурсак, анда биз анын жакын адамынын бул дүйнөдөн көзү өтүп кеткенин түшүнөбүз, же жолдогу светофор кызыл, сары, жашыл түс аркылуу жолоочунун багытын көрсөтөт. Айтсак аскердик максатта колдонуучу түрдүү түстөгү ракеталар, түстүү желөктөр да белгилүү бир кабарларды билдирет ж.б.

2. Үндүк кошумча каражаттар - ар кандай үндөр аркылуу түрдүү маалыматтардын берилиши. Мисалы: тез жардам машиналары чыгарган үндөрдү укканыбызда, кимдир бирөө капасынан катуу ооругандыгын же өрт, же жол, же башка бир кырсыкка дуушар болуп, ага тез жардам берүү керек экендиги тууралуу маалыматты түшүнөбүз. Ошондой эле, машинанын сигналы, коңгуроонун кагылышы да кандайдыр бир маалыматтарды берүүнүн каражаты боло алат. Айтсак, телефондун гудогу тынымсыз, бат-бат угулса анда биз сураган абоненттин телефону бош эместигин билебиз ж.б.

3. Кыймыл аракеттик кошумча каражаттар. Бул байыркы тарыхка жана улуттук, жаштык өзгөчөлүккө ээ. Мисалы:

мусулман элдеринде ыраагырак турган адамга салам бөрүү колду көкүрөккө алып, башты ийкөө менен түшүндүрүлөт, өзүнөн улуу адамдарга колун булгап (чау-деп) салам берилбейт. Же жаңыдан көлгөн көлин кайын журтуна ийилип салам кылуу менен аларга карата мындан ары урмат-сый мамиледе болуусун түшүндүрөт ж.б.

4. Графикалык кошумча каражаттар. Тартылган сүрөт, чийүү түрүндө берилген маалыматтар. Мисалы: азык-түлүк, кийим-кече, дары-дармек ж.б. ар кандай буюмдар салынган каробкалардын сыртындагы белгилер. Айтсак, кээ бир каробкалардын сыртында кол чатырдын сүрөтү тартылып, жамгырдын жааган элеси болсо. Бул жамгырдан же суудан калыс сактоо дегенди кабарлайт.

5. Буюмдук символикалык каражаттар. Буларга ойдун буюм же жандыктар аркылуу берилишин айтсак болот. Мында буюмдук же жандык белги коомго сиңген болуп, жалпылык мүнөздө жумшалат. Мисалы: көгүчкөн-тынчтыктын белгиси, же жалпы журт үчүн пайда алып келе турган конокторду нан, май жана шириндиктер менен тосуп алуу, алардын нандай улук, майдай жугумдуу жана таттуу мамиледе болушуна ниеттенгендикти туюндурат.

Буюмдук символикалык каражат макулдашкан адамдар ортосунда да белгилик кызмат өтөй алат. Айтсак, эки адам жөнөкөй эле ташты да белги катары пайдаланат. Мисалы: үйдүн терезесинде таш болсо анда үйдө эч ким болбойт, эгер таш болбосо анда үйдө мөндөн башка да киши болот деп макулдашып алышы мүмкүн. ж.б.

6. Көмөкчү тил - кол алиппеси (дактилология¹) жана Брайлемдин шрифти. Булар дудуктар жана сокурлар үчүн түзүлгөн². Кол алиппесинде манжалар менен тамгалар берилип, окшош тыбыштар кошумча белгилердин коштолуусу менен айырмаланат. Мисалы: алакандын көкүрөктө болушу жумшак үнсүздөрдү туюнтса, алакандын көкүрөктөн алынышы менен каткалаң үнсүздөр туюндурулат ж.б. Сокурлар үчүн арналган чекит менен белгиленүүчү Брайлемдин шрифти үчтөн эки катар турган алты чекитти чекит аркылуу көрсөтүү менен берилет.

¹ Грекче: dactylos – манжа, logos - слово

² В.В.Кдухов. Введение в языкознание. –М.: 1979. 37 б.

Мисалы: Атайын темир ручка (шибегеге окшош) мөнөн калыптагы белгиленген бир чекит (· -а), эки чекит (∘ - б) ж.б.

СОКУРЛАР ҮЧҮН АЛИППЕ (Брайлемдин будур шрифти)

А Б В Г Д Е Ж З И Й К

Л М Н О П Р С Т У Ф Х

Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Ю Ё Я

САНДАРДЫН БЕЛГИЛЕНИШИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

КОЛ АЛИППЕ

 А	 Б	 В	 Г	 Д	 Е	 Ж
 З	 И	 Й	 Н	 Л	 М	 Н
 О	 П	 Р	 С	 Т	 У	 Ф
 Х	 Ц	 Ч	 Ш	 Щ	 Ъ	 Ы
	 Ъ	 Э	 Ю	 Я		

7. Атайын сигналдаштырылган системалар: Буга телеграфтык алиппе (морзенин алиппеси) жана жол белгилери, ошондой эле желек менен ракеталар менен берилүүчү белгилер кирет.

8. Илимий символикалык каражаттар: Буга математикалык амалдар (кошуу, алуу, көбөйтүү, бөлүү ж.б.), химиялык жана логикалык белгилерди кошууга болот. Мисалы: H_2O десек сууну түшүнөбүз, же математикалык логикада R катыштыкты билдирсе xRy бул x тин y ка болгон катышын туюндурат ж.б.

Жогоркудай белгилик каражаттарды илимий символика же семётика илими иликтөп үйрөтөт.

Тил да белги катары кандайдыр бир кабар берет. Бирок башка белгилерге караганда пикир-алышууну, байланыш катышты жүзөгө ашырууда тилдин мүмкүнчүлүгү эбегейсиз жана теңдешсиз. Биз пикир алышуунун негизги формасы болгон оозеки кепте түстү, же кыймыл аракетти пайдаланып сүйлөбөйбүз, аларды тыбыштык кеп аркылуу түшүндүрөбүз. Мисалы: «жолдон светафор жашыл жанып турганда өтүш керек» деген ойду айтууда жашыл түстү же светафорду колго кармап айтпайбыз да, ал ойду тыбыштык тил менен ар түрдүү: «светафор жашыл жанып турганда жолдон өтүш керек», «светафордун жашыл түсү жанып турганда жолдон өтсө болот», «жолдон өтүш керек болсо, светафор жашыл жанып турганда өт» ж.б. формаларда айта же жаза алабыз.

ТИЛДИН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Жаратылыштын түрдүү көрүнүштөрүнө, кубулуштарына байланыштуу көп кырдуу башка суроолор сыяктуу адам баласынын тили жана анын кантип келип чыгышы тууралуу соболдор да кызыктуу. Тилдин келип чыгышы жөнүндө ар кандай уламыш легендалар божомолдор, теориялар бар.

Жалпы адамзат тилинин келип чыгышын конкреттүү бир элдин тилинин келип чыгышы менен чаташтырбоо керек. Анткени конкреттүү бир элдин тилинин келип чыгышы же жок болуп кетиши, белгилүү бир тарыхый, саясий-эканомикалык шарттарга байланыштуу. Ал эми жалпы адам тилинин келип чыгышы жөнүндө бир илимдин берген жыйынтыгы, маалыматы аздык кылат. Аны чечүүгө археология, антропология, тарых ж.б

илимдердин берген маалыматтары, берген жоболору тартылууга тийиш. Тил илими жогорку илимдердин берген жоболорун, маалыматтарын эске алып, тилдин келип чыгышында төмөндөгүдөй илимий теорияларды келтирет.

1. Үн тууроо теориясы: Бул теорияны жактоочулар адамзат тилге, жандуу жана жансыз заттардан чыккан, үндөрдү тууроо аркылуу жетишкен дейт да бүгүнкү күндөгү кээ бир жандыктардын өздөрү чыгарган үн менен аталышын мисалга тартат: күкүк, кекилик, сүтак, тоңкулдак ж.б Бирок эмне үчүн бирдей эле үн чыгарган жандуу заттар ар башка тилде ар кандай аталат? Үн чыгара албаган заттарды адамдар кантип атоого жетишти? Деген суроолор жоопсуз калат. Себеби адам баласынын тили үндү тууроо аркылуу келип чыккан эмес. Үн тууроо бул тилдин байышына негиз болгон.

2. Сырдык сөз теориясы: Бул теорияны жактоочулар тилдин келип чыгышын индивидуалдык-психологиялык жагдайлар менен байланыштырып, адамдар өздөрүн курчап турган табияттын таасиринде (корккондон, чочугандан, сүйүнгөндөн, кыйналгандан ж.б) ар кандай сезимдерден улам кокустан түрдүү үндөрдү чыгарышкан. М: ах, ох, бой, ай, үй ж.б. Ушундай үндөр аркылуу кийин тилге жетишкен дешет. Мында тил адамдын жеке сезими менен байланышып, ал психологиялык табиятта болуш керек эле да. Ар бир адамдын тили ар түрдүү болмок. Демек, сырдык сөз теориясы да тилдин келип чыгышына эмес, байышына өбөлгө болгон.

3. Социалдык макулдашуу теориясы—бул теорияны жактоочулар адамдар тилге өз ара макулдашуу аркылуу жетишкен дейт. Ал эми макулдашууга чейинки тил кайдан келип чыкты? Тилсиз кантип макулдашты? Деген суроолорго жооп бере алышпайт. Ырас, бүгүнкү күндө макылдашуу аркылуу алынган сөздөр бар. М: фонетика, медицина, химия ж.б. Бул теория да тилдин байышын шарттайт.

4. Социалдык эмгек теориясы: Бул теорияны жактоочулар адам баласы тилге эмгек аркылуу жетишкен деп, аны төмөнкүдөй негиздейт. Адам өзү эмгектин натыйжасында пайда болгондугун айтып, анын өнүгүү эволюциясынын 3 негизги этабы аркылуу түшүндүрүшөт:

1. Австролопиктер (түштүк маймылдары). Мындан 2-3 млн жыл мурда. Бул этапта адамдар төрт буттап басуудан, эки

буттап басууга өткөн. Катуу заттарды курал катары колдонушкан.

2. Полеантроптор (эң байыркы адамдар) баскычы. Мындан 1 млн жыл мурда. Алар коомдошуп жашап, биргелешип эмгек кылып, катуу заттардан өздөрү курал жасай баштаган.

3. Неантроптор (азыркы заман кишилери) баскычы: 50-60 миң жыл мурда.

Тилдин келип чыгышы адам эволюциясынын экинчи полеантроптор баскычына туура келет. Анткени адам жаратылышта жолборс, аюу, арстан, ж.б. жырткыч жаныбарлардын алдында алсыз келип, аларга жем болуп, тукум курут болору мүмкүн эле, ошондуктан жашоо үчүн болгон күрөш, биологиялык муктаждык (тамактануу) адамдарды коомдошуп жашоого биргелешип эмгек кылууга түрткөн. Эмгек адамдын өзүн жаратып, анын дене түзүлүшүн өзгөртүп, мээсинин иштешин жакшыртып, ойлонууга жеткирген. Ойлонуу менен анын туундусу болгон тил жаралган. Демек, эмгек адамды жаңы баскычка көтөрүп, анын өзүн жараткан, аны бакытка, тилге жеткирген.

БАЙЫРКЫ АДАМДАР ЖАНА АЛАРДЫН ТИЛДЕРИ

Көпчүлүк элдерде алгачкы киши бул Адам болгон дешет. Бүгүнкү күндөгү илимий иликтөөлөр Адам биздин заманга чейин 60 миң жыл мурда, Эфиопия же Танзания аймактарында болгондугун, илимий-техникалык жетишкендиктер аркылуу жүргүзүлгөн ДНКнын жыйынтыгы боюнча азыркы адамдар Адамдын урпактары. Эзелки мезгилде Адамдан башка да кишилер болгон, бирок алардын тукуму уланган эмес. Адам өз бүлөсүнө жакшы кам көргөн, жаңы куралдарды ойлоп тапкан. (ГТРК «Россия-культура» теле каналы 5.03.2013.)

Алдыңкы адамдардын тили кандай мүнөздө болгон? деген суроо да кызык. Алардын тили тигиндей же мындай болгон деп айтуу кыйын. Айтсак, бүгүнкү күндө Түштүк Америкада, Африкада жашаган индеецтердин тили эң жөнөкөй, примитивдүү тилдерден болсо, адепки адамдардын тилин ушул тилдер менен да салыштырууга жарабайт. Бирок өнүккөн тилдер менен индеецтердин примитивдүү тилдерин

салыштыруу менен байыркы адамдардын тили жөнүндө илимий божомол берүүгө болот.

Эзелки адамдын ою, түшүнүгү бирин-экин конкреттүү нерселерге гана таандык болуп, алар жашоосуна зарыл болгон түшүнүктөр боюнча да ой жүгүртө алган эместир. Ал турсун жөнөкөй тил деп эсептелген индеестерде да түшүнүк жана сөздүн азыркыдай абстрактуулугу, жалпылыгы жок. М: Ява аралында жашаган индеец урууларынын тилинде ит деген 5 сөз, пил дегенди 6 сөз, ат дегенди 7 сөз менен аталат. Бирок алардын жалпы ит, пил, жылкы деген аталыштары бул элдерде жолукпайт. Бул эле эмес жапайы кишилердин ойлорунун өтө эле чектүү экендиги төмөнкүдөй фактылардан улам да байкалат. М: Катуулук деген маанини таш, жылуулук деген маанини күн деген түшүнүктөр менен туюнткандыктары. Ошондой эле бүгүнкү күндө примитивдүү тил деп эсептелген тилдердин бири эскимостордун (Россиянын Чукча авт. облстында, Гренландияда, Аляскада, Канадада жашаган эл) тилинде 1ден 5ке чейинки сандардын гана айтылышы бар. Калган сандарды манжа-бармактарын көрсөтүп атоо менен эсептешет. Мисалы: оң колумдун биринчи бармагы, оң колумдун экинчи бармагы ж.б.у.с.

Адамдарды дүйнө жүзүндө канча тил бар? Эмне үчүн дүйнө тилдери ар түрдүү? деген суроолор да кызыктырып келет. Ал тил өкүлдөрүнүн жашоо мүнөздөрү, турмуш шарттары менен байланыштуу түшүндүрүлөт³. Мисалы, бир эле тилде сүйлөгөн элдин тилинде аймактык, этникалык тилдик (диалектилик, говордук) өзгөчөлүктөр жолуга берет.

Эң көп калк сүйлөгөн тилдер: Кытай, орус, англис, араб ж.б. Эң аз калк сүйлөгөн тилдер дагестандык будгуддар, Азербайджандык хынанлыгдар эки миңге жакын адам, чукот жарым аралында жашоочу чуван тилинде миңден ашуу адам сүйлөйт ж.б.

³ Панов Е.Н. Знаки, символы, языки. –М.: Знание, 1980. -38-б. (192-б.)

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Байланыштын тилден башка кандай каражаттары бар?
2. Сокурлар үчүн жана дудуктар үчүн түзүлгөн алиппелердеги тамгалардын берилишин жана тыбыштардын туюнтулушун айтып бергиле.
3. Тилдин белгилик кызматы жана белгилер системасынан алган орду.
4. Силер жолуктурган кошумча каражаттардын белгилик маанилерин түшүндүрүп бергиле.
5. Тилдин келип чыгышы тууралуу кандай уламыш-легендалардан билесиңер?
6. Тилдин келип чыгышы тууралуу тил илиминде кандай теориялар бар?
7. Үн тууроо, сырдык сөз, социалдык макулдашуу теорияларын кандай түшүндүрө жана алар тилдин келип чыгышына негиз боло алганбы?
8. Тилдин келип чыгышындагы эмгектин орду жана мааниси.
9. Байыркы адамдар жана алардын тилдери кандай болгон?
10. Калк эң көп жана калк эң аз сүйлөгөн тилдер.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Супрун А. Тилдин жана жазуунун келип чыгышы.-Ф., 1965.
2. Акматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. -Ф.:Мектеп., 1980.
3. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. –М., 1967.
5. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.
6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили.-Б.: 1996.
7. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
8. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
10. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
11. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
12. Панов Е.Н. Знаки, символы, языки. –М.: 1980.

ТИЛДЕРДИН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Тилдердин классификациясы;
2. Тилдердин генеалгиялык классификациясы;
3. Тил уялары жана топтору.

ТИЛДЕРДИН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө 3000ден ашык, кээ бир адабияттарда 5000дин тегерегинде тил бар деген маалыматтар бар экендиги жогоруда айтылды. Мындан тышкары ушул кезге чейин Азиянын, Африканын, Австралиянын, дагы башка өлкөлөрдүн катаал жерлеринде жашаган жергиликтүү элдердин тилдери бизге белгисиз бойдон калууда. Ал эми өткөндө бир канча тилдердин болгондугу, алардын бүгүн унутулуп калгандыгы жөнүндө сакталып калган жаңы эстеликтер аркылуу маалыматтар берилип жүрөт. Ошондуктан тил илимде учурда колдонулуп, сүйлөнүп жүргөн тилдерди «азыркы же тирүү тилдер», ал эми өткөндө сүйлөнүп бирок азыр колдонулбай калган тилдерди «унутулган же өлүү» тилдер деп карашат: грек, классикалык араб, санскрит, байыркы түрк ж.б.

Ошондой эле бир улуттун тили экинчи бир улуттун тили менен окшош келип, белгилүү бир жалпылыкты түзсө, ошол эле учурда башка бир улуттун тили менен тилдик белгилери боюнча окшобогон айырмачылыктардан турат. Айтсак, кээ бир тилдер тарыхый жактан же сөздөрдүн лексикалык маанилеринин окшоштугу, морфологиялык каражаттардын жана сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнүн бирдейлиги, сөздөрдүн тыбыштык угулушунун жакындыгы боюнча жалпылыктарды түзөт. Мындай тилдик жалпылыктар жер шарында бири-бирине өтө жакын, окшош келген, бирок ар бири өзүнчө улут тили деп эсептелген тилдерден кабар берсе (кыргыз, алтай, тува, хакас, казак, өзбек ж.б же орус, украин, белорус ж.ж.), экинчи жактан, дүйнө тилдери фонетикалык мыйзам ченемдүүлүктөрү, морфологиялык белгилери жана синтаксистик түшүлүшү боюнча бири-бирине окшобогон, белгилүү бир жалпылыкты түзө албаган тилдерден болуп калат: кыргыз, кытай, орус, араб ж.б.

Бүгүнкү күндөгү колдонулуп, сүйлөнүп жаткан тилдердин ортосунда «төңчилик» болбой жаткандыгы да белгилүү. Маселен, айрым тилде жер жүзүндөгү бир канча мамлекеттердин калкы сүйлөсө, башка бир тилдерде өз улутунун өкүлдөрү гана сүйлөшөт. Ошондой эле тарыхый себептерге ылайык айрым мамлекеттин элдери бир канча тилдерде сүйлөсө, тескерисинче, чектелген сандагы адамдардын тобун гана тейлеген уруулук тилдер да жок эмес. Маселен. Ушул тапта англис тилинде Улуу Британияда жашаган англистерден тышкары АКШнын, Канаданын, Австралиянын, Жаңы Зеландиянын, Индиянын калкы сүйлөйт, араб тили Египет Араб Республикасында, Алжирде, Мараккодо, Суданда, Ливияда, Тунисте, Сирияда, Ливанда, Иракта, Сагдар Аравиясында, Йеменде, Иорданияда сүйлөнүп жатат. Ал эми чукот, эвен, будгуд, хынан ж.б. тилдер уруулук тил катары калуда.

Адамзат тарыхынын бүгүнкү өнүгүшүндө элдин саны менен тилдин саны өз ара туура келбей калды. Бул сыяктуу көрүнүштөр тилдин көптүгүн, аны так эсептеп чыгуунун кыйындыгын айтып турат. Ага карабастан тил жөнүндөгү илим тилдерди кайсыл бир белгилерине карап, өз ар окшоштурууга же айырмалоого, башкача айтканда, классификациялоого аракет кылат. Ар бир тил өз объектиси жөнүндө айкын маалыматы болгон сыяктуу тил илими да тилдерди классификациялоо маселесине өзгөчө көңүл бурат.

Дүйнө тилдери келип чыгыш теги, аткарган кызматы фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана сөздөрдүн лексикалык маанилериндеги жалпылык жана айырмачылык белгилери боюнча бири-бири менен жалпы топторду түзөт жана бир канча топторго ажыратылат. Демек, тилдердин структуралык түзүлүшүндөгү окшоштук жана айырмачылык белгилерине, коомдо аткарган функциясына жана таралыш аймактары боюнча бөлүштүрүү тилдердин классификациясы деп аталат.

Жалпы тил илиминде тилдерди генеалогиялык (тектик), морфологиялык (типологиялык), функционалдык жана ареалдык деп төрткө бөлүп классификациялайт.

ТИЛДЕРДИН ГЕНЕАЛОГИЯЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Тилдердин бири экинчиси менен болгон тектештиги генеалогиялык классификацияда каралат. Ал салыштырма тарыхый методдун жетишкендиктеринин натыйжасында XIX-кылымда иштелип чыккан.

Салыштырма тарыхый метод тилдердин тектештигин аныктоодо жана тектеш тилдердин диахрониялык (тил фактыларын тарыхый өсүшү) өнүгүшүн изилдөө максатында колдонулуучу илимий-изилдөө ыкмаларынын системасы. Бул ыкма XIX-кылымда пайда болуп салыштырма тарыхый тил илиминин жаралышын алып келген.

Тилдердин тектештеги жөнүндөгү айрым пикирлер XIX-кылымга чейин эле айтылган. Маселен: XVIII-кылымда роман тилдеринин латын тилинин негизинде келип чыккандыгы белгилүү боло баштаган. Ал эми XIX-кылымда салыштырма тарыхый тил илими жаралып, А.Востоков, Я.Гримм, Ф.Бопп, А.Шлейхер өңдүү окумуштуулар тарабынан тилдердин өз ара тектиштиги, биринчи кезекте, индоевропа тилдеринин тектиштиги жөнүндөгү маселелер кеңири планда каралган.

Салыштырма тарыхый тил илиминин өнүгүшү тилдердин генеалогиялык классификациясын илимий негизде түзүүгө мүмкүндүк берди.

Генеалогиялык классификация тилдердин тектештигине карай түзүлөт. Тектиштик тилдердин фонетикалык системасындагы, грамматикалык түзүлүшүндөгү жана лексикасындагы окшоштук жана айырмачылыктарга карай салыштырма тарыхый методдун жардамы аркылуу табылат. Айтсак, тилдерде фонетикалык жактан тыбыштардын бирдейлиги, басым жана фонетикалык закон чөңөмдүүлүктөрдүн окшоштугу сыяктуу белгилериндеги, сөздөрдүн уңгу, мүчөсүнүн лексикалык, грамматикалык маанилериндеги, сүйлөм мүчөлөрүн орун тартибиндеги жалпылыктарга жана айырмачылыктарга карата аныкталат. Мисалы: ата-папа, эне-маза, эже-сестра деген кыргыз, англис, орус сөздөрүнөн жалпы тыбыштык окшоштуктарды таба албайбыз, ал эми ата-ато, эне-ана, жок-йок, ага-ака, китептер-китоблар деген кыргыз-өзбек, папа-фаза. мама-маза, школа-скуул, сестра-систе, три-сри сөздөрү тыбыштык жактан окшош жана лексикалык, грамматикалык

маанилери боюнча да бирдей жалпылыктарга ээ. Себеби, кыргыз тили менен өзбек тили, орус тили менен англис тили төктөш тилдерден. Тилдик белгилердин мындай жакындыгы алардын башта бир тилден же бир диалектиден пайда болгону менен байланыштуу. Ошентип чыгышы жагынан бирдей болгон тилдер төктөш тилдердин тобун түзөт.

ТИЛ УЯЛАРЫ ЖАНА ТОПТОРУ

1. Төктөш тилдерин эң ири тобу тил уясы (семиясы) деп аталат. Дүйнө тилдери өз ара бир канча тилдик уяларга биригет:

- I. Индоөвропа тилдер уясы
- II. Алтай тилдер уясы
- III. Кавказ тилдер уясы
- IV. Баски тилдер уясы
- V. Ураль тилдер уясы
- VI. Афразия (семит-хамит) тилдер уясы
- VII. Нигероконгол тилдер уясы
- VIII. Нило-сахар тилдер уясы
- IX. Койсан тилдер уясы
- X. Кытай-тибет тилдер уясы
- XI. Тай тилдер уясы
- XII. Мяо-яо тилдер уясы
- XIII. Дравид тилдер уясы
- XIV. Бурушасд (вершик) тилдери
- XV. Аустро азиат тилдери
- XVI. Австронезия (малай- полинезий) тилдери
- XVII. Австралия тилдери
- XVIII. Палеоазиат тилдери
- XIX. Индейц (америнд) тилдери
- XX. Тигил же бул тилдер уясына кошулбаган Алыскы Чыгыш тилдери (алтай тилдер уясындагы тилдерге жакын) япон, корей, айн тилдери.

Бир уядагы тилдер андан ары окшоштуктарына карай теги жагынан жакын болгон тилдик топторго же тилдик бутактарга ажырайт. Тилдик топтор же бутактар андан ары тилдик тайпаларга, тилдик тайпалар жеке тилдерге, жеке тилдер диалектилерге, диалектилер говорлорго бөлүнөт. Маселен, кыргыз тили генеалогиялык жактан төмөнкүдөй болуп

ажыратылат, башкача айтканда, кыргыз тилинин тектик келип чыгышы: алтай тилдер уясы→түрк тилдер тобу →түрк тилдеринин чыгыш хун бутагы→кыргыз-кыпчак тобу→кыргыз тили→азыркы кыргыз диалектилери.

Бир тил уясына кирген тилдер тектеш, бир тил тобуна кирген тилдер жакынкы тектеш тилдер деп аталат.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Эмне себептен тил илими дүйнө тилдерин топторго ажыратат?
2. Тил илиминде дүйнө тилдеринин кандай классификациялары бар?
3. Генеологиялык классификацияда тилдердин кайсыл бөтөнчөлүктөрүнө жана жалпылыктарына көңүл бурулат?
4. Салыштырма тарыхый метод жана окумуштуулар тилдердин тектештиги жөнүндө.
5. Генеологиялык классификациянын системасын көрсөтүп бергиле?
6. Тил уясы деген эмне жана кандай тил уяларын билесиң?
7. Тил топтору, бутактары кандай болот?
8. Кыргыз тилинин генеологиялык жактан келип чыгышын айтып бер.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Супрун А. Тилдин жана жазуунун келип чыгышы.-Ф., 1965.
2. Акматов Т.К. Тил илимине киришүү.-Ф.: 1980.
3. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. –М., 1967.
5. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.
6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили.-Б.: 1996.
7. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
8. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
10. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.
11. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
12. Панов Е.Н. Знаки, символы, языки. –М.: 1980.

ИНДОЕВРОПА ТИЛ УЯСЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Индоеропа тил уясы: инди, иран жана балтика тилдер топтору;
2. Славян тилдер тобу жана орус тили;
3. Герман, роман, келт тилдер топтору жана англис тили.

ИНДОЕВРОПА ТИЛ УЯСЫ

Евразиядагы ири лингвистикалык уялардын бири. Буга инди, иран, славян, балтика, герман, армян, албан, грек, кельт, хетто-лувика (анатолийка), латын тили кийинчерээк андан өнүгүп чыккан роман, тохар, италян жана Кичи Азиядагы байыркы (хетт же несит тили) тилдер кирет. Ал эми франкий жана фригей тилдери, иран тобуна кирген скиф тили, байыркы европада кеңири тараган тилдери жөнүндө илимий маалымат аз. Кеңири тараган индоевропа тилдерине: славян, инди, иран, герман, роман тилдери кирет. Келт сыяктуу айрым тилдер тарыхый шарттардан улам анча тарай алган эмес.

Индоевропа тилдеринин тектештиги анда ар бир сөздүн уңгусундагы лексикалык жана жалпыланган грамматикалык маанилеринен байкалат. Бул тилдерге мүнөздүү негизги грамматикалык белгилердин бири флексия (өзгөрмөлүү) кубулушу менен сөз мүчөлөрүнүн сөз башында, ортосунда, аягында келе бериши, ошондой эле бир эле мүчөнүн эки же андан ашык грамматикалык маанини туюнтушу сыяктуу окшоштуктар жалпылап турат.

I. Инди тилдер тобу: (96 тирүү тил бар)

1) Хинди жана урду-эки түрдүү жаңы индий адабий тили: урду-Пакистан мамлекеттик тили (жазмасы араб алфавитинин негизинде), хинди - Индия мамлекеттик тили (жазмасы эски инди деванагар графикасынын негизинде), 2) бөнгали, 3) панджаби, 4) лахнда (ленди), 5) синдхи, 6) раджастхани, 7) гуджарати, 8) мратхи, 9) сингаль, 10) непал (чыгыш пахари, Непалда), 11) бихари, 12) ория (Чыгыш индиядагы одри, уткали тилдери), 13) ассам, 14) цыган (V-X кылымдарда миграциядан улам бөлүнүп чыккан калктардын тили), 15) кашмир жана башка дард тилдери.

Өлүү тилдери: 16) Ведий (байыркы индиялыктардын биздин заманга чейинки экинчи кылымдын биринчи жарымындагы ыйык китеби), 17) санскрит (б.з.ч. III кылымдан б.з. VIIк. чейинки индиядагы классикалык тил), 18) пали (орто кылымдардагы индиялыктардын арасындагы адабий жана маданий тил), 19) пракрит (б.з.ч. III кылымдардагы индиялыктардын байыркы оозеки сүйлөшүү тили)

II. Иран тилдер тобу:

1) Персид (фарси: араб алфавитине негизделген байыркы персид жана орто кылымдагы персид) тили:

2) Дари тили: (фарси-кабули, пушту тили менен катар Афганистандагы адабий тил. X-XV кылымдарда чыгыш иран жана тажик элдеринин жалпы тили болгон Рудакиндин «рубаилери», Фирдоусинин «Шахнамеси» жазылган.

3) Пушту тили: (авганча: пашто - адабий тил, 1930-жылдан бери Авганстан мамлекеттик тили).

4) Белудж (балучи):

5) Таджик (Тажикстан мамлекеттик тили):

6) Курд тили:

7) Осетин тили: (чыгыш ирон, батыш дигор диалектиоери).

8) Талыш тили:

9) Каспий жээктериндеги (прикаспийские: гилян, мазандеран) диалектилери:

10) Памир тилдери: (шугнан, рушан, бартанг, сарыкол, хуф, орошор, язгулям, ишкашим, вахан: Памирдеги жазмасы жок тилдер).

11) Ягноб тилдери:

Өлүү тилдери:

12) Байыркы персид тили: (Ахемениддер доорундагы клинопис жазууларынын тили: б.з.ч. VI-IV кылымдардагы дария жана ксеркса тилдери).

13) Авестий тили: –(орто персид тилине чейин зороастрдын диний сыйынуу текстери топтолгон «Авеста» ыйык китеби жазылган башкача иран тили).

14) Пехлеви тили: (б.з. III - IXкк орто персид тили «Авестанын» котормосу "Зенд" сакталып калган тил).

15) Мидий тили: (түндүк батыш иран диалектилери: жазмасы сакталган эмес).

16) Парфян тили: (б.з.ч.Ш к. жана б.з. Ш к. Каспий деңизинин түштүк чыгыш аймактарындагы орто персид тилдеринин бири).

17) Согди тили: (б.з. биринчи миң жылдыгындагы Зеравшан өрөөнүндөгү Согдиана тили, ягноб тилинин түпкү теги).

18) Хорезмий тили: (б.з. экинчи миң жылдыгынын башталышында Аму дарыясынын төмөнкү агымы жактагы Хорезм тили).

19) Скиф тили: (скифтердин тили, осетин тилинин түпкү теги).

20) Бактрий тили: (б.з. миң жылдыгындагы Аму дарыясынын жогорку агымы жактагы кушан, байыркы бакт тили).

21) Сак тили: (хотан. Орто Азияда жана кытай Туркстанында б.з. 5-10 кылымдарына таандык индиялык брахми жазмасындагы тексттердин, хотан тили)

Эскертүү. Иран тануучулардын көпчүлүгү тирүү жана өлүү иран тилдерин төмөндөгүдөй тайпаларга бөлүп көрсөтөт:

А. Батыш тайпасы:

1) Түштүк-батыш: байыркы жана орто перси, азыркы персид, таджик, тат ж.б. тилдер.

2) Түндүк-батыш: мидий, парфян, белудж (балучи), курд, талыш ж.б. каспий тилдери.

Б. Чыгыш тайпасы:

1) Түштүк-чыгыш: сак (хотан), пушту (пашто), памир тилдери.

2) Түндүк-чыгыш: скиф, согдий, хорезм, осетин, ягноб тилдери. (Оранский И. М. Иранские языки. М, 1963.).

III. Славян тилдер тобу

А. Чыгыш славян тайпасы:

1) Орус тили: түндүк (улуу) орус-«о»чул жана түштүк (улуу) орус-«а»чул наречилери; Жазмасы «крилица» алфавитине негизделген, Россия Федерациясынын мамлекеттик тили, Эл аралык тилдердин бири.

2) Украин 1917-жылга чейин кичи орус (малорусский) тили: түндүк, түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилеринен турат. Адабий тили XIV к-дан баштап түптөлө баштаган.

3) Белорус тили: түндүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилеринен турат. Адабий тили орто белорус говорунун негизинде калыптанган.

Б. Түштүк славян тайпасы:

4) Болгар тили: славян диалектилери менен камских болгарлардын тилдик контактыларынан улам келип чыккан. Жазмасы «крилица» графикасына негизделген.

5) Македон тили:

6) Серб-хорват тили: серб жазмасы крилицага хорват жазмасы латын графикасында.

7) Словен тили: - жазмасы латын алфавитинде.

Өлүү тилдери: 8) байыркы славян тили.

В. Батыш славян тайпасы:

9) Чех тили: жазмасы латын алфавитинде.

10) Словак тили:

11) Поляк тили:

12) Кашуб тили: өз алдынчалыгын жоготуп, поляк тилинин бир диалекти катары жашап келет.

13) Лужицк тили:

Өлүү тилдери: 14) полаб тили, 15) помор диалектилери Балтика деңизинин түштүк жээктеринин Поморье аймактарында, орто кылымдарга чейин болгон.

IV. Балтика тилдер тобу

1) Литва, 2) латыш, 3) Латгаль тилдери

Өлүү тилдери: 4) Прус (XVIIк.чейин), 5) XVII-XVIIIкк. Литва, Латвия аймактарындагы ятвяж, куршский тилдери.

V. Герман тилдер тобу

А. Түндүк германя (скандинавия) тайпасы:

1) Дат тили: XIX к. аягына чейин Норвегиядагы адабий тил.

2) Швед тили; 3) Норвеж тили; 4) Исланд тили; 5) Фарер тили.

Б. Батыш герман тайпасы:

6) Англис тили:

Англис адабий тили XVI к. лондон диалектисинде калыптанган. Улуу Британия, Ирландия, АКШ, Канада (француз тили менен), Австралия, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка жана Индияда оозеки көптө, мамлекеттик иш жүргүзүүдө, адабияттын, илимдин тили. БУУнда расмий тил катары кабыл

алынган. V- VI кылымдарда кельт урууларын сүрүп, Британияга көчүп келип жайгашкан герман урууларынын (англо-сакс жана ют) тилдеринен өнүккөн. Англис тилинин тарыхы байыркы англис же англо-сакс (VII-XIкк), орто англис (XII- XV кк) жана жаңы англис (XV к. бери) болуп үч мезгилге бөлүнөт. Ортоңку англис тили 1066-жылы нормандардын Англияны басып алышына байланыштуу эки тилдүүлүктүн натыйжасында өнүккөн. Орто англис тилинде флекциялардын бардыгы басымсыз болгондуктан басымсыз үнсүздөрдүн сыйлыгышып түшүшү анын морфологиялык түзүлүшүн жөнөкөйлөткөн. 1476-жылдарда китеп басып чыгаруу, лондон диалектисинин жазма тил катары калыптанышын шартаган. Англис тилинин британиялык жана америкалык деген эки варианты бар. Британиялык англис тили шотландиялык, түндүк, борбордук, батыш, чыгыш жана борбордук диалектилерге бөлүнөт. VII кылымдардан бери латын алфавитин колдонот. Азыркы англис тили аналитикалык тилдердин катарына кошулат. Сөздөрдүн мааниси сөз тизмектери жана кызматчы сөздөр аркылуу айырмаланат. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аз. Жазуу эрежелери менен сөздөрдүн айтылыш аралыгында орчундуу айырмалар бар. Тыбыштык өзгөрүүлөргө жазууда жол берилбейт.

7) Нидерланд (голланд) тили:

8) Фризск тили:

9) Немец тили: кеңири тараган тилдердин бири.

10) Идиш (же йидиш, жаңы еврей) тили: жогорку немец диалектилеринин байыркы еврей жана славян тилдери менен болгон контактыларынан улам келип чыккан,

В. Чыгыш герман тайпасы:

Өлүү тилдери: 11) Готс: Крымда XVIк. чейин жеткен.

12) Бургунд, вандаль, гепид, гөрүль-Чыгыш Гермааниядагы байыркы герман урууларынын тили.

VI. Роман (италий) тилдер тобу

1) Француз, 2) провансаль (окситан), 3) итальян, 4) сардин (же сард), 5) испан, 6) галисий, 7) каталан, 8) португаль, 9) румын, 10) молдав, 11) македон-румын (аромун), 12) ретороман (1938-жылга чейин Швейцариядагы мамлекеттик төрт тилдин бири), 13) креоль (гаитян, маврикий, сейшель, сенегаль, папьяменто ж.б.) тилдери.

Өлүү (италий) тилдери:

14) Латын тили (б.з.ч. III кылымдан орто кылымдын башына чейин), 15) орто кылымдагы вульгардык латын (галлии, иберии, даки ж.б), 16) оск, умбр, сабель тилдери:

VII. Кельт тилдер тобу

А. Гойделө тилдер тайпасы:

1) Ирланд, 2) шотланд (гэльский) тилдери.

Өлүү тилдер: 3) мэн (Ирланд дөңизиндеги Мэн аралдарындагы уруулардын тили).

Б. Бритт тилдер тайпасы:

4) Бретон, 5) Валлий (уэль) тилдери.

Өлүү тилдер: 6) корн (Түштүк-Батыш Англиядагы Корнуолле – жарым аралдарында).

В. Галь тилдер тайпасы:

7) Галь (француз тилинин калыптанышы менен өлүү тилге айланган)

VIII. Грек тилдер тобу

1) Жаңы грек тили (XII к.)

Өлүү тилдер: 2) байыркы грек (б.з.ч. Хк.- б.з. V к.) 3) орто грек, же византий тили (б.з. I к. – XV к. чейин)

IX. Албан тили (өзүнчө тилдик топ)

X. Армян тили (өзүнчө тилдик топ)

XI. Хетто-лувий (анатолий) тилдер тобу

Өлүү тилдер: 1) Хетт (хэтт-несит. Кичи азияда б.з.ч. XVIII-XIII кк.), 2) лувий (Кичи Азияда б.з.ч. XIV-XIII кк.), 3) палай (Кичи Азияда б.з.ч. XIV-XIII кк.), 4) карий, 5) лидий, 6) Ликий

XII. Тохар тилдер тобу

Өлүү тилдер: 1) тохар (турфан, карашар, синьцзян), 2) Тохар (кучан)

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Индоевропа тилдер уясына кирген тилдерди санап бер!
2. Индоевропа тилдер уясы канча топко бөлүнөт?
3. Инди жана иран тилдер топторуна кайсыл тилдер кирет?
4. Тажик тили кайсыл тилдер тобуна кошулат?
5. Славян тилдерин санап бер.
6. Азыркы орус тили боюнча эмнелерди билесиң?

7. Азыркы герман жана роман тилдери кайсылар?
8. Англис тили жана анын тарыхы.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү.-Ф.: 1980.
2. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. – Б., 2003.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили.-Б.: 1996.
4. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.
5. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
6. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
8. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.

АЛТАЙ ТИЛ УЯСЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Алтай тилдер уясы: түрк тилдери жана классификациясы;
2. Азыркы жана унутулган түрк тилдери;
3. Монгол, тунгус-манчжур тилдер топтору жана кытай-тибет, афразия тил уялары.

АЛТАЙ ТИЛДЕР УЯСЫ

Түрк, монгол, тунгус-маньчжур тилдер тобун бириктирген тил уясы. Бул тилдердин тарыхын изилдөөчүлөр фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактан дал көлүүчү төмөнкүдөй тилдик закон ченемдүүлүктөрдү: уңгунун тыбыштык жактан туруктуулугун, өз алдынча лексикалык мааниге ээ экендигин, сөз мүчөлөрүнүн негизге агглютинация (жалганмалуу) жолу менен уланышын, үндөштүк законунун болушун, префикс, предлог, род категорияларынын жоктугун, сүйлөм мүчөлөрүнүн ээ – айкындооч – баяндооч сыяктуу орун тартибин көрсөтүшөт.

ТҮРК ТИЛДЕРИ ЖАНА КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Түрк элдер мамлекеттеринин (Турция, Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Түркмөнстан, Узбекстан), Россия федерациясыннын курамындагы (Тыва, Чуваш, Башкортостан, Татарстан, Саха, Карачево-Черкес, Алтай, Кабардино-Балкар, Хакас республикалардын, Молдавиядагы Гагаузия автономиялык республикасынын негизги калкы сүйлөгөн, алтай тил уясындагы тилдер тобу. Төктик жактан тунгус-манчужур, монгол тилдери менен жалпылыкты түзөт. Кээ бир окумуштуулар (Е.Д.Поливанов, Г. Й. Рамстедт ж.б.) корей жана япон тилдерин да алтай тилдер уясына кошот. Ал эми кай бир окумуштуулар (М. А. Кастрен, О. Бетлинг, Г. Винклер, О. Доннер, З. Гомбоц ж.б.) фино-угор тилдери менен биргеликте урал-алтай тилдер уясы деп белгилешет. Бирок бул көз караш тектештикке карай негизделбестен, типологиялык жалпылыкка негизделген классификация. Ошондуктан «урал-алтай» болуп айтылуучу теориянын өзү да тил илиминде кубатталбай келе жатат.

Байыркы жана орто кылымдардагы көчмөн түрк урууларынын тынымсыз миграциялары, айтсак, 5-кылымда башталган түрк урууларынын Азиядан Кама дарыясынын кең аймактарына; 5-6-к.к. Борбордук Азиядан Орто Азияга (огуз ж.б.); 10-12-к.к. байыркы уйгур жана огуз урууларынын аймактарынын кеңеиши (Борбордук Азия менен Чыгыш Түркстан, Орто жана Кичи Азия аймактарында); тува, хакас, тоолуу алтай элдеринин катышынын чыңдалуусу; 2-миң жылдыктын башында кыргыз урууларынын Енисейден азыркы ээлеген территорияларына келиши, 15-кылымда казак урууларынын биригиши азыркы жеке түрк тилдеринин калыптанышын шарттаган.

Түрк тилдерин түрк тилдүү калктардын азыркы жашаган аймактары боюнча: Орто жана Түштүк-Чыгыш Азия, Түштүк жана Батыш Сибир, Волга жана Кама дарыяларынын жээктериндеги, Түндүк Кавказ, Закавказия жана Кара Дөңиз аймактарындагы түрк тилдери деген ареалдарга бөлүштүрүүгө болот. Мындан тышкары түркологияда түрк тилдери боюнча бир канча классификациялар жолугат: Айтсак окумуштуу В.А.Богородицкий түрк тилдерин 7 группага: түндүк-чыгыш (якут-, карагасс жана тува тилдери); хакас (абакан) (сагай,

бельтир, койбал, качин жана хакас тилинин кызыл говору); алтай (түштүк бутагы: төлөнгүт жана төлеут тилдери жана түндүк бутак кара татар ж.б. диалектилөр); батыш сибир (бардык сибир татар диалектилери); урал-кыпчактары (татар жана башкыр тилдери); орто азия (уйгур, казак, кыргыз, өзбек, каракалпак тилдери); түштүк-батыш (түркмөн, азербайджан, кумык, гагауз, түрк тилдери) деп бөлүштүрсө (бул классификацияга лингвистикалык анын ичинде фонетикалык критерийлер толук жетиштүү каралган эмес деген баа берилип жүрөт).

В.В.Радлов: чыгыш (алтай диалектилери, обдук, енисейлик түрктөр менен чулым татарларынын жана карагас, хакас, шор, тува); батыш (батыш-сибир татарларынын, кыргыз, казак, башкыр, татар жана шарттуу түрдө каракалпак); орто азиялык (уйгур жана өзбек тилдери); түштүктүк (түркмөн, азербайджан, түрк жана кырым татарларынын айрым түштүк бөлүктөрүндөгү) тилдер деп 4 группага бөлүштүрүп, якут тилин өзгөчө бөлүп көрсөткөн.

Ф.Е.Корш алгачкылардан болуп морфологиялык белгилериндин негизинде, түрк тилдери алгач түндүк жана түштүк тайпаларга, кийин түштүк түрк тайпалары чыгыш жана батыш тайпаларына ажыраган классификациясын сунуш кылган. Түрколог А.Н.Самойлович бир кыйла тагыраак болгон классификациясын көрсөтүп, түрк тилдерин төмөндөгүдөй алты топко бөлүштүрөт: 1) «Р» же булгар группасы (чуваш тили да кошулат); 2) «д» уйгур, б. айт., түндүк-чыгыш (байыркы уйгур, тува, тофалар, якут, хакас); 3) «тау» же кыпчак, б. айт., түндүк-батыш (татар, башкыр, казак, кыргыз, алтай тили жана диалектилери, карачай-балкар, кумык, кырым татарлары); 4) «таг-лык» же чагатай, б. айт., түштү-чыгыш (азыркы уйгур, өзбек анын кыпчак диалекти кошулбайт); 5) «таг-лы» же кыпчак-түркмөн (өз алдынчалык маанисин жоготкон хива-өзбектөрүнүн жана хива-сарттарынын аралык говорлору); 6) «ол» же огуз, б. айт., түштүк-батыш (түрк, азербайджан, түркмөн, түштүк жээктердеги кырым татарларынын диалектилери).

Чыгыш таануучу С.Е.Маловдун классификациясы хронологиялык мүнөздө болуп, бардык түрк тилдерин «эски», «жаңы» жана «соңку жаңы» тилдер деп бөлүштүргөн.

Профессор Н.А.Баскаковдун классификациясы тарыхый принципке негизделип, түрк тилдеринин фонетикалык,

морфологиялык бөтөнчөлүктөрү толук берилген илимий классификацияга жатат. Ал түрк тилдерин негизинен батыш хун бутагы жана чыгыш хун бутагы деп экиге бөлгөн.

АЗЫРКЫ ЖАНА УНУТУЛГАН ТҮРК ТИЛДЕРИ

Түрк (осмон түрктөрүнүн) тили. Түрк тили – Турция мамлекетинин мамлекеттик тили. Жазуусу 1929-жылга чейин араб, андан бери латын алфавитинде. Турциянын 60 млн (80%) калкы эне тилим деп билет. Ошондой эле Кипирде (1995-ж.) 177 миң, Грецияда (1976-ж.) 128 миң, Болгарияда (2001-ж.) 740 миңге жакын, Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, Азербайжанда (1979-ж.) 50 миңге жакын, Белгияда (1984-ж.) 64 миңге жакын, Австрияда (2000-ж.) 170 миң, Гермаанияда (2009-ж.) 2 млн 800 миң адам сүйлөйт. ж.б. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзү боюнча 73 млн калк түрк тилин өз эне тилим деп кабыл алышат. Бул тил түрк тилдеринин ичинен кеңири тараган тил деп эсептелинет. Адабий тили Стамбул диалектисинде калыптанган. Мындан башка дунай, эски шехир, разград, динлер, румелий, караман, адрианопол, газиянтеп, урфы деген диалектилери бар.

Азербайджан тили. Түрк тилдер тобунун түштүк-батыш бутагынын огуз тайпасындагы тил. Фонетикасы менен лексикасында перс, араб тилдеринин таасири күчтүү. Чыгыш, батыш, түндүк, түштүк деп төрт диалектиге бөлүнөт. Азербайджан мамлекеттик тили жана Дагестанда да мамлекеттик тил катары каралган. Аталган тил өкүлдөрү Россияда, Грузияда, Иранда, Иракта, Казакстанда, Өзбекстанда, Туркменстанда, Кыргызстанда, Турцияда, Сирияда, Украинада, ж.б. өлкөлөрдө бар. Жалпы сүйлөгөн калктын саны 40 млн.

Түркмөн тили. Огуз тайпасына кошулат. Төкин (Туркменистандын борбордук бөлүгү), йомуд (батыш жана түндүк аймактарында), эрсарин (Аму дарыясы менен чыгыш аймактарда) салыр (иран менен чек аралаш Серахса аймагы) сарык (Мургаб дарыясынын орто агымы жакта), човдур (Хорезмдик) ж.б. болуп отузга жакын диалектиге ажырайт. Туркменстан мамлекеттик тили. Ошондой эле түркмөндөр Иран, Афганистан, Ирак, Өзбекстан, Турция, Тажикстан, Казакстан, Россия мамлекеттеринде бар. Жалпы сүйлөгөн калк 4 млн.

Гагауз тили. Түрк тилдеринин огуз тайпасына кирет. Түрк, түркмөн, азербайджан тилдери менен эң жакынкы тектештикти түзөт. Негизинен чадырлунг-комраттык (борбордук) жана вулканештик (түштүк) деген диалектилерге бөлүнөт. Гагауздар Молдавияда (Гагаузияда), Украинада (Одесса областында) ошондой эле Казахстан менен Узбекистандын айрым аймактарында жашашат. Жалпы калктын саны 160 миңден ашуун. 2004-жылкы каттоодо Молдавиядагы гагауздар 147,5 адам болгон. 2012-жылкы ЮНЕСКОнун маалыматында жок болуп бара жаткан тилдердин катарына кошулган.

Крым-татарларынын тили. Бул тил түрк тилдеринин кыпчак тайпасына кирет. Түндүк (талаа), орто (тоолук), түштүк (жээктеги) деген үч диалектиге ажырайт. 1928-жылга чейин араб, кийин латын, 1939-жылдан орус, 1992-жылдан кайрадан латын графикасын колдонушат. Крым-татарлары негизинен Украинада. 2001-жылкы каттоо боюнча калктын саны 248,2 миң.

Карачай- балкар тили. Түрк тилдеринин кыпчак тайпасындагы тил. Карачай-баксан-чегемский («ч»чыл) жана малкарский («ц»чыл) диалекти болуп бөлүнөт. Тил өкүлдөрү Россиянын Карачаево-Черкесский АОда жана Кабардино-Балкар Арда.

Кумык тили. Түрк тилдеринин кыпчак тайпасындагы тил. кайтак, буйнак жана хасавюрт диалектилерине ажырайт. Өкүлдөрү негизинен Дагестанда.

Ногай тили. Ногайлар Россиянын Ставропольск крайында, Дагестанда, Карачай-Черкессияда, Астрахан областында жашашат. 2010-жылкы каттоо боюнча бул тилде 88,3 миң адам сүйлөйт. Түрк тилдеринин түндүк-батыш (кыпчак) тайпасына кошулат. Нагыз ногай (Ставропольск), кара ногай (Дагестан) жана ак ногай (Карачай-Черкессия) деп үч диалектиге бөлүнөт.

Караим тили. Кыпчак тайпасына кошулат. Украинада 72 миңден ашык калк сүйлөйт (2006-ж.). Тракай, галич, и крым деп үч диалектиден турат.

Татар тили. Татарстан мамлекеттик тили. Түрк тилдеринин кыпчак тайпасына кирет. Орто (казандык), батыш (мишар) жана чыгыш (сибир) деген диалектилерге ажырайт.

Башкыр тили. Түрк тилдеринин түндүк-батыш тобуна кирет.

Алтай (ойрот) тили. Россия Федерациясынын Тоолуу-Алтай АОда, түрк тилдеринин чыгыш бутагынын кыргыз-кыпчак

тобундагы тил. Түндүк (тубан, куман, челкан) жана түштүк (алтай, телеут, телөнгит) диалектилерге ажырайт.

Шор тили. Түрк тилдеринин түндүк-чыгыш тайпасындагы тил. Россиянын Кемеровск областында, 2002-жылкы каттоо боюнча 6 миң калк бар.

Хакас тили. Хакас-алтай группасындагы тил. Сагай, качын, кызыл, шор деген диалектилерге ажырайт. Адабий тили сагай жана качын диалектилеринин базасында. Россияда (Хакасияда) 2010-ж. 42 604 адам сүйлөйт.

Тува тили. Эски аты урянхай. Россияда, Кытайда, Монголияда жашашат. Жалпы 230 миң калк сүйлөйт.

Якут тили (саха тили). Якуттардын улуттук, Саха (Якут) Республикасынын мамлекеттик тилинин бири. 2010-жылкы каттоо боюнча 450 140 адам сүйлөйт.

Долган тили. Түрк тилдеринин бири. Россиянын Красноярский крайындагы Таймыр районунда, миң кишинин тегерегиндеги сүйлөнгөн түрк тилдеринин бири.

Казак тили. Түрк тилдер тобунун кыпчак тайпасындагы тил. Казак Республикасынын мамлекеттик тили. Түндүк-чыгыш, түштүк жана батыш деген үч диалектиге бөлүнөт.

Кыргыз тили. Түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тайпасындагы тил. Түштүк батыш, түштүк чыгыш жана түндүк диалектилерге ажырайт. Түрк тилдеринин ичинен алтай тилдери менен эң жакынкы тектештикти түзөт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. 2009-жылкы каттоо боюнча Кыргызстанда 3 830 556 адам эне тилим деп катталса, ал эми экинчи тили катары 271 187 адам сүйлөй билген тил деп катталган. Ошентип бул тилде Кыргызстандын өзүндө 4 млн адам сүйлөйт. Кыргыздар Кытайда, Өзбекстанда, Тажикстанда, Турцияда, Авганстанда ж.б. өлкөлөрдө да бар. Бул тилде жалпы 5 млн 100 миңден ашык калк сүйлөйт.

Өзбек тили. Түрк тилдеринин карлук (Н.А.Баскаков: карлук-хорезмий) тайпасына биригет. Төрт негизги: 1) түндүк өзбек (Казакстандын түштүк жагы тарабыдагы өзбектердин тили); 2) түштүк өзбек (Өзбекстандын чыгыш жак жана Түндүк Авганистан жак бөлүгү жана ташкент, фергана, каршин, самарканд-бухара, туркестан-чимкент говорлору); 3) Хорезм (өлкөнүн түндүк-батыш тарабы) 4) кыпчак (өзбекстандын бардык тарабына тараган. Ошондой эле Сурхандарыя

аймагындагы өзбек тил өкүлдөрү да ушул диалектиге кошулат) диалектиге ажырайт. Өзбек Республикасынын мамлекеттик тили. Мамлекеттеги 70 пайыздан ашык калк сүйлөйт. Өзбектөр Таджикстан, Кыргызстан, Казакстан, Афганистан жана Түркмөнстан өлкөлөрүндө да жашашат.

Каракалпак тили. Ногай, казак тили менен бирге түрк тилдеринин кыпчак-ногай тайпасын түзөт. түндүк чыгыш жана түштүк чыгыш деген эки диалектиге ажырайт. Өзбекстанда Каракалпак Арнын расмий тили. 400 миңге жакын калк сүйлөйт. Каракалпактар Авганстанда, Россияда, Казакстанда, Турцияда да жашашат.

Уйгур (жаңы уйгур) тили. Түрк тилдеринин карлук тайпасындагы тил. Кашгар, илий, турфан, хамий, аксуй, котан, лобнор деген диалектилерге ажырайт. Кытай (Синь-Цзянда), Өзбекстана, Кыргызстана, Түркмөнстан, ошондой эле, Авганстан, Турция жана Саудо-Араб өлкөлөрүндө жашашат.

Чуваш тили. Булгар тайпасындагы тил. Жогорку (сур дарыясынын башкы агымы) «о»чул жана төмөнкү(сур дарыясынын ылдыйкы агымы) «у»чул деген диалектилерден турат. Россия Федерациясындагы Чуваш Республикасынын мамлекеттик тили.

Өлүү тилдер: Орхон тили. Орхон-енисей эстеликтеринин (байыркы кыргыз) тили. VII-VIII кылымдарга таандык.

Печенек тили. IX-XI кылымдардагы талаа көчмөндөрүнүн тили.

Половец (куман) тили. Италияндар түзгөн пловец-латын сөздүгү боюнча XI-XIV кылымдардагы талаа көчмөндөрүнүн тили.

Байыркы уйгур тили. IX- XI кылымдардагы арамей жазма үлгүсүнүн негизиндеги жазмасы бар тил.

Чагатай тили. - XV-XVI кылымдардагы араб графикасындагы адабий тил.

Булгар тили. XIV кылымга чейинки түрк тилдеринин булгар тобундагы тил. Чуваш тилине жакын деп эсептелинет. Язык.

Хазар тили - VII-X кылымдарда Волга жана Дон Ifhszkhfsysy төмөнкү агымдарындагы булгар тилине жакын болгон тил.

II. Монгол тилдөр тобу:

1) Түндүк монгол тайпасы: эзелки монгол жазмасы (классикалык эзелки монгол жазуусу) XIII- XVII кылымдарга чейинки бардык монгол тайпаларынын адабий тили; орто монгол тили (XIII-XVI кк.); бурят тили; ички монголиянын (Кытай) азыркы адабий тили.

2) Борбордук монгол тайпасы: азыркы монгол тили; халка монгол (халха) Монголиянын адабий тили; чыгыш, борбордук жана түштүк диалектилери — Монголия менен Кытайда; ордо диалект, борбордук жана батыш монгол тилдеринин аралык диалекти – Кытайда; бурят-монгол тили (бурят-монголий) — Россия, Монголия жана Кытайда; хамнига тили.

3) Батыш монгол (ойрот-калмык, монгол-калмык) тайпасы: ойрот классикалык (адабий) тили; калмык тили (монгол-калмык, ойрот-калмык); ойроте диалекти - Кытая жана Монголияда.

4) Түштүк монгол тайпасы: шира-югур тили — лексикалык жактан азыркы монгол тилине жакын; монгор тили (ту, широнгол-монгол); хуцзу жана минхэ диалектилери; баоан-дунсян класстери: баоан тили, дунсян тили, канцзя тили.

5) Могол тайпасы: могол тили — Афганистанда.

6) Кидан тайпасы: кидан тили; даур (дагур) тили.

Байыркы тилдөр: сяньби тили —II—VI кылымдардагы ички Монголиядагы тил; табгач диалекти.

III. Тунгус-маньчжур тилдер тобу:

- маньчжур тили
- нанай тили
- негидал тили
- ороч тили
- орок тили
- солон тили
- ульч тили
- удэгей тили
- чжурчжень тили
- эвенкий
- тили
- эвен тили

АФРАЗИЯ (СЕМИТ-ХАМИТ) тилдер уясы:

1. Семит тилдер бутагы
2. Египет тилдер бутагы
3. Берберо-ливей тилдер бутагы
4. кушит тилдер бутагы
5. Чад тилдер бутагы

КЫТАЙ-ТИБЕТ тилдер уясы:

1. Кытай тилдери
2. Бирма тилдери
3. Тибет тилдери
4. Вьетнам тилдери
5. Дунган тилдери

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Алтай тилдер уясы жана мүнөздүү белгилери.
2. Түрк тилдеринде кайсыл Республикалардын калкы сүйлөйт?
3. Азыркы түрк тилдеринин калыптаныш шарттары.
4. Түрк тилдерин классификациялоодо түркологиядагы көз караштар.
5. Түрк тилдери тобу жана түрк тилдери.
6. Түрк (осмон түрктөрүнүн) тили боюнча эмнелерди билесиң?
7. Монгол жана тунгус-манчжур тилдери
8. Афразия жана кытай-тибет ж.б. тил уялары.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. – Б., 2003.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.
3. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
4. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
6. Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. –Ф.: 1987.

ТИЛДЕРДИН МОРФОЛОГИЯЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Тилдердин морфологиялык классификациясы;
2. Флективдүү тилдер;
3. Агглютинативдүү тилдер;
4. Аморфтук жана сөз сүйлөмдүү тилдер.

ТИЛДЕРДИН МОРФОЛОГИЯЛЫК (ТИПОЛОГИЯЛЫК) КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Тилдердин морфологиялык же типологиялык классификациясында тилдердин тектик же аймактык жакындыктары эмес, тилдердеги сөздөрдүн түзүлүшү, уңгу мүчөгө ажырашы, грамматикалык маанилердин берилиши сыяктуу өзгөчөлүктөрү эске алынат. Бул классификация бүткүл дүйнө тилдеринин материалдарын камтууну, алардын окшоштуктарын, жалпылыктарын, айырмачылыктарын чагылдырууну көздөйт. Мүмкүн болгон тил бирдиктеринин ар бир тилдеги же типологиялык жактан окшош тилдердеги өзгөчөлүктөрүн ачып берүүнү максат кылат. Ошондой эле морфологиянын гана эмес, фонологиянын, синтаксистик-семантиканын материалдарына таянып, дүйнө тилдерин 1) флективдүү тилдер, 2) агглютинативдүү тилдер, 3) аморфтук тилдер жана 4) сөз сүйлөмдүү тилдер деп төрт топко бириктирет.

Флективдүү (латын сөзү *flectivus* «ийилгич») тилдер. Дүйнө тилдеринин морфологиялык жактан ажыратылган негизги типтеринин бири. Кээ бир адабияттарда өзгөрүлмө, флекцияланма тилдер деп да берилет. Бул топко индоевропа жана семид-хамид тилдер уясындагы тилдер кошулат.

Мүнөздүү белгилери: 1) мүчөнүн жалганышы менен уңгу тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурайт (тыбыштык жактан бузулат), 2) бир эле мүчө бир нече грамматикалык маанилерди туюнтат, 3) мүчө уңгунан мурун да, ортосунда да, аягында да келе берет. Орус тилиндеги «хороший», «безводный», деген сөздөрдөгү -ий мүчөсү атооч жөндөмөдө, жөкөлик санда, мужской роддо. «без-», «-ный» мүчөлөрү «Вода» деген сөздүн башында жана аягында келиши мисал боло алат.

Аглютинативдүү (лат. agglutinatio — жалганмалуу) тилдер.

Мында уңгу сөздөн кийин түрдүү мүчөлөр жалгануу аркылуу сөз жасоого жана сөз өзгөртүүгө мүмкүн болгон тилдердин тобу. Бул тилдерге алтай, фино-угор тилдер уясына кирген тилдер жана корей, япон тилдери кирет. Мүнөздүү өзгөчөлүгү боюнча флективдүү тилдерге карама-карышы коюлат. Башкача айтканда, 1) мүчөнүн жалганышы менен уңгу тыбыштык жактан туруктуу келет, 2) ар бир грамматикалык маани өзүнчө мүчө менен берилет, 3) ар бир мүчө уңгудан кийин жалганмалуу түрдө уланып келет. Мисалы: азыркы кыргыз тилиндеги «энемдердин» деген сөзгө –ым, -лар, -нын мүчөлөрү биринин артынан экинчиси жалганып келиши менен уңгу «эне» тыбыштык жактан бузулган жок, -ым мүчөсү тиешелүүлүк, таандык маанини, -лар мүчөсү эне жана ал тараптагыларды, -нын мүчөсү алардагы катыштык маанилилердин бар экендигин туюнтушу аркылуу түшүндүрүлөт.

Аморфтук (грекче: amorphos a- — жок, сыз- + morphé— форма: формасыз, инерптүү, обочолонмо,) тилдер. Мындай тилдерде сөздөр көбүнчө бир уңгудан турат да, уңгу жана мүчө деп ажыратылбайт. Сөздөр уңгу түрүндө гана болот. Сөздүн мүчө бөлүгү туюнткан грамматикалык маани сөздөрдүн кайталанып айтылышы, орун тартиби, басым, интонация аркылуу берилет. Аморфтук тилдерге кытай-тибет тилдер уясына кирген тилдер кирет. Мисалы: кытай тилинде «жень» адам, «женьжень» адамдар, «гунь» жумуш, «гуньжень» жумушчу деген мааниде колдонулат.

Сөз сүйлөмдүү (полисинтетикалык) тилдер. Кийинки мезгилдерде дүйнө тилдерин типологиялык белгилери боюнча топтоштурууда алардагы морфологиялык өзгөчөлүк гана каралбастан, фонологиялык, синтаксистик-семантикалык жактан териштирүү да кыйла тактыктарды жаратты. Мунун натыйжасында морфологиялык классификациянын тобуна кирген дагы бир тилдердин топтору, сөз сүйлөмдүү тилдер аныкталган. Мындай тилдерде сүйлөмдөгү сөздөр бири-бири менен тыгыз айкалышып, тынымдар аркылуу бөлүнбөй, бир сүйлөм бир сөз сыяктуу айкалышкан түзүлүштө келет. Сөз сүйлөмдүү тилдерге чукот-камчат, эскимосско-алеут, абхаз-адыгей тилдер тобундагы тилдер кирет. Мисалы: чукот тилинде

ты-ата-каа-нмы-рыкн. Мында ты – «мен», ата - «май», каа – «бугу», нмы – «өлтүрүү», рыкн – «кылуу». Кыргызча «Мен семиз бугуларды өлтүрүп (союп) жатамын». Адыгөй тилинде кы-щы-шу-фы-р-и-гэ-тхы-г. Кыргызчасы «Ал аны ушул жерге ошону жазууга мажбурлады». Эскимос тилинде айх'аси-ки-н'. Кыргызчасы «менин эки кайыгым».

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүүчүн суроолор

1. Тилдердин типологиясын кандай түшүнөсүн?
2. Флективдүү тилдерге кайсыл тилдер кирет жана алардын мүнөздүү белгилери?
3. Орус жана англис тилдериндеги флекция кубулуштары?
4. Ички жана тышкы флекция кубулуштары боюнча эмне билесиң?
5. Аглютинативдүү тилдер жана аларга мүнөздүү белгилер.
6. Кыргыз тилиндеги аглютинация кубулушу боюнча бир канча мисал келтирип түшүндүрүп бергиле.
7. Аморфтук тилдер жана аларга мүнөздүү белгилер.
8. Кытай тилинен бир канча мисалдарды келтире аласыңбы?
9. Сөз сүйлөмдүү тилдердин өзгөчөлүктөрү.
10. Сөз сүйлөмдүү тилдерден бир канча мисалдарды көрсөтүлгөн адабияттардан издеп тапкыла.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Акматов Т.К. Тил илимине киришүү.-Ф.: 1980.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.
3. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
5. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.
6. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
7. Жороев И. Лингвистикалык терминдердин сөздүк–справочниги.-Ош. –2000.

ТИЛДЕРДИН АРЕАЛДЫК ЖАНА ФУНКЦИОНАЛДЫК КЛАССИФИКАЦИЯЛАРЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Тилдердин ареалдык классификациясы;
2. Тилдердин функционалдык классификациясы;
3. Диалект жана диалектология.

ТИЛДЕРДИН АРЕАЛДЫК (АЙМАКТЫК) КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Тилдердин аймактык жактан жакындыгына, жалпылыгына карай топтоштуруу. Мисалы: Чыгыш Европа тилдери (беларусь, венгер, болгар, молдав, орус, поляк, румын, украина, чех жана словяк, литва, латын, эстон), Орто Азия тилдери (кыргыз, казак, өзбек, тажик, түркмөн) ж.б.

Ареалдык классификациянын негизи лингвистикалык география болуп, ал жергиликтүү тигил же бул тилдик (же диалектилик) белгилердин, өзгөчөлүктөрдүн чегин ажыратууну көздөйт. Мында бир тил уясына кирген тилдер да, ар башка тилдер уясына кирген тилдер да аймактык жактан бир топко кошулуп калышы мүмкүн. Ал турсун, конкреттүү бир тилдин да аймактык жактан өзгөчөлөнгөн тилдик белгилери болот. Мисалы: диалект, говор, подговор.

Ареалдык категория аркылуу тилдик контактылар, тилдик кабыл алуулардын тектеш жана тектеш эмес тилдерден экендиги, дүйнө тилдеринин картасы жана тигил же бул тилдердин түрдүү өлкөлөргө таралышы сыяктуу мүнөздөрү каралат.

ТИЛДЕРДИН ФУНКЦИОНАЛДЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Тилдердин өзү тиешелүү жамаат менен болгон байланышына, коомдук кызматына жана көң же тар чөйрөдө колдонулушуна карай топтоштурулушу. Бул классификацияда тилдердин уруулук, элдик, улуттук мүнөзгө ээ экендиги, стилдик мүмкүнчүлүгү жана мамлекеттик же эл аралык дөңгөөлдө колдонулушу эске алынат.

Уруулук тил - элдин уруу-урууга бөлүнүп, «ири биригүүлөр али пайда боло элек кездеги» тили. Уруулардын бөлүнүшү менен өзүнчө белгилерге ээ болгон тил.

Элдик тил - уруулук өзгөчөлүктөр менен катар жалпы элдик орток белгилерге ээ болгон тил. Жалпы тилдик белгилер уруулардын биригиши менен пайда болот.

Улуттук тил дегенибиз этносттук тарыхый категория. Ал улуттун тилине карата колдонулуп, адабий тилди жана диалектилерди, оозеки сүйлөшүү тилин кошо камтыган кеңири түшүнүк.

Адабий тил - элдик тилдин негизинде пайда болгон, айтылышы жана жазылышы жагынан бир нормага салынган, көпчүлүккө түшүнүктүү, орток тил. Ал жалпы тил өкүлдөрүнө түшүнүктүү болгон элдүүлүгү, жазманын жардамында акырындык менен калыптанган нормативдүүлүгү аркылуу өзгөчөлөнөт.

Мамлекеттик тил – мамлекеттик башкаруу, мыйзам чыгаруу жана сот өндүрүш чөйрөсүндө, ошондой эле мамлекеттин коомдук турмушунун бардык (коомдук-саясий, маданий жана өндүрүштүк-чарбалык) тармактарында колдонулуучу, кызмат кылуу чөйрөсү кеңейген тил. Мисалы: кыргыз тили - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, тажик тили - Тажикстан Республикасынын мамлекеттик тили ж.б.

Расмий тил – мамлекеттик тил менен катар улуттар аралык мамилелердин тили болуп кызмат кылууга мыйзамдуу укук алган жана өлкөнүн дүйнөлүк коомчулукка интеграцияланышына көмөктөшкөн тил. Мисалы: Кыргыз Республикасында жана Беларуссияда орус тилине расмий тил укугу берилген болсо, Индияда англис тили, Канадада француз тилдери расмий тил деп саналат ж.б.

Дүйнөлүк же эл аралык тил – бардык дүйнө элдеринин арасында саясий, маданий ж.б. тармактарда оозеки жана жазма формада колдонулуп, БУУ тарабынан кабыл алынган тил. Алар: англис, араб, испан, орус, француз жана кытай тилдери.

Дүйнөлүк же эл аралык тил төмөнкүдөй белгилери менен мүнөздөлөт:

а. Дүйнө элдеринин көпчүлүгү ал тилди эне тилим деп эсептейт;

- b. Көпчүлүк дүйнө элдери экинчи тили же чет тили катары билет;
- c. Бир катар өлкөлөрдө расмий тил укугуна ээ;
- d. Көптөгөн мамлекеттерде чет тили катары окутулат;
- e. Эл аралык уюмдар, фирмалар арасында жана эл аралык конференцияларда официалдуу тил катары колдонулат.

ДИАЛЕКТ ЖАНА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Ар кандай улуттук адабий тил жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдүн базасында түзүлөт. Ал жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр аймактык жактан чектелип, тил илиминде диалект, говор, подговор деген терминдер менен берилет.

Диалект жалпы элдик тил эмес, ага мүнөздүү тилдик белгилер менен катар кээ бир фонетикалык, лексикалык, грамматикалык айырмачылыктарга ээ болгон аймактык тилдик өзгөчөлүк. Диалект «бир нече районду, областы кучагына алат»⁴ да адабий тилге карама-каршы коюлат. Себеби адабий тил – айтылышы, жазылышы боюнча бирдиктүү нормага салынган, тил өкүлдөрүнүн баарына түшүнүктүү тил болсо, диалект нормага салынбаган, тил өкүлдөрүнүн баарына түшүнүктүү боло бербеген, белгилүү бир аймактагы адамдарга гана түшүнүктүү болгон тилдик өзгөчөлүктөр менен коштолгон тил. М: азыркы кыргыз улуттук адабий тили түндүк, түштүк чыгыш, түштүк батыш деген үч диалектиге ажырайт.

Диалектинин ичинен да тар аймакка (диалектинин бардык өкүлдөрүнө эмес) мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөр говор делет. Ал бир нече айыл-кыштактарды (райондорду) камтыйт. М: кыргыз тилинин түштүк-чыгыш диалекти чыгыш жана түндүк-батыш деген эки говорго ажыратылат.⁵

«Говордун ичинен орун алып, бир аз аймакка же бирин-экин айылга тараган тилдик өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы»⁶ подговор деп аталат. М: түштүк батыш диалектинин өкүлдөрү болгон Лейлек районуна караштуу айрым (Айбике, Тогуз-Булак) айылдарда чайнек (чай, суу кайнатуучу туткасы, чоргосу бар

⁴ Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. –Б.: Кыргызстан, 1998. 11-б.

⁵ Б. М. Юнусалиевдин аталган китебинин 81-бетинде.

⁶ Ж. Мукамбаевдин аталган эмгегинин 11-бетинде.

металлдан жасалган идиш) сөзү менен катар «көкөн» деген сөз колдонулуп подговордук бөтөнчөлүк катары жашайт.

Диалектилик, говордук, подговордук тилдик өзгөчөлүктөрдү изилдей турган тил илиминин бир тармагы диалектология деп аталат. Диалектология деген сөз гректин *dialektos* (кыргызча «сүйлөшүү») жана *logos* (кыргызча «окуу») деген сөздөрүнүн айкалышынан турат.

Диалектологияда диалектилердин, говорлордун бири-биринен жана жалпы элдик тилден айырмалануучу жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр менен кошо алардын баарына мүнөздүү болгон орток тилдик көрүнүштөр да каралат. Анткени жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр бир тилди бир нече диалектилерге же говорлорго бөлүп турса, орток тилдик белгилер аларды бир элдик тилге баш коштуруп, улуттук тилге бириктирип турат.

Диалектология илими жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү изилдөөнүн мүнөзүнө, методуна ылайык диалектография жана тарыхый диалектология деген түрлөргө ажырайт.

Диалектографияда тигил же бул тилдин белгилүү бир мезгилдеги (айрыкча окутулуп, үйрөтүлүп жаткан мезгилиндеги) жергиликтүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө маалымат берилет. Диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдүн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык фактыларынын аймактык чек аралары көрсөтүлүп, башка коңшу тилдер менен болгон катыштары аныкталып, картага түшүрүлөт (картага сызылган чек ара изогласа делет. Бул гректин *isos*-бирдей, окшош *glosa*-тил, кеп деген сөзүнөн алынган). Диалектилик, говордук өзгөчөлүктөрдү картага түшүрүүнүн андай методун лингвистикалык география дейт.

Тарыхый диалектология – ар бир говордук, диалектилик өзгөчөлүктөрдүн пайда болуш тарыхын, өзгөрүш себептерин, ар бир тилдин, калыптаныш процессин, алардын башка тилдер жана диалектилер менен болгон мамилелерин иликтейт. Демек, тилдин тарыхын табуу үчүн диалектилерди жана говорлорду тарыхый планда изилдөөнүн мааниси чоң. М: эгерде биздин диалектологдор тарабынан кыргыз говорлорунда ушул күнгө чейин сакталып келе жаткан эрин дифтонгулар табылбаса, эринчил созулмалардын көлип чыгышындагы татаал процессти аныктоого негиз болмок эмес.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Тилдер ареалдык жактан кандай топтоштурулат?
2. Кыргыз тилинин тажик тили менен болгон жалпылыгын жана айырмачылыгын айтып бергиле.
3. Дүйнө тилдери функционалдык жактан кандай кызматтарды аткарат?
4. Уруулук, улуттук жана адабий тилдерди түшүндүрүп бергиле.
5. Мамлекеттик тил менен расмий тилдин айырмасы эмнеде?
6. Эл аралык тилдердин мүнөздүү белгилери.
7. Диалект, говор жана подговор терминдерди түшүндүрүп бергиле?
8. Диалектология илими жана анын бөлүмдөрү.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
2. Акматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. -Ф.:Мектеп., 1980.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.
4. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
6. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
7. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998
8. Жороев И.М., Юсупов У. Лингвистикалык терминдердин сөздүк–справочниги. -Ош. –2000.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение, 1976.

ТИЛДИН ӨНҮГҮШҮ ЖАНА ТИЛДИК СИСТЕМА

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Тилдик дифференциация жана интеграция кубулушу;
2. Тилдик контактылар;
3. Тилдик система жана структура;
4. Тилдик байланыштар.

ТИЛДИК ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ЖАНА ТИЛДЕРДИН ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Тилдик дифференциация – бул тилдердин жиктелүүсү. Төктөш тилдердин өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө мүнөздүү негизги процесстердин бири. Тилдик дифференциация негизинен коомдук факторлорго байланыштуу пайда болот. Бир тилде сүйлөгөн элдин (улуттун) мурдагы саясий-экономикалык жана маданий бирдиктүүлүгүн жогото башташы, ошол элди тейлеп келген тилдин ордуна өзүнчө жаңы өзгөчөлүктөрү, жаңы тилдик белгилери бар бир нече тилди пайда кылат. Мисалы XIII-XIV кылымдарда түрдүү саясий, экономикалык себептерден улам байыркы орус мамлекетинин бытырап бөлүнүшү, байыркы славян тилин ушул сыяктуу дифференциалдык процесске дуушар кылган. Натыйжада андан азыркы орус, украин жана беларус тилдери бөлүнүп чыккан. Азыркы төктөш тилдердин көпчүлүгү ушундай жол менен пайда болгонун илим аныктады.

Тилдердин интеграциясы - тилдердин биригүүсү. Багыты боюнча тилдик дифференциацияга карама-карышы көрүнүш. Бул процесстин натыйжасында бир аймактагы же бир мамлекеттеги ар башка тилде сүйлөп жүргөн тил коллективдери бара-бара бир тилде сүйлөй башташат.

Тилдик интеграция эки түрдүү болушу мүмкүн: 1) кээ бир элдер же алардын айрым топтору башка бир калкка аралашып сиңип кетет да, бара-бара өз тилин унутуп, ошол калктын тилинде сүйлөп калат. Мисалы: байыркы Русь мамлекетинде жашаган «торк», «берендей» деген ат менен белгилүү көчмөн түрк уруулары славян тилдеринде, Орто Азия менен Казакстанда жашаган монгол, иран элдеринин айрым топтору түрк тилдеринде сүйлөп калышын айтууга болот. Ошондой эле индоевропа тил уясына кирген, азыр өлүү тил катары эсептелген келт, голд тил өкүлдөрү Орто Азия калктарына аралашып, өз тилдерин унутушкан ж.б. Мындай тилдик кубулуш төктөш тилдердин ортосунда да жүрүп, бир тилдин башка диалектисин да пайда кылат. Айтсак, XIX кылымдарда кыпчак тил өкүлдөрү төктөш түрк элдеринин курамына сиңип кетиши менен ошол тилдеги бир диалектини же говорлорду пайда кылган.

2) Айрым тилдердин бири-бирине кошулуп биригип кетишинен улам алардын эч бирине окшобогон өзгөчөлүктүү жаңы тил пайда болушу мүмкүн. Мисалы: XI кылымда, норман баскынчыларынын тушунда, байыркы герман (англо-сакс) диалектилери менен француз тилинин айрым диалектилеринин биригиши менен азыркы англис тили келип чыккан.

ТИЛДИК КОНТАКТЫЛАР

Тил коомдук турмушта практикалык жактан да, теориялык жактан да маанилүү орунду ээлейт. Ошондуктан ар кандай тилдин ички жана сырткы себептерге байланыштуу өнүгүш, өзгөрүш тенденциялары болот. Тилдин нукура өзүнө тиешелүү фонетикалык, лексикалык, грамматикалык закон ченемдүүлүктөрү анын өнүгүүсүнүн ички тенденциясын билдирет. Ал эми тилге таасирин тийгизген башка факторлор тилдин өнүгүш, өзгөрүш тенденциясынын сырткы закон ченемдүүлүгүн көрсөтөт. Мындай кубулуштардын бири тилдик контактылар болуп эсептелет. Тилдик контактылар тилди алып жүргөн тил өкүлдөрүнүн аймактык өзгөчөлүгүнө, социалдык-экономикалык абалына, улуттук аң-сезимине, билим деңгээлине, турмуш-тиричилигиндеги муктаждыктарына, кептик агымда өз эне тилин пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүнө жараша болот. Ал деңгээлине карай адстраддык, субстраддык жана суперстраддык баскычта жүрүшү мүмкүн.

Адстрад – жанаша жашаган эки элдин тилинин бири – бирине таасири этиши. Мисалы: Тажик тилинин таасиринен улам кыргыз тилиндеги тажик тил элементтеринин, кыргыз тилинин таасиринен улам тажик тилиндеги кыргыз тил элементтеринин пайда боло башташы: Адстраддык тилдик контакты тилдин бир гана деңгээли боюнча болот. Мисалы: фонетикалык, же лексикалык, же морфологиялык ж.б.

Субстрад - башка жактан келген элдин тилине жергиликтүү элдин тилинин таасиринин күчтүүлүгү. Мисалы: Баткөн областынын аймагындагы тажик тил өкүлдөрү өз кебинде кыргыз тил элементтерин айрым өзгөчөлүктө пайдалана алат. М: Иштер болуп жататпы (жатабы). Ал эми Кыргызстандагы өзбек тил өкүлдөрү өзбек улутундагы адамга сиз деп кайрылып,

кыргыз улутундагы адамдарга сен деп кайрылат. Булар да тилдик субстраддык контактылар.

Суперстрад – башка жактан келген тил өкүлдөрүнүн тили жергиликтүү тил өкүлдөрүнүн тилине үстөмдүк кылышы. Бул тилдик контакт жергиликтүү тил өкүлүнүн тилинде башка жактан келген тилдин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык жактан таасир алышы ж.б.

Тилдик контактылар төмөнкү учурларда:

а) Бир тил өкүлдөрү жашаган аймакты экинчи тил өкүлдөрүнүн ээлешинен;

б) бир эле аймакта эки башка тил өкүлдөрүнүн ирегилеш отурукташынан;

в) эки башка тил өкүлдөрүнүн чек аралаш жайлашып, алардын бири-бири менен болгон ар тараптуу тыгыз катышынан;

г) Өлкөнүн белгилүү бир аймактагы калкы окуу процессинде, маалымат каражаттарында экинчи бир өлкөнүн тилдик элементтерин сиңирип, аны практика жүзүндө колдоно баштагандан улам келип чыгат. (Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языко знание. –М.: 1979. 251-б.)

Демек, тилдик контактылар дегенибиз - бир тил өкүлдөрүнүн кебинде адстраддык, субстраддык, суперстраддык деңгээлдердин таасиринде экинчи башка тилдик элементтердин колдонула башташы.

ТИЛДИК СИСТЕМА ЖАНА СТРУКТУРА

Ар кандай бүтүн нерсе кандайдыр бир бирдиктерден, бөлүктөрдөн турат жана ал бирдиктер, бөлүктөр белгилүү бир тартипте келип, жыйналыш системасына түшкөндө гана өз функциясын аткара алышат. Маселен, биздин жаза турган ручкабыз да бүтүн нерсе, аны түзүп турган бирдиктер (тулкусу, запасы, запастын учундагы шариги) бар жана алардын ар бири өз функциясына ээ. Ошондой эле бул бирдиктер белгилүү бир тартипте, системада келген учурда гана калем сап (ручка) калем саптык кызматын аткарат. Эгер аны түзүп турган бирдиктердин бирөө гана жок болсо же запасын тетири салып койсок, анда ал ручка калем саптык кызматын аткара албайт. Себеби ручкадагы система сакталбай ал бүтүндүк касиетин

жоготот. Ушу сыяктуу тил да бүтүн нерсе жана анын түзүп турган бирдектер бар. Ал бирдиктер тилдик бирдиктер деп аталып, кызматына карай төмөнкүдөй бөлүнөт.

1. Түзүүчү тилдик бирдиктер – мындай тилдик бирдиктер бир тилдик катмардан экинчи катмардагы тилдик бирдиктерди түзүүгө гана катышат. Аларга тыбыш (фонема), мүчө, кызматчы сөздөр кирет.

2. Номинативдик (атоо маанисиндеги) тилдик бирдиктер – мындай тилдик бирдиктер түшүнүктү же аны белгилери менен атап көрсөтүүчү кызматтарды өтөйт. Алар сөз жана сөз айкаштары.

3. Коминникативдик тилдик бирдиктер – сүйлөм. Мындай тилдик бирдиктер пикир алышуу, карым-катыш жасоо, ойду туюнтуу милдеттерин аткарат.

Аталган тилдик бирдиктердин белгилүү бир тартиптеги, ырааттуу жыйындысы тилдик система деп аталат. Маселен, бардык эле тыбыштык айкалыштар сөз боло бербейт, же сөзгө сөз мүчөлөрүн башаламан улоо менен сөз формаларын жасап, сөз өзгөртүүгө мүмкүн эмес, же сүйлөмдөгү сөздөр белгилүү бир тартипсиз толук пикирди билдире албайт. Себеби мындай учурда тилдик бүтүндүк сакталбай, ал системага түшпөй калат. Алар качан ырааттуу, бир тартипте келген учурда гана тил өз кызматын өтөй алат.

Тил системага ээ болгондуктан аны окутуп үйрөтүүчү тил илими да белгилүү системада окутулуп үйрөтүлөт. Анткени тилди системалуу түрдө окуп-үйрөнүп, изилдебей туруп максатка жетүү мүмкүн эмес.

Тил	Тил илими
Тыбыш	Фонетика
Сөз	Лексикология
Уңгу, мүчө	Морфология
Сөз айкашы, сүйлөм	Синтаксис

Тил илиминде тилдик системалардагы бирдиктер категорияларга (катмарларга), алар тилдик деңгээлдерге (ярустарга) бириктирилет. Ар бир катмардагы бирдиктер белгилүү бир эрежелердин негизинде жасалып алардын ортосундагы байланышты жаратат жана экинчи бир

дөңгээлдеги тилдик бирдиктин жаралышына негиз болот. Бул тилдин структуралык түзүлүшкө ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. М: фонетикалык дөңгээлдеги үндүүлөр категориясындагы «э» жана үнсүздөр категориясындагы «т» деген тыбыштар белгилүү бир эрежеге ылайык норманы сактап айталышы менен лексикалык ярустага «эт» сөзүнүн жасалышына негиз болот.

Тилдин ярусу же дөңгээли - жалпы окшош бир типтеги тилдик бирдиктердин жыйындысы. Мисалы: фонетикалык дөңгээл тыбыштардан жана алардын жасалыш, айтылыш, айкалыш ык-эреже нормаларын камтыйт.

Тилдик категория - бир типтеги тилдик бирдиктер өз ара карама-каршы келип, ал карама-каршылык аркылуу бир жалпылыкка биригиши. Мисалы: фонетикалык ярустагы тыбыштар үндүү - үнсүз, үндүүлөр жоон-ичке, үнсүздөр каткалаң-жумшак болот. ж.б.

Ошентип тилдик бирдиктер тил илиминде фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик дөңгээлдерге ажыратылат. Алардын система-структуралык түзүлүштөрүн, функцияланышын, жасалыш ык-эрежелерин, нормаларын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдеп, окутуп үйрөтө турган тил илиминин (интролингвистиканын) фонетика, лексикология, морфология, синтаксис деген бөлүмдөрү бар. Мындан тышкары, тил илиминин тилдин коомго ыңгайланышуусун окутуп-үйрөтүүчү – орфоэпия, орфография, графика; лексиканын тилдин ички каражаттары аркылуу байышын окутуп-үйрөтүүчү – сөз жасоо; оозеки кептин жазма кепке транскрипцияланышын окутуп-үйрөтүүчү – пунктуация деген бөлүмдөрү бар.

ТИЛДИК БАЙЛАНЫШТАР

Тилдик бирдиктердин, категориялардын, катмарлардын ортосундагы байланыш-катыш тилдик байланыштар деп аталат. Анын парадигматикалык, синтагматикалык, ассоциативдик жана иорархиялык деген негизги типтери бар.

Парадигматикалык байланыш – тил бирдиктерин топторго, категорияларга бириктирүүчү тилдик байланыш. Бул байланышка таянуу менен тил бирдиктерин бөлөбүз. Мисалы: тыбыштарды

үндүү- үнсүз, үндүүлөрдү жоон – ичке деп бөлүп, сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратабыз.

Синтагматикалык байланыш - бир эле мезгилде тил бирдиктерин өз ара байланышын камсыз кылат. Ошондой эле бир эле учурда эки же андан көп тилдик бирдиктердин байланышын жүзөгө ашырыт. Мисалы: тыбыштан сөз куралат, сөзгө мүчө уланат, андан сөз айкашы түзүлөт.

Ассоциативдүү байланыш-бул тилде эпитет, метафора-ларды пайдалануудагы дал келүү. Бул байланыш элдин үрп-адаты, чарбасы, аң сезими дүйнө таанымы менен байланышкан. Мисалы: «ак» деген сөз аркылуу түстү түшүнүү менен «акыйкат, чындык» деген түшүнүктү да кошо элестете алабыз.

Иорархиялык байланыш - эки түрдүү тилдик бирдиктердин ортосундагы катыш. Тилде ушул байланышы бар үчүн ойду туюнткан сүйлөмдөгү сөздөр ырааттуу абалда келет. Мисалы: сөз - лексикалык бирдик, мүчө - морфологиялык бирдик. Булардын өз ара байланышы аркылуу үчүнчү бир сөз же сөздүн башка бир формасы келип чыгат.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Тилдик дифференциация деген эмне?
2. Азыркы түрк тилдери тилдик дифференция аркылуу пайда болгонбу?
3. Тилдик интеграция деген эмне жана ал кандай өзгөчөлүктөрдө жүрөт?
4. Англис тилинин келип чыгышын түшүндүрүп бер.
5. Тилдин өнүгүш тенденциясындагы ички, тышкы факторлор жана тилдик контактылар.
6. Тилдик контактылардын кайсыл учурларда болот?
7. Адстрад, субстрад, суперстрад терминдеринин маанилерин түшүндүргүлө.
8. Тилдик система дегенди кандай түшүндүңүз?
9. Тилдик бирдиктерди кызматы боюнча ажыратып бергиле.
 10. Тилдин жана тил илиминин системасын жазып түшүндүрүп бергиле.
 11. Тилдин системасындагы кандай тилдик категория жана тилдик дөңгөөлөр болот?
 12. Тилдик байланыштарды мисалдар менен түшүндүр.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү.-Ф.: 1980.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.
3. Жороев И.М., Юсупов У. Лингвистикалык терминдердин сөздүк-справочниги.-Ош. –2000.
3. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
4. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
6. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
7. КСЭ. 5-т. – Ф.: 1980.
8. Реформатский А. А. Введение в языковедение. –М., 1967.

II БӨЛҮМ

ЖАЗУУ ЖАНА АНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Жазуу адам баласынын эң зор табылгасы;
2. Графика жана алфавит;
3. Стенография жана транскрипция;
4. Орфография жана анын принциптери.

ЖАЗУУ АДАМ БАЛАСЫНЫН ЭҢ ЗОР ТАБЫЛГАСЫ

Жазуу – ой-пикирдин атайын белгилер аркылуу бир нерсенин бетинде чагылышы. Ал адам баласынын турмушундагы улуу табылгалардын бири болуп саналат жана пикир алышууда тыбыштык тилдин экинчи бир формасы катары кызмат аткарат. Жазуу адамдардын карым-катнашындагы мезгил (убакыт), мейкиндик (аралык) жактан чектелгендикти толуктоо зарылдыгынан улам келип чыккан.

Адамзат оозеки пикир алышуудан жазууга өтүүдө көп баскычтуу, узак жолду басып өткөн.

Адамдар алгач жандуу жазуулардан пайдаланышкан. Ошондой эле өз ара кабар бөрүү, угуу максатында түрдүү буюмдарды, жаныбарларды пайдаланышкан. М: улуу тарыхчы Геродот (б.з.ч. 490-425-жж.) байыркы скифтер перстерге беш жаанын жебеси, чычкан, чымчык, бака жибергенин айтат. Бул жандуу же буюмдук жазуу болгон. Анткени булар аркылуу скифтер перстерге карата «силер чычкандай болуп жерге кирбесөңөр, чымчыктай болуп асманга учупасаңар, бакадай болуп сууга чумкуп кетпесөңөр, анда биздин жебенин астында кыргын табасыңар» деген кабарды беришкендигин белгилейт.

Бул жазуунун бүгүнкү күндөгү үлгүсү катары тынчтыктын символу болгон көгүчкөн, кадырлуу конокту нан, май менен тосуп алуу ж.б. Мындай жазууларды **буюмдук же символикалык жазуу** деп аташат.

Жазуунун кийинки этабы **сүрөттүк** (пиктографиялык: лат. пиктос – сүрөт, грек. графия – жазуу) жазуу болуп саналат. Анын артыкчылыгы тартылган сүрөт көпкө сакталган. Адам өзү жок болсо да бериле турган ойду сүрөт менен берүүгө мүмкүн болгон. Сүрөт аска-зоолорго, таштын, мүйүздүн, сөөкөрдүн ж.б.

катуу нерселердин, буюмдардын беттерине тартылган. Сүрөт жазуусун бүгүнкү күндөгү белгилери катары жол белгилерин, эмблемалардын сүрөттөрүн мисал келтирсек болот. Буюмдук жазуу да, сүрөттүк жазуу да бир тилден экинчи тилге которууну талап кылбайт. Бирок бардык эле элдерде тартылган сүрөт же берилген буюм бирдей маанини, ойду туюнта бербестиги, сүрөт же буюм, жандык аркылуу ойду толук берүүгө жана абстрактуу түшүнүктөрдү берүү мүмкүн эместиги адамдарды жазуунун кийинки баскычына өтүүгө бурган.

Айтылган зарылчылыктан улам адамдар жазуунун **идеографиялык** түрүнө өтүшкөн. Буд жазууда ар бир ой өзүнчө белги менен көрсөтүлүп, пикир алышуудагы абстрактуу түшүнүктөрдү да туюндурууга мүмкүнчүлүгү болгон жана адамдардан сабаттуулукту талап кылган. Жазуунун бул үлгүсүнө бүгүнкү күндөгү кытай жазуусу мисал болот. Бирок ар бир ойдун өзүнчө белги менен туюнтулушу белгилердин өтө көп булушуна алып келип, сабаттуулукту жоюу кыйынга турган.

Мындан соң адамдар сөздөгү муундарды өз-өзүнчө белгилер менен белгилөөгө жетишип, сөздөрдү муун аркылуу жазышкан. Жазуунун бул түрү **муундук** жазуу деп аталып келе жатат. Бүгүнкү күндөгү япон, корея, индия, эфиопия элдеринин жазуулары муундук жазуунун үлгүсүндө. Ошондой эле азыркы кыргыз, орус тилдериндеги бир муунду түзгөн йоттошкон тамгалар да муундук жазуунун бир элементи: ая (а-йа), чие (чи-йе), ящик (йа-щик) ж.б.

Жазуунун дүйнө жүзүндө өтө кеңири тараган жана эң өнүккөн түрү **фонографиялык** (грекче фоне- үн, добуш) жазуу болуп саналат. Бул жазууда сөздөгү ар бир тыбыш өзүнчө белги менен берилет. Ал тилдин өзгөчөлүгүн толук чагылдыра алат жана колдонууга ыңгайлуу.

Тыбыштык жазуу алгач финикиялыктарда (б.з.ч.2000-жылдыкта) пайда болуп, дүйнөнүн чыгыш жана батыш элдерине тараган. Тил илиминде фонографиялык жазуунун консонанттык жана вокалдык жазуу деген түрлөрүн ажыратып жүрүшөт.

Консонанттык жазууда тамгалар, негизинен, тилдеги үнсүз тыбыштарды белгилөө үчүн гана кабыл алынат. Ал эми үндүү тыбыштар сөздүн астына, үстүнө коюлган түз, ийри сызыктар ж.б. кошумча графикалык каражаттар аркылуу туюнтулат. Буга араб жазуусун мисал келтирсе болот.

Вокалдык жазууда үндүү тыбыштар үчүн да, үнсүз тыбыштар үчүн да атайын тамгалар колдонулат. Буларга орус, латын, байыркы орхон-өнисей ж.б. жазуулар кирет.

Фонографиялык жазуу алгач байыркы Шумер, Египет, Финикия, Греция өлкөлөрүнө чейинки мезгилдерге алып барышат. Жазуунун консонанттык түрү б.з.ч. XII-X кылымдарга, финикиялыктарга таандык деп эсептелген.

Мурда «крито-микен» деген муундук жазууну колдонуп келген гректер да б.з.ч. I кылымдарда финикиялыктардын жазуусуна өтүп, үндүү тыбыштар үчүн да атайын белги кабыл алышып, үнсүз тыбыштардын белгиленишин да өз тил өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөртүшкөн.

Фонографиялык жазуунун дагы бир байыркы үлгүсү болгон арамей жазуусунун негизинде еврей (иудаизм), сирия (христианство), иран (зороастризм), араб (ислам) жазуулары келип чыккан.

ГРАФИКА ЖАНА АЛФАВИТ

Графика гректин граммо (γραφο) деген сөзүнөн алынган, кыргызча «жазам» деген маанини түшүндүрөт. Графика тамгалар менен тыбыштардын белгилениш өзгөчөлүктөрүн изилдей турган тил илиминин (лингвистиканын) бир бөлүгү. Бул термин жазуу деген мааниде да колдонула берет. М.: орус графикасы, латын графикасы ж.б.

Тыбыштык тилди жазууда туюндуруучу белгилер графикалык каражаттар деп аталат. Алар тамгалык жана тамгалык эмес графикалык каражаттар болуп бөлүнөт. Тамгалык графикалык каражаттарга тамгалар, тамгалык эмес графикалык каражаттарга тыныш белгилери, басым белгиси, параграф белгиси, абзац, кашаа, жылдызча түрүндөгү шилтемелер (сноскалар) кирет.

Тамга-тыбыштарды белгилөө үчүн кабыл алынган шарттуу белги. Кызматына карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт.

1. Тыбышты билдирүүчү жана билдирбөөчү тамгалар.

а) Тыбышты билдирүүчү тамгалар. Алар жазууда бир же эки тыбышты туюндуруу үчүн колдонулат. Мисалы, кыргыз тилинде: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, ч, ц, ш, щ, ы, э, ю, я.

б) Тыбышты билдирбөөчү тамгалар: –ь (ичкөртүү) жана ь (ажыратуу) белгилери, өз алдынча эч кандай тыбыштарды туюндура албайт, тигил же бул тамганы жандап келип, кошумча кызмат (ичкөртүү же ажыратуу) аткарат. Кыргыз тилинде мындай тамгалар орус тилинен кирген сөздөрдө гана колдонулат.

2. Жөнөкөй жана татаал тамгалар.

а) Жөнөкөй тамга бир тыбышты билдирет же кошумча (ичкөртүү, ажыратуу) кызмат аткарат.

б) Татаал тамгалар. Булар эки фонеманы же фонемалык варианттарды туюндурат. Мисалы: кыргыз тилиндеги йоттошкон е (йэ), ё (йо), ю (йу), я (йа) тамгалары.

3. Баш жана кичине тамгалар. Ар кандай эле тилдердеги тамгалар баш жана кичине түрлөргө ээ. Мисалы: кыргыз тилиндеги тамгалардын ичинен «ь, ь, ң» тамгаларынын гана баш тамгалары жок, анткени алар сөз башында келбейт. Демек, сөз башында келе турган тамгалардын баш жана кичине түрү болот.

Алфавит-бир тилдеги тамгалардын белгилүү бир тартипке салынган ирети. Алфавит деген сөз грек жазуусундагы α (**алфа**) жана β (**бета**) деген эки тамганын аталышынан алынган. Орус тилиндеги азбука – эски славян жазуусундагы **аз** жана **буки** деген, кыргыз тилиндеги алиппе – араб жазуусундагы **алиф** жана **ба** деген эки тамгасынын аталышынан пайда болгон.

Алфавиттин байыркы шумерлер, финикиялыктар, египеттиктер, гректер колдонгон жазуулар менен кошо пайда болушу талашсыз.

Рим империясынын түзүлүшү менен байланышкан латын жазуусу түндүктөгү этрускилер менен түштүктөгү грек жазуусунун негизинде келип чыккан. Латын алфавитинин классикалык үлгүсүндө 23 тамга болгон. Ал эми грек жазуусунун чыгышына негиз болгон байыркы финикиялык жазууда 22 белги менен үндүү жана үнсүз тыбыштар көрсөтүлгөн.⁷

Азыр дүйнөдө латындык негизде 70ке жакын алфавит бар (30 европалык, 20 азиялык, 20 африкалык).

⁷ Коростовцев М.А. Египетская филология. М.: 1963.

Эски славян алфавити 863-жылдарга жакын Кирилл жана Мефодий деген бир туугандар тарабынан пайда болгон. Алар глаголица жана кириллица деген эки алиппе түзүшкөн. Жазуунун бул эки түрү өз ара окшош болуп, тамгалардын саны 43кө жеткен. Бул жазма түштүк славяндарда (болгарлар, сербдер, македондуктар) кеңири тараган. Азыркы орус алфавити да ушул алфавиттин негизинде келип чыккан.

Алфавиттин практикалык мааниси өтө чоң. Ар кандай сөздүктөр, справочник мүнөзүндөгү китептер, журналдардагы тизмелер, китепканалардагы, архивтердеги ж.б, мекемелердеги, компьютерлердеги картотекалар алфавиттик тартипте түзүлөт. Бул издеген маалыматты оңой табууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан алфавиттеги тамгаларды катары менен билбеген адамды белгилүү өлчөмдө сабатсыз деп эсептөөгө болот.

СТЕНОГРАФИЯ ЖАНА ТРАНСКРИПЦИЯ

Стенография (гр.stenos – тар, кыска; γραφο – жазамын) – бул оозеки кепти бат жазууда колдонулган өзгөчө жазуу белгилеринин жыйындысы. Стенографиялык жазуу системасында тамга белгилери турпаттык өзгөрүүлөр менен коштолуп, фонограмма катары сөздө камтылган ойду же анын маанисин көрсөтөт, көбүнчө, бир муундагы же муундук айкалыштардагы маанилерди туюнтат. Сөз жана анын маанилик бөлүктөрүн жөнгө салып, бир түргө келтирилген жазма белгилер менен өзгөчө орфографиялык эрежеде болот.

Стенографиянын курсивдүү жана геометриялуу деген түрлөрү бар.

Курсив ситемасында стенографиянын үнсүз тамгалары кадимки жазуунун элементтеринен, геометриялуу системасында стенографиялык белгилер геометриялык фигуралардан турат.

Орус тилинин оргиналдуу жана турмушта биринчи колдонулган стенографиясы М.И.Иваниндин (1858) системасы. Кыргыз тилдик өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталган стенографияны А.Карасаева (1960) иштеп чыккан.

Стенографиялык жазууда стенографиялык машиналар болгон. Анда бир минутада 120дан көп сөз жазылат. Азыркы

күндө мындай машиналардын ордуна аудио-видео аппаратуралары колдонулууда.

Транскрипция (лат. transcriptio – көчүрүп жазуу) – белгилүү бир графикалык система каражаттары аркылуу көптөгү сөздөрдү айтылышындай жана жазма эстеликтерди окулушундай шарттуу белгилер аркылуу көчүрүп жазуу.

Байыркы жазма эстеликтерди жарыялоодо жана оозеки адабияттын үлгүлөрү, диалектилик, говордук өзгөчөлүктөр (эгерде жөнөкөй алфавит менен берилсе анын колорити, мааниси төмөндөп калат), тарыхый салыштырма пландагы грамматикалар, этимологиялык сөздүктөр, ири китепканаларда китептерди аталышы жана авторлорунун аттары бирдиктүү алфавитке салынган транскрипция менен берилет.

Транскрипциянын илимий (фонетикалык, фонемалык) жана практикалык деген түрлөрү болот. Илимий транскрипцияда латын алфавитинин негизинде 1886-жылы түзүлгөн Эл аралык фонетикалык алфавит колдонулат: топ ойно [товойно]. Мындагы **v** тыбышы эки үндүүнүн ортосунда (интервокалдык) келген **б** тыбышынын айтылышындай көрсөттү.

Практикалык транскрипцияда улуттук алфавит колдонулат. Эгер андагы тамгалар жетпесе башка тилдердин алфавитинен тамгалар алынат, же тамгалардын астына, үстүнө, жанына түрдүү белгилер коюу аркылуу жаңы тамгалар жасалат. Буга В.В.Радлов кыргыз сөздөрүн жазууда созулма үндүүлөрдү алардын кыска түгөйлөрүн белгилөөчү **а, о, ж.б.** тамгалардын үстүнө кош белги **д, ц** коюу менен транскрипциялап жазганын мисал келтирсек болот.

ОРФОГРАФИЯ ЖАНА АНЫН ПРИНЦИПТЕРИ

Орфография – сөздөрдү, алардын бөлүктөрүн, сөз айкалыштарын туура жазуу жөнүндөгү тил илиминин бир бөлүгү.

Элдин руханий азыгынын зор булагы болгон жазма тилдин түшүнүктүүлүгүн, жалпыга бирдейлигин ишке ашырууда, жазма карым-катышты жөнгө салууда орфографиянын ролу чоң.

Эгер төмөнкү сөздөрдү **арыз\ларыз\арыс, насип\асип, асыра\асра, док ур\догур, экөө\өкөө, качты\кашты, кара ат\карат ж.б.у.с.** түрдүү варианттарда жаза берсек, баш-

аламандык келип чыкмак. Адамдардын ортосундагы жазуу жүзүндөгү карым-катыш кыйынга турмак. Ошондуктан жазма көптө атайын кабыл алынган бириктирүү деп табылган сөздөрдүн, анын бөлүктөрүнүн жазылыш варианттары - орфографиялык норма иштелип чыгат. Алар расмий бөкитилген орфографиялык эрежелер аркылуу системага салынат.

Ар бир тилдин өзгөчөлүктөрүнө ылайык сөздөрдү, сөз бөлүктөрүн, сөз айкалыштарын жана анын сөздүк курамындагы өздөштүрүлгөн сөздөрдү жазуунун орфографиялык принциптери иштелип чыгат. Мисалы: кыргыз адабий тилинде орфографиянын морфологиялык, фонетикалык, традициялык жана айырмалагыч принциптери колдонулат.

Орфографиялык принциптер тилдеги сөздөрдү туура жазуунун негизги багыттарын аныктайт.

Транслитерация (лат. Littera – тамга). Сөздөрдү бир тилдеги алфавиттен экинчи тилдеги алфавитке көчүрүп жазуу: mother – мазе, father – фазе ж.б.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Жазуу деген эмне? Анын келип чыгыш зарылдыктары кайсылар?
2. Жазуунун адамзат турмушундагы маанисин кандай түшүнөсүң?
3. Буюмдук-символикалык жана сүрөттүк жазуу деген эмне?
4. Буюмдук-символикалык жана сүрөттүк жазуулардын артыкчылыгы жана кемчилдиги . Алардын учурдагы үлгүлөрү.
5. Идеографиялык жана муундук жазуулар.
6. Фонографиялык жазуу жана анын артыкчылыгы, түрлөрү.
7. Жазуунун булардан башка да түрлөрү чыгышы мүмкүнбү?
8. Графика жана графикалык каражаттарды айтып бергиле.
9. Тамга деген эмне жана анын кызматына карай бөлүнүшү.
10. Алфавит жана анын тарыхы, практикалык мааниси.
11. Стенографиялык жазуу деген кандай жазуу?

12. Транскрипция деген эмне? Транскрипциялап жазуунун маанисин түшүндүр.

13. Орфография жана анын принциптери, мааниси.

14. Транслитерация деген эмне?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Супрун А. Тилдин жана жазуунун келип чыгышы.-Ф., 1965.

2. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү.-Ф.: 1980.

3. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.

4. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: 1973.

5. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили.-Б.: 1996.

6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.

7. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: 1979.

8. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.

9. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.

III БӨЛҮМ

ТЫБЫШТАР ТИЛДИН МАТЕРИАЛДЫК НЕГИЗИ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Фонетика жана анын бөлүмдөрү;
2. фонетиканын акустикалык аспектиси;
3. фонетиканын анатомия-физиологиялык аспектиси;
4. фонетиканын лингвистикалык аспектиси.

ФОНЕТИКА ЖАНА АНЫН БӨЛҮМДӨРҮ

Адам баласынын тили кыска-кыска, айрым-айрым үндөрдөн, дабыштардан турат. Тилдин ушул тыбыштык жагын окутуп- үйрөтүүчү тил илиминин тармагы фонетика деп аталат. Фонетика гректин *phone* –үн деген сөзүнөн алынган. Сөзмө сөз которгондо *phonetikos* – үндүү дегенди билдирет. Изилдөө объектиси тыбыш жана тыбыштык каражаттар.

Фонетикада тилдеги тыбыштар, алардын жасалыш, айтылыш, өз ара айкалыш эрежелери, өзгөрүшү, классификацияланышы, көптин тыбыштык жактан мүчөлөнүшү, муун, басым, интонация жана алардын тыбыштык каражат катары аткарган кызматтары изелденет.

Изилдөө масштабына карай жалпы жана жеке фонетика болуп бөлүнөт.

Жалпы фонетика-бүтүндөй дүйнө тилдерине орток мүнөздүү болгон тыбыштык өзгөчөлүктөрдү, алардын анатомия-физиологиялык, акустикалык, артикуляциялык принциптерин териштирет.

Жеке фонетика – конкреттүү бир элдин тилинин тыбыштык түзүлүшүн, өзгөчөлүгүн, тыбыштык мыйзам ченемдүүлүктөрүн териштирет. Изилдөөнүн максатына, методуна карай сыпаттама, тарыхый салыштырма жана эксперименталдык фонетика деген түрлөргө ажыратылат.

Сыпаттама фонетика – конкреттүү бир тилдин окутулуп, үйрөтүлүп жаткан мезгилиндеги, башкача айтканда, учурдагы фонетикалык жагын иликтөөчү фонетика. Мисалы: Азыркы кыргыз тилинин фонетикасы, азыркы орус тилинин фонетикасы ж.б.

Тарыхый фонетика – конкреттүү бир тилдин тыбыштык өнүгүшүн, өзгөрүшүн тарыхый негизде жана төктөш тилдер менен салыштыруу аркылуу далилдеп, азыркы абалга келиш себептерин үйрөтүүчү фонетика.

Салыштырма фонетика – бир тилдин фонетикасы менен экинчи бир башка төктөш эмес тилдин фонетикасын салыштырып изилдөөчү фонетика. Бул бөтөн тилдин фонетикасын үйрөнүүдө мааниси зор.

Эксперименталдык фонетика–илимий-техникалык жетишкендиктердин натыйжасында конкреттүү бир тилдин тыбыштык түзүлүшүн атайын аппараттардын жардамы менен изилдөөчү жеке фонетиканын тармагы. Мында тыбыштарга карата артикуляциялык изилдөөлөр платограмма, рентгенскопия жана киноскопия, ал эми акустикалык изилдөөлөр осуцилография, спектография жана интонография деген сыяктуу аппараттардын жардамы аркылуу жүргүзүлөт. Азыркы кыргыз тилинин эксперименталдык фонетикасын профессор Т.К.Акматов негиздеген.

Кептеги тыбыштар өтө татаал жана кырдуу, ар бир тыбыш бир мезгилде физикалык (акустикалык), анатомия-физиологиялык, социалдык же функционалдык факт болуп эсептелет. Ошондуктан тыбыштын жасалыш табияттын, тилдик бирдик катары аткарган функциясын аныктоодо фонетика үч түрдүү көз карашты бириктирет. Мындан фонетиканын акустикалык, анатомия-физиологиялык жана лингвистикалык деген 3 аспектиси келип чыккан.

ФОНЕТИКАНЫН АКУСТИКАЛЫК АСПЕКТИСИ

Акустика гректин *akustikys*-угуу деген сөзүнөн алынып, физика илиминин үндү изилдөөчү бөлүмү. Демек, тыбыштар жаратылыштагы башка үндөр сыяктуу эле физикалык кубулуш. Үн аба агымынын сүрүлүүсүнөн же аба мейкиндигиндеги нерсенин термелүүсүнөн пайда болуп, ал аба толкунун жаратат. Аны үн толкуну дейбиз. Үн толкуну - серпилгич нерсенин кыймылына жараша мейкиндектеги абанын өзгөрүшү. Ал эми кептеги тыбыштар үн түйүндөрүнүн дирилдешинен же өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымынын сүйлөө органдарына сүрүлүүсүнөн пайда болот. Эгерде сүйлөө органдары

тарабынан жаралган үн бир убакыттын ичинде бирдей термөлүүдө болсо үндүү тыбыштар, ал эми бир убакыттын ичинде ар түрдүү термөлүүдө болсо үнсүз тыбыштар жасалат. Алар акустикалык жактан үндүн бийиктиги, күчү, созулушу, тону, тембри боюнча мүнөздөлөт.

1. Үндүн бийиктиги. Термөлүүнүн жыштыгына, санына жараша болот. Убакыт бирдигинде термөлүү канчалык жыш, көп болсо үн ошончолук бийик болот, эгерде термөлүү сейрек, аз болсо үн ошончолук пас чыгат. Ал Гц (герц) менен өлчөнөт. Сүйлөө органдары 1300 Гцке чейинки бийиктиги тыбыштарды жарата алат. Ал эми адамдын угуу органы 16 Гцтен 20 миң Гцке чейинки үндү кабыл алат. 16 Гцке чейинки үн инфра үндөрү, 20 миң Гцтен жогорку үн ультра үндөрү деп аталат.

2. Үндүн күчү. Термөлүүнүн арымына, керилишине (амплитудасына) жараша болот. Термөлүү башталган чекит менен кайткан аралык узун болсо, тыбыш күчтүү, кыска болсо алсыз болот. Айталы, комуздун кылын дирилдеткенде (терметкенде) жаралган алгачкы керилиш – арым убакыт өткөн сайын кыскарып барып токтойт. Бул учурда пайда болгон күчтүү добуш да басаңдап отуруп угулбай калат. үндүн күчү көптеги тыбыштардагы басымды жаратат. Басым түшкөн тыбыш күчтүү, басымсыз тыбыш алсыз болот⁸.

3. Үндүн созулушу (узактыгы). Термөлүүнүн убактысынын созулушу менен мүнөздөлөт. Кыргыз тилинде кыска үндүүлөргө карганда созулма үндүүлөрдү айтууда убакыт 0,8 эсе көп сарпталат.

Жаратылыштагы үндөр термөлүүнүн кыймылына карай үзгүлтүккө учурабоочу жана үзгүлтүккө учуроочу болуп бөлүнсө, көптеги тыбыштар термөлүүнүн ыргагына карай музыкалык (тон деп аталат) жана музыкалык эмес (шыбыштуу) болуп бөлүнөт. Тон үн түйүнүнүн ыргактуу кыймылынын натыйжасы, ал эми шыбышта ыргактуу кыймыл болбойт. Үндүү тыбыштар тондон, уяң, жумшак үнсүздөр тон менен шыбыштан, каткалаң үнсүздөр жалаң шыбыштан турат.

Ошондой эле термөлүү негизги жана кошумча тондордон (омбертондон) туруп, жөнөкөй жана татаал болушу мүмкүн.

⁸ Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Б., 1996. 46-б.

Негизги тон менен кошумча тондун күчү, бийиктиги боюнча болгон катыштары тыбыштын төмбрин – кооздугун жаратат.

Негизги тондор үн түйүндөрүндө, кошумча тондор алкым, ооз, мурун көңдөйлөрүндө болуп, алар тыбыштардын төмбрин аныктайт. Төмбр бир тыбышты экинчи тыбыштан, бир адамдын үнүн экинчи адамдан үнүнөн айырмалайт.

ФОНЕТИКАНЫН АНАТОМИЯ-ФИЗИОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИСИ

Кептеги тыбыштар жаратылыштагы башка үндөрдөн айырмаланып, адамдын белгилүү органдары тарабынан жасалат. Ал органдар кеңири мааниде кеп аппараттары деп аталып, ага борбордук нерф ситемасы, көрүү, угуу жана сүйлөө органдары кошулат.

Тыбыш жасоого катышкан органдар сүйлөө органдары деп аталат. Сүйлөө органдары кызматына карай үчкө бөлүнөт: 1) дем алуу органдары (өпкө, көңдөй булчуңдары, боор эт, эки ачакей кекиртект, кекиртект). 2) Көмөкөй үн түйүндөрү. Буларга кекиректин жогорку кенейген бөлүгүндө, алкым көңдөйүнө жакын жайланышкан жалган жана чын үн түйүндөрү, шакек сымал, чөмүч сымал кемирчектер кирет. 3) Көмөкөйдөн жогорку, алкым, мурун ооз көңдөйлөрү. Аларга алкым көшөгөсү, жумшак таңдай, кичине тил, тил, тиш, тиш бүйлөлөрү, катуу таңдай, астыңкы жана үстүңкү жаак, эки эрин кошулат.

Сүйлөө органдары тыбыш жасоого катышыш деңгээлине карай активдүү жана пассивдүү (катуу сүйлөө органдары) болуп бөлүнөт.

Ар кандай тыбыштын жасалышында сүйлөө органдарынын бүтүндөй бир комплекси (бир канча сүйлөө органдары) катышат. Бир тыбышты айтуу үчүн болгон сүйлөө органдарынын комплекстүү кыймыл-арекети артикуляция деп аталат. Ошондуктан ар бир тыбыштын өзүнүн артикуляциялык белгиси болот. Бир тыбыштын артикуляциясы экинчи тыбыштын артикуляциясына окшобойт. М: «а» тыбышын айтууда тил артка тартылып, тилдин арткы бөлүгү жумшак таңдайды көздөй бир аз көтөрүлүп, астынкы жаак төмөн түшүп жамажай көң ачылат, эки эрин катышпайт. Ал эми «э» тыбышын айтканда тил алга карай жүткүнүп, астыңкы тиштин бүйлөсүнө тийип, жаак бир аз төмөн

түшүп, жамажай жарым кууш абалда ачылып, эки эрин катышпайт. «б» тыбышы астыңкы жана үстүңкү эриндердин бири-бирине бекем тийишүүсүнөн жасалат. ж.б.

Артикуляция бул тилдеги бүтүн процесс, ал 3 фазадан турат:

1. Киришүү (экскурсия) мында тигил же бул тыбышты айтардын алдында сүйлөө органдарынын ыңгайлуу абалга келе башташы.

2. Токтоп туруу (выдержка) сүйлөө органдарынын белгилүү бир тыбышты айткандагы абалы.

3. Чегинүү (рекурсия) сүйлөө органдарынын бир тыбышты айтып, кайра мурдагы абалына келиши.

Кептеги тыбыштар артикуляциялык мүнөздөрү боюнча ар башка болот. Муну эки башка тилдеги окшош деген тыбыштарды салыштырып билсек болот. Мисалы: англис тилинде да, кыргыз тилинде да «т» тыбышы уччул. Бирок англис тилиндеги «t» тыбышы тилдин жалпы алдыңкы бөлүгүндө, кыргыз тилиндеги «т» тыбышы тилдин уч жагында жасалат. Бул көрүнүш ар бир тилдин өзүнүн артикуляциялык базасы болот дегендикти билдерти. Ал база сүйлөө органдарынын тарыхый эволюциясынын жыйынтыгы болуп саналат жана тил менен кошо жашайт. Муну жаңыдан тили чыгып келе жаткан баланын же чет тилди үйрөнүп жаткан адамдын тилинен байкоого болот. Мисалы: кээ бир жаш бала «р» тыбышын айтууга тили келбейт (турат эмес туйат). Себеби анын аң-сезиминде «р» тыбышынын артикуляциясы али калыптанып бүтө элек болот. Бир тилдеги тыбыштардын артикуляциясы толук калыптанбаган чет эл адамынын тилинде акценттин болушу да артикуляциянын калыптанышы менен түшүндүрүлөт.

ФОНЕТИКАНЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК АСПЕКТИСИ

Мында тыбыштардын адам турмушунда коммуникация процессиндеги тилдик бирдик катары аткарган кызматы каралат. Тыбыштар акустикалык жана артикуляциялык жактан айырмаланып келүү менен сөз жана анын бөлүктөрүн, алардын формаларын жасоочу касиетке ээ болот. Мисалы: «нан» деген сөздөгү же «-га» деген барыш жөндөмө мүчөсүндөгү бир

тыбышты түшүрүп жө ордун алмаштырып койсок анда бул тилдик бирдиктер (нан, -га) тууралуу көп болбойт. Демек, тыбыштар болбосо сөз да, анын бөлүктөрү (мүчө) да, сөз айкашы да, сүйлөм да болбойт. Ошондой эле тыбыштардын сөздүн түрдүү (сөз башында, ортосунда, аягында) позицияларында келиши, көп тизмегиндеги өзгөрүштөрү, басымдуу жана басымсыз муундарда турушу, муун түзүү өзгөчөлүктөрү сыяктуу касиеттери да ушул аспекти боюнча мүнөздөлөт.

Тыбыштар сөздүн жана анын мүчөсүнүн маанисин айырмалоочу касиетке да ээ. Мисалы: «ат» деген сөздүн башкы үндүү тыбышын алмаштырсак: эт, от, өт, ут, үт деген, экинчи үнсүз тыбышын алмаштырсак: ал, ак, аш, ар, ас, ач, ай ж.б. сөздөр пайда болот. Бирок тилдеги бардык эле тыбыштар мындай касиет, кызматка ээ боло бербейт. Бул белгиси боюнча алар фонема жана тыбыш деп ажыратылат.

Фонема сөз жана анын мүчөсүн маанилик жактан айрмалап, андан ары бөлүп жиберүүгө болбой турган фонетикалык типтүү бирдик. Ал эми тыбыш сөздүн маанисин өзгөртүп жибере албайт, ал акустикалык, артикуляциялык жактан гана өзгөчөлөнгөн фонетикалык бирдик. Мисалы: «сиз» деген сөздөгү «с» тыбышын «б» тыбышы менен алмаштырсак «биз» деген башка сөз жасалат, себеби «б» тыбыш фонмалык касиетке ээ, ал эми «ц» тыбышы менен алмаштырсак «циз» болуп башка сөздүн жасалбашы, «ц» тыбышынын азыркы кыргыз тилинде фонемалык касиетке ээ эместиги менен түшүндүрүлөт.

Ар кандай эле тилде тыбыштарга караганда фонемалардын саны чектелүү болот. Анткени тилдеги бардык эле тыбыштар фонема боло албайт, фонемалардын баары тыбыш катары акустикалык жана артикуляциялык жактан мүнөздөлөт.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Фонетика эмнени окутуп үйрөтөт?
2. Жеке жана жалпы фонетикада кандай маселер каралат?
3. Фонетиканын изилдөөнүн ыгына карай түрлөрүн түшүндүр.
4. Тыбыштардын табиятын аныктоодо кандай көз караштар бар?

5. Фонетиканын акустикалык аспектисин айтып бер.
6. Үн кандайча пайда болот жана анын бийиктигин, күчүн, созулушун түшүндүрүп бер?
7. Үндүү тыбыш менен үнсүз тыбыш акустикалык жактан кандайча айырмаланат?
8. Фонетиканын анатомия-физиологиялык аспектиси.
9. Сүйлөө органдарын жана алардын кызматтарын түшүндүргүлө.
10. Артикуляция деген эмне жана анын үч фазасы кандай болот?
11. Тилдин артикуляциялык базасын түшүндүрүп бергиле.
12. Фонетиканын лингвистикалык аспектиси.
13. Тыбыштардын лингвистикалык кызматы кандай болот?
14. Фонема менен тыбыштын айырмачылыгы.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
2. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү.-Ф.: 1980.
3. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
4. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М.: 1973.
5. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
6. Жороев И.М. Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги.-Ош. –2000.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.

ТИЛДИН ТЫБЫШТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Тыбыш жана аларды классификациялоонун принциптери;
2. Үндүү тыбыштар;
3. Үнсүз тыбыштар.

ТЫБЫШ ЖАНА ТЫБЫШТАРДЫ КЛАССИФИКАЦИЯЛООНУН ПРИНЦИПТЕРИ

Тыбыш негизги фонетикалык бирдик. Тыбыштар болбосо фонемалар да, сөз да, сөз айкашы да, сүйлөм да болбойт. Ошондуктан адам баласынын пикир алышуусунун куралы тыбыштык тил болуп саналат. Тыбышка акустикалык, артикуляциялык жана лингвистикалык аспектилерден туруп аныктама берилет.

Тыбыштар сүйлөө органдарынын катышуусу менен жасалат. Бирок сүйлөө органдары тарабынан жасалган бардык эле үндөр тыбыш боло бербейт. Тыбыш - сөздөрдү айтканда кулакка угулган айрым-айрым үндөр. Башкача айтканда, сүйлөө органдары тарабынан жасалып, сөз жана анын бөлүктөрүн жасоого катышкан үн тыбыш деп аталат.

Дүйнө элдеринин тилдеринде тыбыштар сандык жана сапаттык жактан бирдей болбойт. Айтсак, ар кандай эле тилдерде үндүү тыбыштарга караганда үнсүз тыбыштар сандык жактан көптүк кылат:

№	тилдер	тыбыштар			
		үндүүлөр	дифтонг	үнсүздөр	баары
1.	Кыргыз	14		25	39
2.	Өзбек	6		25	31
3.	Казак	15		27	42
4.	Түркмөн	9		21	30
5.	Түрк	6		23	29
6.	Алтай	16		26	42
7.	Орус	6		36	42
8.	Англис	16	4	24	44
9.	Немец	15	3	25	43
10.	Чукот	6		14	20
11.	Эвенк	11		18	29
12.	Литва	12		45	57
13.	Армян	6		30	36
14.	Бурят	17		27	44

Ошондой эле бир тилдин тыбыштык курамы экинчи бир тилдин тыбыштык курамынан сапаттык жактан окшош жана

айырмалуу да боло берет. Маселен, кыргыз тилиндеги **э, а** тыбыштары өзбек тилиндеги **э, а** тыбыштары менен окшош болсо, өзбек тилинде созулма үндүүлөр жок. Кыргыз тилиндеги **а** тыбышына караганда орус тилиндеги **а** тыбышы бир аз ичкерээк айтылса, орус тилинде кыргыз тилиндеги **ө, ү, ң** тыбыштары жолукпайт. Кыргыз жана орус тилдериндеги **т** тыбыштары уччул болсо, англис тилиндеги **т** тыбышы тил алды бөлүктөн жасалат. Англис тилинде түпчүл үнсүздөр менен терең түпчүл үнсүздөр басымдуулук кылса, араб тилинде көмөкөйчүл үнсүздөр көп.

Ал эми конкреттүү бир тилдеги тыбыштар бири экинчиси менен эч убакта бирдей мүнөзгө ээ болбойт. Ошондуктан фонетика илими аларды классификациялоодо: 1) акустикалык, 2) артикуляциялык жана 3) лингвистикалык принциптерди жетекке алат. Анткени тыбыштар бири-биринен үн менен шыбыштын катышуу даражасы, сүйлөө органдарынын аракеттери, сөз жана анын бөлүктөрүн жасоодогу кызматтары боюнча айырмаланат. Тактап айтканда, бир катар тыбыштар акустикалык жактан жалаң үндүн катышында, артикуляциялык жактан сүйлөө органдарынын туташ чыңалуусунда жасалып, лингвистикалык жактан муун түзүү өзгөчөлүгүнө ээ болсо, экинчи бир топтогу тыбыштар акустикалык жактан шыбыштын катышында жасалып, артикуляциялык жактан сүйлөө органдарынын туташ эмес чыңалуусунда, башкача айтканда, тоскоолдук пайда болгон жердеги гана сүйлөө органдарынын чыңалуусу күчтүү болуп, лингвистикалык жактан өз алдынча муун түзө албайт. Бул өзгөчөлүктөрү боюнча тыбыштар үндүү жана үнсүз болуп эки чоң топко бөлүнөт.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР

Үндүү тыбыштар жалпы тил илиминде «вокализмдер» (лат. *vocalis* –үндүү тыбыш) деген аталышта берилип, ошол сөздүн башкы «V» тамгасы менен белгиленет.

Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы ооз көңдөйүндө эч кандай тоскоолдукка учрабай, үн түйүндөрүнүн дирилдөөсү менен жалаң үн катышып жасалаган тыбыш үндүү тыбыш деп аталат. Мисалы: кыргыз тилиндеги **а, аа, и, о, оо, ө, өө, у, уу, ү, үү, ы, э, ээ** тыбыштары үндүү. Мындай тыбыштарды

айтканда сүйлө органдары туташ чыңалууда болуп, жалаң үндүн катышында жасалып, алар өз алдынча муун түзүү өзгөчөлүгүнө ээ болот. Ошондуктан сөздө канча үндүү тыбыш болсо ошончо муун болот деп айтылат.

Үндүү тыбыштардын муун түзүү өзгөчөлүгү аларды үнсүз тыбыштардан артык экендигин көрсөтпөйт. Анткени көптөшүүдө үндүү тыбыштар да, үнсүз тыбыштар да бирдей катышат.

Айрым дүйнө тилдеринде уяң үнсүздөр да муун түзө алат. Мисалы, чех тилинде **vik** – «бөрү», **prst** – «манжа», серб-харват тилинде **trg** – «аянт, базар» ж.б. Ошондуктан уяң үнсүздөр жарым үндүү деген аталышта да берилет.

Үндүү тыбыштар тилдин, жаактын жана эриндердин аракеттерине ылайык: 1) тилдин горизонталдык абалына (тилге) карай - жоон ичке; 2) тилдин вертикалдык абалына (жаакка) карай - кең, кууш; 3) эриндердин катышына карай - эринчил жана эринсиз болуп классификацияланат. Ал эми үндүн созулушуна карай: созулма жана кыска болуп бөлүнөт. Созулма үндүүлөр кыска түгөйлөрүнө караганда убакыт 1,8 же 2 эсе көп сарпталат. Созулма үндүүлөрдүн созулушу акустикалык жана лингвистикалык мүнөздө болушу мүмкүн. Акустикалык созулмалар сөздүн маанисин өзгөртпөстөн, сөзгө эмоционалдык-экспрессивдик (көбүнчө обондуу ырларда) маани киргизет. Мисалы: «Уктуум, сенин ким менен жүргөнүңдү» - деген айтылыштагы «у» тыбышынын созулушу менен айтуучунун тыңдоочуга карата болгон какшык, сыноо сезимдерин камтыган эмоционалдык-экспрессивдик маани берилет. Ал эми лингвистикалык созулмалар фонемалык касиетке ээ болот. Мисалы: кон – коон, күл – күүл ж.б.

Дифтонг - (гр. «dis» - «эки жолу, кабатталган» + «phtongos» - «үн, тыбыш») бир муундагы эки үндүү тыбыштын кабатталып айтылышы. Көпте эки тыбыштын (үндүн) ширелишинен дифтонг тилкеси жасалат. Дифтонг негизинен бардык эле тилдерде жолугат. Чыныгы жана жалган дифтонг деп экиге бөлүнөт.

Чыныгы дифтонг курамындагы эки түгөйү тең үндүн күчү жана муун түзүшү боюнча бирдей, тең укуктуу болот. Тилдерде мындай дифтонгдор сөйрөк кездешет. Мисалы: латыш тилинде *meitci* (кыз) дегендеги *ei* дифтонгу чыныгы.

Жалган дифтонг түгөйлөрүнүн бири муун түзсө, экинчиси муун түзө албайт. Эгер алгачкы компоненти муун түзүп экинчи

түгөйү муун түзө албаса туюк дифтонг деп аталат. Мисалы: кыргыз диалектилеринде жана алтай тилдеринде көздөшүүчү эринчил **ow**, **ew**, **yw**, **yw** дифтонгдору. Эгер алгачкы түгөйү муун түзбөй, кийинки түгөйү муун түзө алса ачык дифтонг болот. Мисалы казак тилинде сөз башындагы э, о, ө тыбыштарынын курамында и, у тыбыштары кабатталып келет: **из** (иэл), **уо** (уор) ж.б.

Дифтонго жакын эки үндүү тыбыштын өзгөчө түрү **дифтонгоид** болсо, дифтонгдун жазуудагы белгиси диграфа деп аталат.

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР

Үнсүз тыбыштар өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы ооз көңдөйүндө тосколдукка учурап, шыбыштын катышында жасалат. Маселен, кыргыз тилиндеги: б, в, г, г(гы) д, ж, ж(журнал) з, й, к, к(кы) л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ш, , щ, ч тыбыштары. Мындай тыбыштарды айтканда тоскоолдук пайда кылган сүйлөө органдарынын гана чыңалуусу күчтүү болот да, алар тилде өз алдынча муун түзө алышпайт. Жалпы тил илиминде «консанантизмдер» (лат. consonantis - үнсүз тыбыш) деп аталып, ошол сөздүн башкы «С» тамгасы менен белгиленет. Үнсүз тыбыштарды төмөнкү принциптери боюнча классификациялайбыз.

1. Үн менен шыбыштын катышына карай. Үнсүз тыбыштардын жасалышында шыбыш менен кошо үн да (кээде) катышат. Бирок алардын катышуу деңгели бир кылка эмес. Ошондуктан бул белгиси боюнча негизинен шуулдама үнсүздөр жана уяң (сонорлуу) үнсүздөр деп эки чоң топко ажырап, шуулдама үнсүздөр өз ичинен каткалаң жана жумшак үнсүздөр болуп бөлүнөт. Каткалаң үнсүздөрдө үн катышпайт, жалаң шыбыштын жардамында жасалат. Жумшак үнсүздөрдө шыбыш менен үн катышат, бирок үнгө караганда шыбыш басымдуулук кылат. Уяң үнсүздөрдө шыбыш менен үн катышып, шыбышка караганда үн басымдуулук кылат.

2. Жасалуу ордуна карай. Мында үнсүз тыбыштардын кайсыл сүйлөө органдарынын тосколдугуна учурап жасалгандыгы көңүлдө болот. Негизинен эринчилдер жана тилчилдер деген эки топко ажыратылып. Эринчилдер: тиш

эринчилдер жана кош эринчилдер болуп бөлүнсө, тилчилдер: уччулдар, орточулдар, артчулдар жана төрөң артчулдар деп бөлүнөт.

3. Жасалуу ыгына карай. Мында сүйлөө органдары тарабынан пайда болгон тоскоолдуктан аба агымынын кандай мүнөздө өткөндүгү белги катары алынып: жарылмалар жылчыкчулдар, дирилдеме, капталчыл, мурунчулдар жана бириккен үнсүздөр (аффрикаттар) деп алты түрдүү өзгөчөлүктө мүнөздөлөт.

4. Түгөйлүү түгөйсүздүгүнө карай. Каткалаң жана жумшак үнсүз тыбыштарга карата алынган белги. Мынды жасалуу орду жана жасалуу ыгы боюнча окшош болгон жумшак жана каткалаң үнсүздөр түгөйлүү делип, калган үнсүз тыбыштар (уяң үнсүздөр да) түгөйсүздөр тобун түзөт. Дүйнө тилдеринде тыбыштардын сөздөгү орду жана өз ара айкашуулары (дистрибуциясы) да бирдей эмес. Мисалы: кыргыз тилинде сөз башында й тыбышы, сөз аягында жумшак үнсүз (б, в, г, д, ж) тыбыштар жолукпайт, ошондой эле жумшак үнсүз менен каткалаң үнсүз же эки башка үндүү тыбыштар катар келбейт. Ал эми өзбек тилинде сөз башында й тыбышы кеңири колдонулса, орус, англис тилдеринде эки башка үндүү тыбыштар катар келе берет.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Тыбыш деген эмне?
2. Дүйнө элдеринин тилдеринде тыбыштардын сандык жана сапаттык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүп бергиле.
3. Тыбыштарды классификациялоодо кандай принциптер колдонулат?
4. Үндүү тыбыштар кандайча жасалат жана алардын мүнөздүү белгилери?
5. Үндүү тыбыштар кайсыл белгилери боюнча классификацияланат?
6. Дифтонг деген эмне жана алардын түрлөрү кандай болот?
7. Үнсүз тыбыштар кандайча жасалат жана алардын мүнөздүү белгилери?
8. Үнсүз тыбыштар кайсыл белгилери боюнча кандайча классификацияланат?

9. Тыбыштардын дистрибуциялык өзгөчөлүктөрүн кандай түшүнөсүңөр?

10. Орус жана англис тилдериндеги үндүү, үнсүз тыбыштардын бөлүнүштөрүн айтып бергиле?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
2. Акматов Т.К., ж.б. Тил илимине киришүү. –Ф.:Мектеп., 1980.
3. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. – Б., 2003.
4. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М.: 1973.
5. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
6. Жороев И.М., Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги.-Ош. –2000.
7. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
8. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
10. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.

МУУН, БАСЫМ ЖАНА ИНТОНАЦИЯ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Муун жана анын түрлөрү типтери;
2. Басым жана анын түрлөрү;
3. Интонация.

МУУН ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ ТИПТЕРИ

Сөздүн бир дем чыгаруу менен бирдей ыргакта айтылган, бир же бир нече тыбыштардан турган бөлүгүн муун деп айтабыз. Сөз бир же бир нече муундан түзүлөт. Сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болот. Ал эми үнсүз тыбыштар муун түзүү касиетине ээ эмес.

Муун үндүү жө үнсүз тыбыш менен башталып жө аякташына карай ачык, жабык жана туюк муун дөгөн түрлөргө ажыратылат:

1. Ачык муун. Үндүү тыбыштан турган жө үнсүз менен башталып, үндүү тыбыш менен бүткөн муундарды ачык муун дейбиз: **ээ** (V)⁹, **уу** (V), **а-та** (V-CV), **э-не**(V-CV) ж.б.

2. Жабык муун. Үндүү тыбыш менен башталып, үнсүз тыбыш менен аяктаса жабык муун болот: **ак** (VC), **ант** (VCC), **эм**-(гөк) (VC) ж.б.

3. Туюк муун. Үнсүз менен башталып, үнсүз тыбыш менен аяктаган муундарды туюк муун дөп айтабыз: **кыр-гыз** (CVC-CVC), **мек-теп** (CVC-CVC), **даңк** (CVC) ж.б.

Муун үндүү, үнсүз тыбыштардын өз ара айкалышып келишине, санына карай типтерге бөлүнөт:

1. Үндүү тыбыштан турат (V)¹⁰: **ээ**, **э**-(лим), ж.б.

2. Үндүү, үнсүз тыбыштардан турат (VC): **ат**, **ак**, **аш**-(туу) ж.б.

3. Үнсүз, үндүү тыбыштардан турат (CV): **та-лаа**, **ба-ла**, **(ө)**-**ңү** ж.б.

4. Үнсүз, үндүү, үнсүз тыбыштардан (CVC): **бак**, **жаң-гак**, **(а)**-**так** ж.б.

5. Үндүү, үнсүз, үнсүз тыбыштардан турат (VCC): **ант**, **эрк**, **өрт** ж.б.

6. Үнсүз, үндүү, үнсүз, үнсүз тыбыштардан турат (CVCC): **төрт**, **бөрк**, **шарт** ж.б.

7. Үнсүз, үнсүз, үндүү тыбыштардан турат (CCV): **пси**-(хология), **про**-(цент).

8. Үнсүз, үнсүз, үндүү, үнсүз тыбыштардан турат (CCVC): **тракт**-(тор), **клуб**, **хлор** ж.б.

9. Үнсүз, үнсүз, үндүү, үнсүз, үнсүз тыбыштардан турат (CCVCC): **спорт**, **штамп** ж.б.

10. Үндүү, үнсүз, үнсүз, үнсүз тыбыштардан турат (VCCC): **Омск**, **Авст**-(рия) ж.б.

11. Үнсүз, үндүү, үнсүз, үнсүз, үнсүз тыбыштардан турат (CVCCC): **Маркс**, **төкст** ж.б.

⁹ Кашаа ичинде схемаларын көрсөттүк.

¹⁰ Үндүү латынча вокал, үнсүз консонант дөгөн терминдөр менен да аталгандыктан, алардын латынча башкы тамгалары V аркылуу үндүүнү, C аркылуу үнсүздү белгиледик. Мындай шарттуу колдонуш ыгына жараша китептин башка жөрлөриндө да пайдаланылат.

12. Үнсүз, үнсүз, үнсүз, үндүү тыбыштардан турат (СССV): стра-(тосфера), взво-(ду) ж.б.

13. Үнсүз, үнсүз, үнсүз, үндүү, үнсүз тыбыштардан турат (СССVC): справ-(ка), струк-(ту-ра).

14. Үнсүз, үнсүз, үнсүз, үндүү, үнсүз, үнсүз тыбыштардан турат (СССVCC): спринт ж.б.

БАСЫМ ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ

Басым. Сөздөгү бир муундун же сүйлөмдөгү бир сөздүн фонетикалык каражатардын (үндүн күчү, көтөрүңкү айтылышы, тондун бийиктиги созулуунун күчөшү менен айкалышуусу аркылуу) жардамында ажыратылып, көтөрүңкү үн менен айтылышын басым дейбиз. Басымдын негизги кызматы айырмалоо болуп саналат.

Сүйлөмдөгү бир сөзгө түшкөн басым логикалык басым деп аталат: **Биз** (алар эмес) биринчи курста окуйбуз., **Биз биринчи** (экинчи эмес) курста окуйбуз., **Биз биринчи курста** (класста эмес) окуйбуз. ж.б.

Сөздөгү муунга түшкөн басым сөздүк басым болот. Басым түшкөн муун басымдуу, басым түшпөгөн муун басымсыз муун делет. Түшүү орду боюнча туруктуу жана эркин басым деген өзгөчөлөнгөн түрлөрү бар.

Эгер басым ар дайым сөздүн белгилүү бир муунуна түшсө, туруктуу басымга кирет. Мисалы: чех, венгер, фин, эстон, латыш тилдеринде сөздүн биринчи муунуна түшсө, кыргыз, француз тилдеринде дээрлик сөздүн акыркы муунуна түшөт.

Орус тилиндеги басым – түшүү орду боюнча эркин басым, сөздөгү ар кайсы муунга түшүп айтыла берет:

М.: Август, абза́ц, авáрия, акаде́мик ж.б.

Басым мүнөзүнө карай төрткө бөлүнөт. 1) динамикалык (гр.dinamikos - күчтүү) - үндүн күчүнө негизделген басым. Мисалы: кыргыз, орус тилдериндеги басым; 2) мелодикалык (музыкалык) – тондун бийиктигине негизделген басым: кытай, корей, япон тилдеринде; 3) квантативдик (сандык) - үндүн узундугуна негизделген басым: азыркы жаңы грек тилинде.

Бир муундуу же кызматчы сөздөр өзүнөн кийинки же мурунку сөз менен ыкташып бир сөздүк басымга биригип

фонетикалык сөздү жаратат. Алардагы басым багытына карай проклитикалык жана энклитикалык басым деген түргө ажырайт. 1) Проклитика (гр. Proklino – алга карай умтулуу) – сөздүн өзүнөн кийинки сөзгө карай ийилип, бир сөздүк басымга биригиши: **эң** мыкты, **өтө** кызык же орус тилиндеги – **на** столе, **подо** мной, **наш** сын ж.б. 2) энклитика (гр. Enantios – артка ыңгайланышуу) – сөздүн өзүнөн мурунку сөзгө карай ийилип, бир сөздүк басымга биригиши: барган **соң**, анын **да**, барган **го** же орус тилиндеги – без **вести**, на **сто**, из **дому**, под **руки** ж.б.

Интонация (лат.infono – катуу айтам) – тилдеги фонетикалык, синтаксистик жана эмоционалдык-экспрессивдүүлүк маани берүүчү эң татаал көрүнүш.

Байланыштуу көптө ар түрдүү жана көп кырдуу роль ойнойт. Фонетикалык жактан оозеки көптүн фразалар аркылуу жүзөгө ашышынын жана анын бөлүктөрүнүн (кептик такт же синтагма, фонетикалык сөз ж.б.) карым катышын интонация аркылуу ажыратабыз. Синтаксистик жактан сүйлөмдөрдү уюштурат, алардын жай, суроолуу. Илөптүү, буйрук сыяктуу маанилик типтерин туюнта алат. Интонациянын тилдин тыбыштык жагы катары эсептелген элементтери: үн ыргагы (мелодика), көптүн күчү (интенсивдүүлүгү), көптүн ылдамдыгы (темпи), тыным (пауза), көптүн тембри болуп саналат.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Муун деген эмне жана анын кандай түрлөрү бар?
2. Кандай тыбыштар муун түзө алат?
3. Үнсүз тыбыштар муун түзгөн учурлар барбы?
4. Муундун тиби деген кандай жана канча муундун тибин билесиң?
5. Муундун кандай түрлөрү бар?
6. Басым деген эмне жана анын кызматы кандай?
7. Басымдын түрлөрү жана мүнөзүнө карай болгон өзгөчөлүктөрү кандайча болот?
8. Сөздүк жана логикалык басым кандай болот?
9. Кыргыз жана орус тилдериндеги басымдын өзгөчөлүктөрү?
10. Интонация боюнча түшүндүрүп айтып бергиле.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Акматов Т.К., ж.б. Тил илимине киришүү.-Ф.: 1980.
2. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М.: 1973.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
5. Жороев И. Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги. -Ош. –2000.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
9. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.
10. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение, 1976.

КЕП ТИЗМЕГИНДЕГИ ТЫБЫШТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Фонетикалык кубулуштар;
2. Комбинатордук тыбыштык өзгөрүүлөр;
3. Позициялык тыбыштык өзгөрүүлөр.

ФОНЕТИКАЛЫК КУБУЛУШТАР

Кептин негизги жана баштапкы элементи тыбыш болуп эсептелет. Тыбыштар кеп агымында айрым-айрым айтылбастан өз ара тизмектелип айтылат да сүйлөө органдарынын тыбышты айтуудагы абалына жана артикуляциялык 3 фазага жараша башка бир мүнөз-сапатка дуушар келип калышы мүмкүн. Маселен, «дос» деген сөздү айтканыбызда «д», «с» тыбыштары эринчил мүнөз алат. Ал эми д, с тыбыштары өз алдынча айтылганда эринчил мүнөзгө ээ эмес. Бул «дос» сөзүндө «д» тыбышынын рекурциясы бүтө элек «о» тыбышынын экскурциясы башталып, «о» тыбышынын рекурциясы бүтө элек «с» тыбышынын экскурсиясы башталгандан улам эринчил «о» тыбышынын таасиринин натыйжасында пайда болгон кубулуш болуп саналат.

Ошондой эле тыбаштар кеп тизмегинде сөз башында, ортосунда, аягында, басымдуу жана басымсыз муундарда катар келишинен улам да бири экинчисинин таасирине учурап, фонетикалык түрдүү өзгөрүүлөр пайда болуп турат.

Кептик агымдагы тыбыштардын жогорудагыдай таасирлерине ылайык түрдүү тыбыштык өзгөрүүлөр пайда болуп, алар тил илиминде фонетикалык кубулуштар деп аталат. Фонетикалык кубулуштар негизинен комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөр деген эки чоң топко бөлүнөт

КОМБИНАТОРДУК ТЫБЫШТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Кеп тизмегинде жанаша келген тыбыштардын өз ара акустикалык, артикуляциялык таасирлеринин натыйжасында келип чыккан тыбыштык өзгөрүүлөр. Анын ассимиляция, диссимиляция, аккомодация жана сингормонизм деген түрлөрү бар.

Ассимиляция (лат. Assimilation - окшошуу) - кеп тизмегинде жанаша келген үнсүз тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында акустикалык, артикуляциялык жактан бири экинчисине карай окшошуусу же жакындашуусу. Бул кубулуш денгээлине жараша толук жана толук эмес, багытына жараша алга карай (прагрессивдүү) жана артка карай (регрессивдүү) болуп бөлүнөт. Мисалы: ант +ны=антты, кап-лар=каптар, орус тилнде – отдых [оддых>од: ых], сжатый [жжатый > жатый] ж.б.

Диссимиляция (лат. Dissimilation-окшошпоо) – акустикалык, артикуляциялык жактан окшош же бири-бирине жакын үнсүз тыбыштардын кеп тизмегинде жанаша келип өз ара таасирлеринин натыйжасында биринин башка тыбышка өтүп окшошпой калышы. Диссимиляция кубулушу да багытына карай алга (прогрессивдүү) жана артка карай (регрессивдүү) болуп бөлүнөт. Мисалы: Кыргыз тилинде тал+лар=талдар, нан-нын=нандын, орус тилнде коридор [колидор], трамвай [транвай] ж.б.

Аккомодация (лат. akkommodation) кеп тизмегинде жанаша келген үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында бири экинчисине карай артикуляциялык, акустикалык жактан ыңгайлануусу. Мисалы:

кыргыз тилиндеги **к, г** фонемалары ичке үндүлөр менен жанаша келип артчыл (**килем, тегиз ж.б.**), жоон үндүлөр менен жанаша келип терең артчыл (**камыш, гана ж.б.**) мүнөзгө ээ болсо, орус тилиндеги жоон үндүү **а, о, у** тыбыштары жумшак үнсүздөрдөн кийин тил алды мүнөз алып ичкерип, бийигирээк угулат: мал – мял, вол-вцл, тук –тюк ж.б.

Сингормонизм (гр. sun – бирге, harmonia – байланыш, үндөш) - кеп тизмегиндеги үндүү тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында бири экинчисине тилге же эринге карай үндөшүп айтылышы сингормонизм (үндүүлөрдүн үндөштүгү) деп аталат. Багыты боюнча алга жана артка карай, деңгээли боюнча толук жана толук эмес үндөшүү болот.

Сингормонизм түрк тилдерине мүнөздүү көрүнүш. Бирок көпчүлүк түрк тилдеринде тил күүсү боюнча гана үндөшүү кеңири тарап, эрин күүсү боюнча үндөшүү сактала бербейт. Ал эми кыргыз жана алтай тилдеринде тил күүсү боюнча да, эрин күүсү боюнча да үндөшүү күчтүү өнүккөн: борбор+лаш+дыр+уу=борборлоштуруу, мен+чык+лаш+дыр+ыл+ды = менчиктештирилди ж.б.

Бул кубулуш венгер тилинен да жолугат: leves (шорпо, суп)+ ak = levesek (шорполор, супы), salato (салат) +ak =salatak (салаттар) ж.б.

ПОЗИЦИЯЛЫК ТЫБЫШТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Кеп тизмегиндеги тыбыштардын сөздөгү ордуна (сөз башында, ортосунда, аягында, басымдуу же басымсыз муунда ж.б.) карай келип чыккан тыбыштык өзгөрүүлөрү. Анын протеза, эпентеза, эпитеза, диареца, синкопа, редукция, жумшак үнсүздөрдүн каткалаңдашуусу, метатеза, апокопа, бириктирме үндүүлөр деген түрлөрү бар.

Протеза (гр. prosthesis – алдында туруучу) - сөз башында үнсүз тыбыштардан мурун бир үндүү тыбыштын кошулуп айтылышы. Тарыхый жактан кыргыз төл сөздөрүнүн башында колдонулбаган л, р тыбыштары менен башталган иран, араб жана кээ бир орус тилинен кирген сөздөрдү өздөштүрүү процессинде: [ылакап], [ырахмат], [орус], [ырайон] ж.б. Ошондой эле, жанаша келген **ст, ск, сп, шп, шт** тыбыштары менен башталган орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн

айтылышында: строй [ыстрой], склад [ыскалат], спорт [ыспорт], штамп [ыштамп], стипендия [истипендия], скрипка [искрипка] ж.б., орус тилинде болсо оьсмой > восьмой ж.б.

Эпентеза (гр. epenthesis – ичине коюу) - сөз башында, ортосунда, аягында катар келген эки үнсүздүн ортосунда бир үндүү тыбыштын кошулуп айтылышы М: градус [гырадуc], институт [иниститут], контр [контур].ж.б

Эпитеза (гр. epenthesis – кошумчалоо) - сөз аягында жанаша келген эки үнсүздөн кийин бир үндүү тыбыштын кошулуп айтылышы. Мисалы: аванс [авансы], отпск [отпуска] ж.б

Бириктирме үндүүлөр - эки сөздү бириктире айтканда ортосунда пайда болгон үндүү тыбыштар. Мындай тыбыштар данакерлөөчү үндүү тыбыштар деп аталат. Бул кубулуш табигый татаал сөздөрдөн кездешет: кел+е+чак=келечек, бол+о+чак=болочок ж.б. Мындай үндүү тыбыштар орус тилинде сөз жасоого кеңири катышып **интерфикс** деп аталат. Кыргыз тилинде да сөз жасоо кызматын аткарып, бирок өз алдынча морфема катары саналбайт.

Редукция (лат. Reductio - азайуу, кемүү, кичирейүү, кыскаруу) - эки же андан ашык муундуу сөздөрдө басымсыз муундагы үндүү тыбыштын үн узундугу жактан кыскарып, алсызданып, түшүп калуу абалына чейин жетиши: киши [к'ши], жумуру [жум'ру], укурук [ук'рук] же орус тилиндеги ателье [ат'елье], атеист [ат'еист], правило [прав'ило] ж.б.

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын редукцияланышы сандык редукция. Башкача айтканда, кадыресе айтылыш учурларынан үн узундугу, күчү боюнча айырмаланат. Сапаттык өзгөрүүгө дуушар болбойт.

Диереза (гр. diairesis – бөлүштүрүү, бөлүү) - айтууга ылайыкташтырып сөздөгү бир тыбышты же муунду чыгарып таштоо. Бул кубулуш славян тилдеринде күчтүү өнүккөн. Мисалы: орус тилинде грустный [грусный], чувство [чувство], знаменосец [зменосец] ж.б.

Үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы - үндүүлөр менен аяктаган сөзгө үндүү тыбыштан турган мүчө жалганса уңгунун аягындагы үндүүнүн түшүрүлүп айтылышы: эки+өө=экөө, оку+оо=окуу ж.б.

Ошондой эле бул кубулуш акыркы мууну туюк болуп, анын курамында кууш үндүү көлөп, ага таандык мүчө жалганса уңгудагы кууш үндүү түшүп колдонулат: айыл+ы=айлы, мурун+ым=мурдум ж.б.

Жумшак үнсүздөрдүн каткаландашуусу - кыргыз тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягында келүүчү жумшак **б, в, г, д, ж** фонемаларынын каткалаң **п, ф, к, т, ш** түгөйлөрүнө өтүп айтылышы. Мындай айтылыш кыргыз тилиндеги орфоэпиялык норма. Анткени кыргыз төл сөздөрүндө жогорку жумшак үнсүз тыбыштар сөз аягында келбейт. Алар көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдүн жазылышында кездешет: герб [герб], клуб [клуб], архив [архип], педагог [педагок] ж.б.

Синкопа (гр. sunkore – кыскаруу) - мүчөнүн жалганышы менен уңгудагы кээ бир тыбыштардын түшүп калышы: балалар=балдар, уйку+ла=укта, кызыл+гылтым=кызгылтым же азыркы орус тилинде только (байыркы русь тилинде –толико) ж.б.

Апокопа (гр ароккоре - кыскаруу) сөз аягындагы бир үндүү же үнсүз тыбыштарын түшүрүлүп айтылышы. Мисалы: минута [минут], газета [газет], поезд [поез] ж.б.

Метатеза (гр. metathesis - орун алмаштыруу) - айрым сөздөрдөгү тыбыштардын өз ара алмаштырылып айтылышы: күмөн - күнөм, дайра - дарыя, дүйнө - дүнүйө же орус тилиндеги тарелка<талерка, мрамор<мрамор ж.б.

Эллизия (лат. Ejsio - кысуу, чыгарып таштоо) - үндүү тыбыш менен аяктаган сөзгө үндүү тыбыш менен башталган экинчи бир сөздүн жанаша айтылышынан улам биринчи сөздүн аягындагы үндүү тыбыштын түшүп калышы: келе элек - келелек, кара уй [каруй], сары алма [саралма], ага ини [агини] ж.б.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Көптик агымдагы тыбыштардын бири экинчисине таасир этүүлөрү кандайча жүрөт?

2. Комбинатордук өзгөрүүлөр жана алардын түрлөрү.

3. Ассимиляция, диссимиляция процесстерин кыргыз тилинин мисалында түшүндүрүп бер.

4. Аккомодация кубулушун кыргыз жана орус тилдеринин мисалдарында түшүндүр.

5. Сингормонизм кубулушу кайсыл тилдерге мүнөздүү?
6. Өзбек тилинде сингормонизм кандай болот?
7. Позциялык тыбыштык кубулуштар кандай болот?
8. Протеза, эпентеза, эпитеза кубулуштарын кыргыз тилинин мисалында айтып бергиле.
9. Бириктирме үндүүлөр, редукция, диареца кубулуштарын орус тилинин мисалдарында талдагыла.
10. Үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышын, жумшак үнсүздөрдүн каткалаңдашуусун кыргыз тилинин мисалдарында талдагыла.
11. Синкопа, апокопа, метатеза, эллизия кубулуштары кандай болот, мисалдар менен түшүндүргүлө.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Акматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. -Ф.:Мектеп., 1980.
2. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М.: 1973.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
5. Жороев И. Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги. – Ош. –2000.
6. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
8. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение,1976.

МОДУЛДУК ТАПШЫРМАЛАР

1-модуль

1. Тил жана аны изилдөөчү илим.
2. Жалпы тил илими жана жеке тил илими.
3. Тил илиминин экстроллингвистика, интролингвистика, компративистика тармактары жана аларда каралуучу маселелер.
4. Тилдин табиятын аныктоодогу көз караштар.
5. Тилдин коомдук кызматы.

6. Байланыштын кошумча каражаттары.
7. Тилдин көлип чыгышы.
8. Байыркы адамдар жана алардын тили.
9. Тил жана ойлоо.
10. Адабий тил, диалекти, говор, улуттук тил, расмий тил, мамлекеттик тил, эл аралык тил (алар кайсылар), азыркы тил, өлүү тилдер.
11. Тилдик интеграция жана дифференциация.
12. Тилдердин классификациясы: тилдердин генеалогиялык классификациясы. Кыргыз тилинин генеалогиясы.
13. Индоевропа тилдер уясы жана англис, орус тилдери.
14. Тилдердин морфологиялык классификациясы: аглютинативдүү, флективдүү, аморфтук жана сөз сүйлөмдүү тилдер.
15. Тилдик контактылар: адстрат, субстрат, суперстрат.
16. Тилдин белги. система жана структура катары каралышы. Тилдик бирдиктер.
17. Тилдик байланыштар.
18. Жазуу адам баласынын эң зор табылгасы. Жазуунун негизги этаптары.
19. Алфавит жана анын түрлөрү. Графика жана графикалык каражаттар.
20. Стенография жана транскрипция.
21. Орфография жана анын нормалары, эрежелери.
22. Фонетика жана анын бөлүмдөрү, аспектилери.
23. Тыбыш жана аларды классификациялоонун принциптери.
24. Үндүү жана үнсүз тыбыштар, алардын бөлүштүрүүнүн принциптери.
25. Муун жана анын түрлөрү.
26. Басым жана анын кызматы
27. Интонация жана анын каражаттары
28. Көп тизмегиндеги тыбыштык өзгөрүүлөр. Ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, сингормонизм.
29. Позициялык тыбыштык өзгөрүүлөр.

IV БӨЛҮМ

СӨЗ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Сөз тилдин негизги бирдиги;
2. Сөз предметтин аталышы;
3. Сөз жана түшүнүк.

СӨЗ ТИЛДИН НЕГИЗГИ БИРДИГИ

Сөз болбосо сөз тизмеги да сүйлөм да түзүлбөйт. Адамдар ортосунда байланыш катыш да болбойт. Сөздөр тыбыштардан куралат. Тыбыштар алардын сырткы формасы, материалдык жагы. Оозеки кепте аларды кулагыбыз менен угабыз, жазма кепте тамгалар менен белгилейбиз, көрүү органдары менен көрөбүз. М: токой, суу, тоо, таш, ата, эне, перзент ж.б.

Бирок бардык эле тыбыштык айкалыштар сөз боло бербейт. М: *петик, пек, римет, нымла* десек кыргыз тилинде эч нерсени түшүнбөйбүз. Анткени бул тыбыштык айкалыштар эч кандай мааниге мазмунга ээ эмес. Демек сөз болуш үчүн анын тыбыштык түзүлүшү (сырткы формасы) жана берген мааниси (ички мазмуну) болуп, алар бири-бирине шайкеш келиши зарыл.

М: Китеп, көп, темир, алтын ж.б.

Сөз тыбыштардын белгилүү ырааттагы маани берүүчү бөлүгү же тизмеги. Алар көбүнчө бир нече тыбыштардан түзүлөт: мекен, ата-эне, мектеп ж.б. Кээдө бир тыбыштан да турушу мүмкүн: ээ, уу, а ж.б. Албетте, тыбыштардын курамынан турбаган белгилүү бир маанини билдирүүчү каражаттар да бар. М: Светофор, жол белгилери ж.б.у.с. Булар оозеки пикир алышууда колдонулбайт. Көптин маанисин да өзгөртүп жибере албайт. Ошондуктан ар кандай сөз өз алдынча атоо, билдирүү милдетин туюнтат жана түрдүү грамматикалык формалар аркылуу бири экинчиси менен байланыш-катышты түзүп, көптин талабына ылайык кошумча грамматикалык функцияларды аткарат.

СӨЗ ПРЕДМЕТТИН АТАЛЫШЫ

Тил илиминде объективдүү дүйнөдөгү бүт кубулуш-көрүнүштөр, окуялар, заттар, алардын кыймыл-аракеттери, сандык, сындык белгилери, мезгилдик, мейкиндик өзгөчөлүктөрү баары тең кеңири мааниде предмет катары каралат. Сөз алардын сырткы тыбыштык аталышы, же тамгалык көрүнүшү. Сөз менен предметтин ортосунда эч кандай табигый байланыш жок. Ошондуктан бир эле предмет ар башка тилде ар кандай аталышка ээ. Мисалы: кыргызча **мекен**, өзбекчө **ватан**, орусча **родина**, англисче **motherland**; кыргызча **китеп**, орусча **книга**, япончо **хон**, кытайча **шу**, англисче **book**, французча **livr** ж.б. Сөз менен предметтин ортосунда табигый байланыш жок болгондуктан алардын бир канча синоним, антоним, омонимдери болот. Ошондой эле биз предметтин өзүн көрбөй же сөзүү органдарыбыз аркылуу сезбей туруп анын аталышы болгон сөздү көрсөк же уксак анда биздин аң сезимибизде ал предмет чагылат, же тескерисинче, сөздү көрбөй же укпай туруп предметти көрсөк анда да биздин аң сезимибизде ошол предмет чагылат. Демек, сөздүн тыбыштык жагы предметтин көрүнүшү эмес анын белгиси.

Сөз адамдар тарабынан макулдашылган светафор, жол белгилери, морзенин алиппеси сыяктуу шартуу белги эмес. Сөз тилдик белги, ал биздин эркибизден сырт жаралган объективдүү чындыктын аталышы. Мисалы: **ай** деген предметтин кытайча аталышын билбей туруп кытай тилиндеги **ай** деген сөздү көрсөк же уксак **ай** жөнүндө эч несени элестете да түшүнө да албайбыз. Анткени ал бизге тааныш эмес белги.

Сөз тилдин өнүгүшүнүн объективдүү мыйзамдарына ылайык өзгөрүп жана колдонулуп турат. Маселен байыркы кыргыз тилиндеги **адак** сөзүнүн азыркы кыргыз тилинде **аяк** болуп өзгөрүп, же кийинки мезгилде пайда болгон **басмакана** сөзүнүн келип чыгышы жеке адамдын каалоосу менен эмес, тилдин өнүгүү тенденциясына ылайык пайда болгон көрүнүш.

СӨЗ ЖАНА ТҮШҮНҮК

Объективдүү дүйнөнү таанып билүүдө сөз менен түшүнүк тыгыз байланышта болот. Түшүнүк ойлоонун, акыл-эс ишмердүүлүгүнүн бир формасы. Түшүнүк аркылуу ар кандай предметтин маңызын таанып билебиз. Ал эми сөз түшүнүктүн да белгиси. Түшүнүк эл аралык мүнөзгө ээ. Ал эми сөз улуттук өзгөчөлүктө болот. Ошондуктан бир эле түшүнүк ар башка тилде ар кандай тыбыштык түзүлүштө берилет. Айтсак, **мекен, китеп** деген түшүнүктүн ар башка тилдеги аталышын жогоруда белгиледик. Кээ бир түшүнүктөр бир сөз менен эмес бир канча сөздөрдүн айкалышы аркылуу туюнтулат. М: **«Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси», Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институту, кыргыз тили жана адабияты адистигинин биринчи курсунун студенти** ж.б.у.с.

Сөздүн материалдык жагы түшүнүктүн белгиси катары акыл эс, ойлоо ишмердүүлүгүнөн ажырабай сөздүн мазмунун, маанисин жаратат. Ал түшүнүктүн пайда болушуна негиз жана уютку каражат катары кызмат кылат. Сөздүн тыбыштык турпаты сыяктуу түшүнүктүн белгиси боло албайт.

Сөз мааниси түшүнүк менен бирге аң-сезимдин бир бөлүгү катары ой жүгүртүүнүн, ойду билдирүүнүн куралы гана болбостон, ойлоонун эрктик, эмоционалдык маңызын да туюнта алат. Маселен, сөздө таза терминдик мааниден тышкары, эркелетүү, кемсинтүү, какшык, көтөрүңкүлүк, оройлук, жактыруучулук жана жактырбоочулук ж.б.у.с. кошумча маанилер тең камтыла берет. Демек, сөз мааниси түшүнүккө караганда кеңири масштабка чыгып, аң сезимдин логикалык, эмоционалдык, эрктик же алардын чиелешкен абалдагы иштөө процессин кошо чагылдыра алган татаал кубулуш.

Ошентип сөздүн материалдык жагы бул түшүнүктүн белгиси болсо, мааниси - түшүнүктүн негизи жана жаралыш каражаты. Маани – бул түшүнүк келип чыгып, жетилген жана жашаган өзгөчө мазмундагы форма. Тил илиминде сөз менен түшүнүктүн (же предметтин) ортосундагы байланыш-катыш **сөздүн мааниси** деп аталат. Бул байланыш жалпыланган жана жеке катышта болушу мүмкүн.

Адамдар бизди курчап турган дүйнөдөгү бир типтүү, бир түрдөгү предметтердин ортосундагы окшоштуктарды байкап аларды жалпылоочу аттар менен аташат. Мисалы: адам, куш, жылдыз ж.б. Кээде жалпы ат экинчи бир предметке карата конкреттүү ат катары колдонулуп, андан ары ал сөз өзү дагы башка бир предметтерге карата жалпылоочу ат болуп калышы да ыктымал: адам: эркек, аял; аял: катын, келин, кыз, жубан; эркек: күйөө, жигит, бала ж.б.

Сөз көп кырдуу, татаал кубулуш. Анын жасалышы, грамматикалык формалары сыяктуу маселелери лингвистиканын морфология, сөз жасоо бөлүмдөрүндө териштирилет. Ал эми сөздүн өзүнө гана тиешелүү табияты лингвистиканын лексикология бөлүмүндө жана анын ономастика, этимология, семасиология сыяктуу тармактарында окутулуп үйрөтүлөт.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Сөз деген эмне жана ага мүнөздүү белгилер?
2. Сөз тилдин негизги бирдиги экендигин кандай түшүндүңүз?
3. Сөз жана предмет алардын байланышы.
4. Сөздүн тилдик белги экендигин түшүндүрүп бер.
5. Сөздүн улуттук, түшүнүктүн эл аралык мүнөзүн далилдеп түшүндүргүлө.
6. Сөз түшүнүктүн белгиси экендигин кандайча түшүндүрө аласың?
7. Сөз мааниси менен түшүнүктүн карым-катышын ачып бергиле.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. – Б., 2003.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М.: 1973.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
4. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
6. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.
7. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Лексика жана лексикология;
2. Семасиология;
3. Лексиканын тарыхый жактан куралышы.

ЛЕКСИКА ЖАНА ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Тилдин эң маанилүү элементтеринин бирдигин сөздөр түзөт. Тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы сөздүк курам же лексика деп аталат. Мисалы, кыргыз тилинин лексикасы - кыргыз тилиндеги бардык сөздөрдүн жыйындысы. Орус тилинин лексикасы - орус тилиндеги бардык сөздөрдүн жыйындысы.

Лексика термини тар мааниде бир чыгармадагы сөздөрдүн же стилдик жактан өзгөчөлөнгөн тармактагы сөздөрдүн жыйындысы деген маанилерде да колдонулат. Мисалы, Ч.Айтматовдун лексикасы, Т.Касымбековдун лексикасы десек, мында ар бир жазуучунун өз чыгармаларында гана колдонулган сөздөрдүн жыйындысын түшүнөбүз. Ал эми **диалектилик лексика** десек адабий тилдеги сөздөрдөн мааниси, тыбыштык формасы, морфологикалык түзүлүшү боюнча айырмаланып турган жергиликтүү диалектилер жана говорлор үчүн гана мүнөздүү болгон сөздөрдүн тобун түшүнө алабыз.

Лексикология (гр. *lexikos* - сөз, *logos* - окуу) - тилдин лексикасын же сөздүк курамын окутуп үйрөтүүчү тил илиминин тармагы. Анын изилдөө объектиси сөз болуп саналат. Мында сөздөрдүн табияты, мааниси, маанилик типтери, келип чыгышы, колдонулушу, стилдик жактан жиктелиши, эскирген жана жаңы лексика сыяктуу маселелер каралат.

Лексикология изилдөөнүн масштабына карай жалпы жана жеке лексикология деп бөлүнөт.

Жалпы лексикологияда адам зат баласынын тилине мүнөздүү болгон сөздүн табияты, өзү туюндурган предметтин жана түшүнүктүн белгиси катары аткарган кызматы, алар менен болгон байланышы, сөз маанилеринин теориясы сыяктуу маселелер каралат.

Жеке лексикология конкреттүү бир тилдин сөздүк курамын, лексикалык өзгөчөлүктөрүн окутуп үйрөтөт жана изилдөөнүн

методуна, максатына карай ажыратылган төмөнкүдөй түрлөрү бар:

1) **сыпаттама** лексикология – тилдин лексикасынын белгилүү бир мезгилдеги абалын, көбүнчө, учурдагы, окутулуп жаткан мезгилдеги сөздүк курамын окутуп үйрөтүүчү.

2) **Тарыхый** лексикология – сөздөрдү тарыхый планда изилдеп, окутулуп жаткан тилдин тектеш тилдер менен болгон лексикалык жалпылыгын иликтөп-изилдөөчү.

3) **салыштырма** – бир теккө кирбеген, тектеш эмес тилдердин лексикасын салыштырып окутуучу лексикология.

Сөздөрдүн табияты өтө татаал жана көп кырдуу көрүнүш, Ошондуктан аны ар тараптуу изилдөбөй туруп максатка жетүү кыйын. Мындан лексикологиянын семасиология, этимология, фразеология жана лексикография деген бөлүмдөрү келип чыгат.

Сөздү изилдөөнүн борбордук түшүнүгү анын мааниси менен байланыштуу. Ошондуктан лексикологиянын негизги бөлүмү **семасиология** болуп эсептелет. Ал сөздөрдүн маанилерине, маанилик типтерине, сөздөрдүн маанилик карым-катышына жана алардын түрлөрүнө байланыштуу маселелерди териштирет жана окутуп үйрөтөт.

Сөздүк курамды же сөздү тарыхый планда изилдей турган лексикологиянын бөлүмү этимология болуп саналат. Мында сөздөрдүн келип чыгышы баштапкы мааниси ал тилде пайда болушу текшерилет.

Тилдин лексикалык курамынын өзгөчө бир катмарын көз ачып жумганча, жел өпкө, төбөсү көккө жетүү, бөрүнүн көзүн жеген, күлүн көккө сапыруу деген сөздөр сыяктуу атоо маанисине ээ болгон, бирок образдуу келген туруктуу сөз айкаштары бар. Буларды лексикологиянын фразеология бөлүмү үйрөтөт.

Сөздүк курамдагы сөздөрдү тартипке келтирип, сөздүктөрдү түзүүнүн теориялык, практикалык маселелерин үйрөтө турган лексикологиянын бөлүмү лексикография деп аталат.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Семасиология (гр. *semasia* маани, *logos* – окуу, илим) - сөз маанилери, алардын карым-катышы, сөз маанилерин структурасы, түрлөрү жана өнүгүшү сыяктуу маселелерди иликтөп, окутуп үйрөтүүчү лексикологиянын бөлүмү. Мындан сырткары грамматикалык бирдиктердин (морфологиялык формулалардын, сүйлөм, сөз айкаштарынын) айрым бир маанилик жактары да семасиологияда каралат. Ошондуктан семасиологиянын багыттары ар кандай мүнөздө болушу мүмкүн. Негизгиси сөз маанисин изилдөө башкы маселелерден болот.

Сөз менен түшүнүктүн (же предмет) ортосундагы байланыш-катыш **сөздүн мааниси** деп аталат. Сөздө лексикалык жана грамматикалык маани болот. Лексикалык маани лексикологияда, грамматикалык маани лингвистиканын морфология жана синтаксис бөлүмдөрүндө окутулат.

Сөздүн керт башына тиешелүү болуп, аны башка сөздөрдөн айырмалап турган мааниси – лексикалык маани деп аталат:

Калпак. Ак кийизден төбөсү бийик, төрт кыйык, этегин жазы кылып, түрүп, кайрып коюуга ылайыкталып жасалган, улуттук баш кийим: Манас, Манас болду эми, Манас атка конду эми, Ак калпакты кийди эми («Манас»).

Тебетей. Кыруусуна көрпө же аң терилери (түлкү, суур, кундуз ж.б.) салынып тигилген жылуу баш кийим: Эски түлкү тебетейин кырдантып, Оңдоп кийип мандаш урду Акылбай (А.Токомбаев).

Тумак. Кандайдыр бир тери ичтелип жасалган жумшак, кулакчындуу жылуу баш кийим: Башына түлкү тумак кийген кызыл жигит (К.Жантөшев).

Шапке. Маңдайында калканчы бар эркектердин жеңил баш кийими, фуражка: Шапкебиздин калканчын артка кылып кийип алчу элек (оозеки кептөн).

Элечек. Ак кездемеден тегерете кат-кат кылып оролгон аялдардын баш кийими: Ак байбиче Чыйырды, Ак элечек оронуп («Манас»).

Шөкүлө. Бойго жеткен кыздар кийүү үчүн кооздолуп жасалган, төбөсү шукшугуй бийик баш кийим: Шөкүлө кийген

кыздар жаш талдай болуп буралып, жайнап чыга келди («САЖИ»).

Ак. Кардын, сүттүн өңүндөй түс: Жолугууга ак көйнөгүң кийип көл (ырдан).

Сары. Алтын түстөнгөн өң: Балдар сары түстүү желекчелерди бири экинчисине жеткире көтөрүшүп чуркап жатышты.

Он. 10 саны: Он киши, он китеп.

Он эки. 12 саны: Бир жылда он эки ай болот.

Кел. бир жерден экинчи жерге бару: Биз көчээ айылдан келдик.

Отур. Жерге, орунтукка, ээрге, белгилүү бир орунга көчүк койгон абалда орун алуу, жагашуу: Дасторкон жыйналгандан кийин Бурулча жайланып отуруп алып, сөз баштады (Н.Байтемиров).

Сөздүк курамдагы бардык эле сөздөр мааниси жактан бирдей боло бербейт. Көпчүлүк сөздөр жогорудагыдай кандайдыр бир предметтик – заттык, белгилик, кыймыл-аракеттик мааниси туюндуруп лексикалык мааниге ээ. Мындай сөздөр тил илиминде **лексема** деп аталат. Ошондой эле тилде лексема боло албаган бир катар сөздөр да бар. Андай сөздөр кандайдыр бир лексикалык мааниси билдирбейт, бирок сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланышты, сөздөрдүн ортосундагы мамилелик катышты жана кошумча грамматикалык кызматы аткарат. Бул андай сөздөрдөгү грамматикалык мааниси жаратып алардын тыбыштык турпаты менен дал келгендиктен сөз деп саналат. Аларга өз алдынча турганда маани бербөөчү сөздөрдүн тобун түзүп, кызматчы сөздөр түркүмүнө кирген жандоочтор (жөнүндө, үчүн ж.б.), байламталар (да, бирок ж.б.), бөлүкчөлөр (эч, гана ж.б.), модалдык сөздөр (бейим, шөкилдүү ж.б.) кирет.

Сөздөрдүн (лексемалардын) маанилери предмет менен болгон катышына карай **тике** жана **өтмө**, аткарган кызматынын өзгөчөлүгүнө карай **атоо** (номинативдик) жана **эмоционалдык-экспресивдик**, лексикалык айкашуу мүмкүнчүлүгүнө карай **эркин** жана **байланышкан**, мотивдешүү даражасына карай **мотивдешкен** жана **мотивдешпеген** маани деген типтерде болот.

Сөздөр (лексемалар) маанилик жактан бир кылка эмес. Сөздүк курамдагы бир катар сөздөр жеке гана мааниде болсо, көпчүлүк сөздөр кош жана көп маанилүү келет. Тил илиминде жеке (бир) маанилүү сөздөр **моносемия**, кош маанидеги сөздөр **дисемия**, ал эми көп маанилүү сөздөр **полисемия** деген терминдер менен берилет. Ошондой эле сөздөр маанилик жактан түрдүү катышты түзүп, бири экинчиси менен карама-карышы (антонимдик), маанилеш (синонимдик), тыбыштык турпаты боюнча окшош келип (омонимдик), тыбыштык турпаты боюнча жакын, же уйкаш келген (паронимдик) мамилелерде боло берет. Бирок лексикадагы бардык эле сөздөр бири-бири менен жогорудагыдай катышта келе бербейт. Алардагы маанилик катыш сөздүн жеке өз алдынча тургандагы мааниси аркылуу эмес, сүйлөм тизмегиндеги же сөз айкашынын тутумундагы маанилери аркылуу так байкалат. М: **ак** көйнөк (ак-түс), сууга **ак** (ак - кыймыл-аракет). Белгиленген сөздөр тыбыштык турпаты боюнча окшош келген омонимдик катыштагы сөздөр.

ЛЕКСИКАНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН КУРАЛЫШЫ

Тилдин лексикасын сөздөр түзөт. Сөз улуттук өзгөчөлүккө ээ, коомдун өсүшү менен кошо өзгөрөт. Бир тилден экинчи тилге өтөт. Айтсак, **а** тыбышы бардык тилдерде жолукканы менен **am** (жылкы) сөзү бардык эле тилдерде жолуга бербейт. Бирок ал сөз туюнткан түшүнүк башка тыбыштык формада берилет. Мисалы: орус тилинде **лошад** ж.б. Байыркы кыргыз тилиндеги **арслан** сөзү азыркы кыргыз тилинде **арыстан** түрүндө кездешет. **Бөтөлкө** сөзү орус тилинен кабыл алган. Ошентип ар кандай эле тилдин лексикасы дароо эле учурдагыдай деңгээлге жете койгон эмес. Ал өзү тиешелүү болгон элдин тарыхый өсүшүнө, турмуш шартына, башка элдер менен болгон түрдүү карым-катышына байланыштуу узаак мезгилдин ичинде калыптанган.

Тилдин лексикалык катмары тарыхый жактан куралышы боюнча **төл** (өздүк) жана **өздөштүрүлгөн** сөздөр болуп эки топко ажыратылат.

Өзү тиешелүү болгон элдин тилине мүнөздүү жана аны менен тектеш тилдер үчүн орток болгон сөздөр төл сөз деп аталат. Башкача айтканда, төл лексикалык катмарды түзөт: **апа, эне, арка, ала, очок, уу** сөздөрү алтай тил уясына кирген (түрк, монгол, тунгуз-манчужур) тилдер үчүн орток мүнөздү болсо, **мать, брат, два, я, ты** сөздөрү индоевропа тилдери үчүн орток мүнөздүү.

Төл сөздөр өзү тиешелүү болгон тилдин башка тилдер менен генеологиялык жакындыгына карай топторго бөлүнөт. М: кыргыз тилинин төл лексикасы:

1. Алтай уясына орток мүнөздүү сөздөр
2. Түрк тилдери үчүн орток мүнөздүү сөздөр.
3. Кыргыз-кыпчак тайпасына кирген тилдер үчүн орток мүнөздүү сөздөр.
4. Нагыз кыргыз тилине мүнөздүү сөздөр.

Азыркы орус тилинин төл лексикасы:

1. Индоевропа тил уясына орток мүнөздүү сөздөр;
2. Жалпы славян тилдери үчүн орток мүнөздүү сөздөр;
3. Чыгыш славян тилдери үчүн орток мүнөздүү сөздөр;
4. Орус тилине мүнөздүү сөздөр.

Бир тилде сүйлөгөн эл башка бир тилде сүйлөгөн элдер менен ар кандай карым-катышта жашайт. Ошондуктан бир катар сөздөр бир тилдин лексикасынан экинчи бир тилдин лексикасына оозеки жана жазма түрдө өздөштүрүлөт. Дүйнөдө башка тилден сөз кабыл алынбаган бир да таза тил жок. Айтсак, азыркы орус тилиндеги бир катар сөздөр түрк тилдеринен: **лошадь, колбаса, ералаш, багатырь, товарищ, юрта, бульвар** ж.б. Ал эми **маршал, театр, футбол, шафер** деген сөздөр француз, англис тилдеринен өздөштүрүлгөн болсо, азыркы кыргыз тилиндеги: **бөлкө, картошка, магазин, баа, адабият, илим, мугалим** деген сөздөр орус, иран, араб тилдеринен кабыл алынган.

Лексикадагы бардык эле башка тилге мүнөздүү болгон сөздөрдү өздөштүрүлгөн сөз катары кароого болбойт. Алар тектеш эмес тилдерге мүнөздүү болуп, тилдин орфоэпиялык жана орфографиялык нормаларына ылайык кабыл алынат. Алар кайсы тилдерден өздөштүрүлүшүнө карай топторго бөлүнөт:

Азыркы кыргыз тилинин өздөштүрүлгөн лексикасы: 1) иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр; 2) араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр; 3) орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр; 4) орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Лексика деген эмне жана анын кең, тар маанилерде колдонулушу.
2. Лексикология, анын изилдөө объектиси жана бөлүнүшү.
3. Жеке лексикологиянын түрлөрү.
4. Семасиология сөз маанилери жөнүндөгү илим.
5. Лексикалык маани жана анын типтерин түшүндүрүп бергиле.
6. Лексем деген эмне жана кандай сөздөр лексема боло албайт?
7. Сөздөрдүн жеке, кош жана көп маанилүүлүгү.
8. Сөздөрдүн антонимдик, синонимдик, омонимдик жана паронимдик катыштары.
9. Сөздүк курамдын тарыхый куралышын кандайча түшүнөсүң?
10. Кандай сөздөр төл сөздөр делет?
11. Төл лексиканын катмарларын ажыратып айтып бергиле.
12. Өздөштүрүлгөн сөздөр кандай болот?
13. Өздөштүрүүнүн кандай жолдору бар?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. – Б., 2003.
2. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М.: 1973.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
7. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987.

СӨЗДӨРДҮН ТҮРДҮҮ МҮНӨЗДӨ КОЛДОНУЛУШУНА КАРАЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Лексика колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү;
2. Табу жана эвфемизмдер;
3. Лексиканын тарыхый жактан өнүгүшү.

ЛЕКСИКАНЫН КОЛДОНУЛУШ ЧӨЙРӨСҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Тилдин лексикасындагы сөздөр колдонулуш чеги боюнча да бир кылка эмес. Айтсак, улуттук лексикадагы сөздөрдүн басымдуу бөлүгү тил өкүлдөрү тарабынан социалдык жактан иргелбей же аймактык жактан чектелбей жумшалса, бир топ сөздөр социалдык же аймактык жактан чектелип, жалпы тил өкүлдөрү үчүн түшүнүктүү боло бербейт. Ошондуктан ар кандай эле тилдин сөздүк курамындагы сөздөр колдонулуш чөйрөсүнө ылайык жалпы жана чектелген лексика деген эки катмарга ажырайт.

Колдонулуш чөйрөсү боюнча чектелбей, улуттук лексиканын (анын ичинен адабий лексиканын) негизги сөздүк катмарын түзүп, тил өкүлдөрү үчүн бирдей түшүнүктүү болгон сөздөр жалпы лексика деп аталат. Мындай сыпаттагы сөздөр тилдин пикир алышуу кызматы үчүн зарыл болгон бүт кубулуш-көрүнүштөр, заттар, алардын кыймыл-аракеттери, сандык, сындык, мезгилдик, мейкиндик белгилерин чагылдырып, бардык сөз түркүмдөрүнүн өзөгүн түзгөн лексикалык бирдик болуп саналат: **кудай, ата, эне, тоо, суу, сүйүү, бакыт, китеп, дин, ишеним, турмуш, үй-бүлө, мекен, мамлекет, компьютер, космос, сары, кыпкызыл, жашыл, жакшы, жаман, ачуу, кычкыл, таттуу, сулуу, тоголок, бир, беш, жетимиш бир, миң, мен, сен, биз, ким, качан, ошол, кимдир бирөө, кел, жүр, отур, кечээ, бүгүн, өйдө, жогору, тарс-турс, чыйп-чыйп, эх чиркин, баракелде, рахмат, үчүн, менен, жөнүндө, бирок, жана, го, эч, гана, мүмкүн, баса, мейли, айтор ж.б.**

Ошондой эле жалпы лексикадагы сөздөр сөздүк курамды байытуу милдетин аркалаган, активдүү дөрөвациялык (сөз жасоочу) каражат катары кызмат кылат. жаңы, туунду сөздөрдүн

жасалышына да катышат. Мисалы, азыркы кыргыз тилиндеги: **балалык, балача, балачак, баласак, баладай, балакана, балалуу, бала-чака, бала кыял, бала бакча; суула, сууса, суучул, суулуу, суусар, суусуз, суу чечек, суучулдук** деген сөздөрдүн жасалышына **бала, суу** деген жалпы лексикадагы сөздөр; орус тилиндеги: **звезда** (белгилүү, көрүнүктүү), **звездный** (жылдыздуу), **звездообразный** (жылдыз сыяктуу), **звездочет** (астролог), **звездочка** (белги), **морская звезда** (денеси жылдызга окшогон деңиз жаныбары); **мальчишеский** (баладай, балага окшош), **мальчишество** (балалык), **мальчишка** (төнтөк бала), **мальчуган** (балакай) деген сөздөрдүн жасалышына орус тилинин сөздүк курамындагы **звезда** (жылдыз), **мальчик** (эркек бала) деген сөздөр жетелөөчү функцияны өтөп, лексиканын байышын камсыз кыла алган.

Ал эми социалдык жана аймактык жактан чектелип, белгилүү бир аймактагы же социалдык бир тармактагы тил өкүлдөрү үчүн гана түшүнүктүү болгон сөздөр колдонулушу боюнча чектелген лексикалык катмарды түзөт. Ал диалектилик, кесиптик-терминологиялык жана жаргондук-арготикалык лексика деп бөлүнөт.

Диалектикалык лексика – аймактык жактан чектелип, белгилүү бир территорияда жашаган тил өкүлдөрү үчүн гана түшүнүктүү болгон диалектилик, говордук сөздөр. Мисалы: **баргек, газанек, гүлсөвгар, баткенчи, көкөн** деген сөздөр Кыргызстандын Түштүк-Батыш чөлкөмүндө жашаган кыргыз тил өкүлдөрүнө гана түшүнүктүү болгон, түштүк батыш диалектисине мүнөздүү диалектилик лексикадагы сөздөрдөн болсо; **далдён** (дятель - ишмер), **жамка** (пряник), **казка** (сказка – жомок), **копёц** (конец, капут - аягы, жок болуу), **стыдь** (холод, стужа – суук, ызгаар суук) ж.б. сөздөр түштүк орус диалектисинин Деулино Рязанск говоруна мүнөздүү болуп, Рязанск областынын аймагындагы орус тили өкүлдөрүнүн кебинде гана жолугат.

Кесиптик-терминологиялык лексика деп социалдык жактан чектелип, белгилүү бир кесипте, адистикте иштеген адамдардын кебинде гана колдонулган сөздөрдү айтабыз. Алар өз ичинен терминдик сөздөр жана кесиптик лексикадагы сөздөр деп бөлүнөт.

Терминдик сөздөр– тигил же бул илимдин тармагына тийиштүү түшүнүктөрдү туюнткан, көбүнчө бир гана мааниде колдонулган сөздөр. Мисалы: **фонема, лексема, морвема, полисемия, роман, повесть, тема, идея, аллитрация, эпилог** ж.б.у.с. сөздөр филология илимине тиешелүү болгон термин сөздөр болсо; **алабы, чат, алкак, афган** (шамалдын аталышы), **анклаб, корук, уюл, карта, айсберг** деген сөздөр география илимине тиешелүү болгон терминдер.

Кесиптик сөздөр– кандайдыр бир өндүрүштүн же чарбачылыктын тармагында, ар кыл өнөрчүлүк же кесипчилик тарабында иштеген адамдар тарабынан ошол өнөр-кесипке байланыштуу колдонгон сөздөр. Мындай сөздөр тематикалык жактан бөлүнөт. Мисалы, бүркүтчүлүккө байланыштуу: **упчун** (бүркүттүн тырмактарына каптаган көп), **томого** (бүркүттүн башына каптаган көп), **туур** (бүркүт конуп отуруучу жыгач жасалга), **колбар** (бүркүт кармоочу тор), **байлооч** (тор ичине кармалган канаттуу) ж.б.; килемчиликке байланыштуу: **эриш, аркак, түр, токмок, чет, күзүк, жүл килем, көчөт, чалыш, тараш** ж.б. орус тилинде аңчылардын кебинде коёндун жыл мезгилдери боюнча төмөнкүдөй аталыштары жолугат: **яровник** (көктөм белгисиндеги коён), **листьяк, травник** (жайкы), **листопадник** (күзгү), **наставник** (эрте кыштагы коён)

Жаргондук-арготикалык сөздөр – адамдардын айрым топтору тарабынан жалпы элдик тилде аталыштары бар нерселерди, көрүнүштөрдү туюндуруу үчүн атайын колдонулган өзгөчө сөздөр. Мындай сөздөрдү кесипчилик же башка кызыкчылыктары бар тар чөйрөдөгү адамдардын топтору жаратат. Мисалы, студенттердин кебинде **бороондуу күндөр** «сессия», **асып коюу** «сабакка барбоо», **кулап калуу** «экзамен тапшыра албоо», **домкрат, танка** (ЖОЖдо студентке жардам берүүчү окутуучу), орус тилинде: **долбать** (учить), **свалить** (сдать экзамен или зачет), **сечь** (понимать, соображать) ж.б.

Урулардын, түрмөдөгүлөрдүн кебинде жолуккан жаргондордун түрү арга сөздөр делет. Мисалы: **лыций** «лампочка», **пахан** «башчы», **абшак** «бир максатты чечүүчү адамдардын тобу», **непыльный** «жеңил», **блатной** «кылымыш дүйнөсүнө тиешеси бар адам» ж.б.

ТАБУ ЖАНА ЭВФЕМИЗМДЕР

Тилдин лексикасында табу (полезий тилинде *ta* – белги коюу жана *ru* – бардыгы, кыргызча төргөмө) деп аталган, лингвистикалык эмес, башка себептерден улам өз аталышында айтууга тыюу салынган сөздөр учурайт.

Табу кубулушу элдин диндик-магиялык ишенимине, үрп-адатына, айлана-чөйрөгө, алардын аталышы болгон сөзгө жасаган көз карашына ылайык келип чыгат. Айтсак, кыргыз тилинде **карышкыр** (бөрү) сөзү карыш («колу-буту же жаагы тырышуу») сөзүнөн улам келип чыккан «карышкыр» «карышып калгыр» деген каргыш сөзү менен байланышкандыктан, анын ордуна көбүнчө бөрү, уулума, ит куш, кашбан, көк жал деген сөздөрдү колдонушкан. Ошондой эле элде «эшекти сүйлөсөң, кулагы көрүнөт», «түшүңдү сууга айт» деген сыяктуу айтымдар да ушу табу түшүнүгүнө байланыштуу. Айрым жугуштуу жаман оорууларды, жараларды да өз атынан айтпастан, тергеп айтуу менен алардан оолак болуу ишеними болгон. Ушундан улам келип чыккан бир катар табу сөздөр бар: **чечек** – улуу тумоо, коросон ата, жапайы мончок; **сыздоок** (фрункол) – аты жок, көтү бош, **рак** – алиги жаман оруу ж.б.

Ошондой эле аңчылыкта жүргөндө аң (жапайы айбандар) жөнүндө кеп кылбоо керек, алар адамдын тилин түшүнөт, өздөрүнүн аттарын укса, качып кетет деген ишеним боюнча пайда болгон бир катар табу сөздөр жолугат: орус тилинде **аюу** (медведь) сөзү лохматый (саксаңдак), косолапый (жалпак таман), тоцтыгин (таптама), **карышкыр** сөзү серый (көк); украин тилинде **безгек** (лихорадка) оорусу титка (эже, жеңе); серб тилинде **чечек** оорусу богини (кудай) ж.б.

Илимде азырынча сөздүн, анын маанисинин жана түшүнүктүн аң сезимге таасир этүү жагы так чечиле элек. Бирок япон окумуштуулары суунун жакшы жана жаман маалыматтарды өзүнө алып, адамдын организмине өткөрүп берүүчү касиетин аныктаганы белгилүү.

(<http://meltice.com.ua/articles/wasser/tag/aktivirovannaya-voda/>).

Тилдеги одоно, орой сөздөрдүн ордуна өтмө, сылык-сыпаа мааниде берүү үчүн колдонулган сөздөр **эвфемизмдер** (грекче *euphemeo* «сыпаа сүйлөймүн») деп аталат. Башкача айтканда, улуу кичүү катышкан чөйрөдө уят, одоно сөздөрдү айтуудан

тартынабыз, мындай учурда айтууга тыюу салынган же одоно, орой аттардын ордуна колдонулган сылык сөздөр эвфемизмдер делет. Демек, эвфемизмдер табу сөздөрдү тергеп айтуунун натыйжасында жана тилдеги башка сөздөрдүн өтмө, сылык-сыпаа мааниде колдонулушу аркылуу пайда болот да, белгилүү бир нерсенин, түшүнүктүн шарттуу аталышына айланып кетет.

Дүйнө элдеринде өлүмгө карата колдонулган эвфемизмдердин ар кандай түрлөрү кеңири тараган. Анткени бардык эле калайык-калк үчүн өлдү деген оор сөз кулакка жагымсыз, суук кабар. Муну түз айта салбай, жымсалдап, жумшартып айтуу үчүн колдонулган көптөгөн эвфемизмдерд бар. Маселен, орустарда *умер* деген этиштин ордуна ***отправился к праотцам, отдал богу душу, приказал долго жить, приставился, лег на стол, протянул ноги, скончался*** деген, кыргыздарда ***көз жумду, дүйнөдөн кайтты, пендечилик кылды, каза тапты, көзү өттү, кайтыш болду*** деген, украиндерде *гроб* (табыт) дегендин ордуна ***домовина*** деген эвфемизмдер колдонулат.

Табу жана эвфемизм сөздөр лексиканын синоним катарын толуктоочу зор жана бай тилдик каражат болуп бере алат. Маселен, элдик уламышта бир келин топ камыштын ары жагындагы суунун жээгинде койду карышкыр жеп жатканын көрүп, бычакты кайракка кайрап алып, тез келүүсү үчүн күйөөсүн: *«Шабыраманын ары жагында, шаркыратманын бери жагында маараманы уулума жеп жатат. Сууруманы сууруп алып, жанымага жаный чап!»*— деп чакырган экен. Көрсө, алардын уруусунда жогорку сөздөргө уйкаш Камыш, Суусар, Койгелди, Бөрүбай, Бүлөөбай деген адамдар бар экен. Мындай тергөөнүн натыйжасында мына ошол келиндин лексиконунда камыш — ***шабырама***, суу — ***шаркыратма***, кой — ***маарама***, бөрү — ***уулума***, бычак — ***суурума***, бүлөө — ***жаныма*** болуп, индивидуалдык мүнөздөгү бир нече синонимдер жаралган.

ЛЕКСИКАНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН ӨНҮГҮШҮ

Ар кандай эле тилдин лексикасы бирдей калыпта, же дайыма эле бүгүнкүдөй деңгээлде тура бербейт. Анткени сөз өзү тиешелүү элдин тарыхый өнүгүшү менен кошо өсүп-

өнүгүүгө, өзгөрүүгө ийкөмдүү келген лингвистикалык категориядагы тилдик бирдик.

Айтсак, коомдун өсүшү менен пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн тилде жаңы сөздөр пайда болуп турса, тескерисинче, бир катар сөздөр эскирип, пассивдөшип, колдонуудан чыгып калат.

Мындан тышкары, тилдин лексикасынын басымдуу бөлүгүндө эскиргендик да, жаңылык да белгилери байкалбаган сөздөр бар. Андай сөздөр учурдагы лексика деп аталат.

Ошентип тилдердин лексикасы тарыхый жактан өнүгүшүнө карай: 1) учурдагы (азыркы) лексика, 2) эскирген лексика жана 3) жаңы лексика деген катмарларга бөлүнөт.

Учурдагы лексикадагы сөздөр тил өкүлдөрү тарабынан иштетилишине карай активдүү жана пассивдүү мүнөздө болсо, эскирген жана жаңы лексикадагы сөздөр дайыма пассивдүү жумшалат.

Эскирген сөздөр коомдун өсүшү менен тилдеги туруктуулугун жоготуп, эскирип, же башка бир сөзгө орун бошотуп, же атоосу боюнча мазмунга дал келбей башка тыбыштык турпатта колдонулуп, белгилүү бир өткөн тарыхый доорду чагылдырган лексикалык бирдиктер. Мисалы: **сарбаз** (кокондук армиянын атчан аскери), **ордо** (хандын бийлик жүргүзүп турган жайы), **алтын** (XIV-XVк.к. алты сомго татырлык орус монетасы), **граф** (совет дооруна чейинки дворяндык титул), **князь** (IX-XVI к.к. дворяндык титул), **герцог** (байыркы германиядагы аскер башчысы), **от араба** (поезд), **ыңкылап** (революция), **ветрило** (парус), **заморский** (иностраный), **психея** (душа), **РКП(б), РСДРП, ВКП(б)** (КПССтин баштапкы аталыштары), **Министрлер Совети** (Өкмөт) ж.б.

Эскирген сөздөр эскирүү даражасы, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча бир кылка эмес. Ошондуктан алар историзмдер, архаизмдер жана хронизмдер деп үч топко бөлүнөт.

Коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштарын, түшүнүктөрүн атоо үчүн тилдеги жаңы пайда болгон жана активдүү лексикага өтө элек сөздөр же алардын маанилери жаңы сөздөр деп аталат. Алар жалпы тил илиминде неологизмдер (гр. neos «жаңы», iogos «сөз, көп») деген термин

менен берилип жүрөт. Мисалы: **тютөр, силлабус, менеджер, менеджмент, дизайн, дизайнер, саркеч, сайд, антивирус** ж.б.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Лексикадагы сөздөр колдонулуш чеги боюнча кандайча бөлүнөт?
2. Жалпы лексикадагы сөздөрдүн мүнөздүү белгилерин кыргыз жана орус тилдеринин мисалында түшүндүргүлө.
3. Чектелген лексикадагы сөздөр кандай болот жана алардын түрлөрү?
4. Диалектилик лексиканы кандайча түшүнөсүң?
5. Кесиптик-терминологиялык лексикалык катмарды түшүндүрүп бергиле?
6. Кандай сөздөрдү жаргондук-арготикалык сөздөр дейбиз?
7. Табу кубулушун жана табу сөздөрүн кандай түшүнөсүң?
8. Эвфемизмдер жана аларды колдонуу өзгөчөлүгү.
9. Табу жана эвфемизмдер тилдин синонимдик катмарын толуктоочу булак катары.
10. Лексиканын тарыхый өнүгүшүн түшүндүрүп бергиле.
11. Учурдагы лексика кандай болот?
12. Эскирген сөздөр жана алардын түрлөрү.
13. Неологизмдер деген эмне?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
2. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
3. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм. –Ф.: Мектеп, 1982.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
5. Жороев И.М., Юсупов У. Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги.-Ош. –2000.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.

9. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
10. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Фразеологизмдер жана фразеология;
2. Лексикография жана анын милдеттери;
3. Энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөр.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Тилдин лексикасындагы эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкалышынан туруп, сөз сыяктуу даяр түрүндө келип, образдуу өтмө мааниде колдонулган лексикалык бирдиктер тил илиминде фразеологизмдер деп аталат.

Фразеологизмдерди (туруктуу сөз айкаштарын) лексикологиянын фразеология (гр. phrosis, phraseos – туюнтма, кеп түрмөгү, айтылыш, logos – окуу, илим) бөлүмү изилдеп, окутуп үйрөтөт.

Фразеологизмдерди төмөнкүдөй жуптагы айкалыштарды салыштыруу аркылуу ажыратып, таанууга болот. Мисалы, кыргыз тилиндеги: башы ооруду – **башы жаш**, тишин аралатуу – **тишин кайроо**, оор жүк – **оор басырык**, ак көйнөк – **ак жол** ж.б., орус тилиндеги: точить ножницы – **лясы точить**, повернуть голову – **сломя голову**, бить сабаку – **сабаку съест** ж.б. Жуптардагы биринчи айкалышта келген сөздөрдүн ар бири тике, негизги же баштапкы, өз маанилерин туюнтуп турат: **баш**, **тиш** – адамдын дене бөлүгүн, **оору** - ооруксунуу, сыздоо, чыдатпоо, **аралоо** – ара менен көсүү, тааруу, **оор** – салмак ченемдин чоңдугу, **жүк**- бир жерден экинчи жерге жеткириле турган нерселер, буюмдар, **ак** – түс, **көйнөк** – кийим; орус тилиндеги жуптарда: **точить** – кайроо, **ножницы** – кайчы, **повернуть** – буруу, **голова** – баш, **бить** –уруу, **сабака** – ит. Мындай айкалыштар эркин сөз айкалыштары деп аталат. Анткени алардын тутумунда турган сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштыруу оңой. Мисалы: **башы ооруду** деген

айкалыштагы **баш** сөзүнүн ордуна **бут, кол, көз, тиш, кулак, моюн** ж.б. сөздөрдү, же **точить ножницы** деген айкалыштагы **ножницы** сөзүнүн ордуна **нож, меч, тапор, серп** ж.б. сөздөрдү коюп колдонуу кыйынчылык туудурбайт.

Ал эми экинчи айкалыштагы сөздөр өзүнүн негизги, тике маанисинде эмес. Айтсак, (экинчи жуптардагы) **баш, тиш** – адамдын дене бөлүктөрү, **оор** – салмагы чоң, **ак** – жолдун түсүн, **точить** - кайроо, **сломить** – сындырып алуу, **голову** – баш, **сабаку** –ит, **съесть** – жеш деген маанилерди туюнткан жок. Алардын курамындагы сөздөр түз маанилеринен ажырап, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп, ошол туруктуу айкалышка жалпы таандык болгон башка бир маанини, фразеологиялык маанини туюнтуп турат:

Башы жаш. Көп нерсеге түшүнө элек, такшала элек, жакшы-жаманды көрө элек: Эх, тиркич моюнум, **башың жаш.** Муңайба. Мен мындайдын далайын көрбөдүмбү (Ш.Бейшеналиев).

Тишин кайроо. Ачуусу келүү, жек көрүп ызырануу, кекенүү: «Айыбымды ачып коюшту, маскара кылышты» деп, бизге **тишин кайраганы** ырас экен да! («Ала-Тоо»)

Оор басырык. Токтоо, көтөрүмдүү, кебелбеген, салмактуу: Ойлоп сүйлөп, орундуу жооп кайтарган **оор басырык**, тыкан, кайраттуу жигит болуучу (К.Баялинов).

Ак жол. Эч тосколу жок, ийгиликтүү сапар жөнүндөгү ой, тилек, каалоо: Андан уруксат сурап, **ак жол** сурап турду: - андан көрө батаңды бер, энекебай (С.Өмүрбаев).

Лясы точить. Дайыны жок дөөрүй бөрүү: Он просто лясы точить.

Сломаю голову. Жоо кууп келе жаткандай, тез, бат: Он бежить сломя голову.

Съесть сабаку. Бир иштин устасы болуу, бир нерсеге маш болуу: Он собаку съел на этом деле.

Демек, фразеологиздер төмөнкүдөй мүнөздүү белгилерге ээ:

- 1) Эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкалышынан түзүлөт;
- 2) көп процессинде гана түзүлбөстөн сөздөр сыяктуу даяр түрүндө жашап, ошол айкалышы көндүмгө айланып, эл тарабынан жаралган болот;
- 3) тутумундагы сөздөр баштапкы маанилеринен ажырап, образдуу өтмө, фразеологиялык мааниде келет;

4) синтаксистик жактан бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Фразеологизмдер компоненттеринин жеке маанилери менен фразеологиялык жалпы маанинин ортосундагы байланышка, түгөйлөрүнүн байланышынын туруктуулук даражасына карай: 1) фразеологиялык ширешме; 2) фразеологиялык биримдик; 3) фразеологиялык тизмек (айкалыш) деп үч типке бөлүнөт.

Тил илиминде башка тилдерге же башка тилдерден сөзмө сөз которууга боло турган фразеологизмдерди (туруктуу сөз айкаштарын) **идиома** деп аташат. Аларга фразеологиялык бирдиктер менен фразеологиялык ширешмөлөрдү кошууга болот.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖАНА АНЫН МИЛДЕТТЕРИ

Сөздүктөрдү түзүүнүн теориясын жана практикасын үйрөтүүчү лексикологиянын бир тармагы лексикография деп аталат. Лексикография – грек сөзү *lexis* «сөз», *grapho* «жазуу» деген сөздөрдөн турат.

Бир тилдеги сөздөрдү (же морфемаларды, сөз айкаштарын, фразеологизмдерди ж.б.) белгилүү бир тартипте жайгаштырган жана алардын маанилерин түшүндүргөн, же башка тилге которгон, же алар туюндурган предметтер жөнүндө маалымат берген китеп сөздүк деп аталат.

Сөздүктөгү сөздөр көбүнчө алфавит тартибинде жайгашат. Уңгулаштык, тематикалык белгилерине карай да түзүлө берет.

Сөздүктөрдүн элдин маданий турмушунда ролу чоң. Алар туура сүйлөөгө, туура жазууга, сөздөрдүн маанисин, колдонулушун так түшүнүгө, эне тилдин эбегейсиз байлыгын терең өздөштүрүүгө жол ачат. Сөздүктөр – элдик тилди элге жеткирип, адабий тилдин нормаларынын калыптанышында үгүттүк каражаттардын башкысы. Башка тилдерди үйрөнүү практикасында да сөздүктөр колдонулуп жүрөт. Сөздүктөрдөн алынган материалдар тилдин учурдагы абалын, тарыхын, өнүгүш процессин изилдөөдө баа жеткис кызмат кылат.

Мындан тышкары, алар илим менен техниканын, адабият менен искусствонун, өндүрүш менен чарбанын түрдүү тармактарынан маалымат берип, акыл-ойду кеңейтет.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК ЖАНА ЛИНГВИСТИКАЛЫК СӨЗДҮКТӨР

Сөздүктөр милдетине, мазмунуна, мүнөзүнө карай: 1) энциклопедиялык сөздүктөр жана 2) лингвистикалык же филологиялык сөздүктөр деп эки типке бөлүнөт.

1. Энциклопедиялык сөздүктөр. Эң ири мааниге ээ болгон илимий-техникалык терминдер, башка сөздүктөрдө камтылбаган эл, жер, атактуу адам аттары, тарыхый окуялар кеңири мүнөздөлүп, ылайыгы келген жерде сөздөрдүн этимологиясы берилип, тарыхый-илимий мүнөздөгү справкалар, библиографиялар менен жабдылып, кээде сүрөттөр, схемалар, баттамалар менен толукталып берилген сөздүк. Мындай сөздүктүн бардык илимдердин тармактары боюнча маалымат берип, универсалдуу келген **нагыз энциклопедиялык** жана белгилүү бир илимдин тармактары боюнча жетишерлик кеңири маалымат берген **тармактык энциклопедиялык** деген түлөрү болот.

2. Лингвистикалык (филологиялык) сөздүк. Сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилери, грамматикалык табияты ачылып, колдонулуштары көрсөтүлгөн сөздүк. Ал бир тилдүү жана котормолуу (эки тилдүү) болушу мүмкүн. Лингвистикалык сөздүктөрдүн: түшүндүрмө, котормо, тарыхый, этимологиялык, офографиялык, орфоэпиялык, диалектилик, синонимдик, антонимдик, омонимдик, фразеологиялык, арноо сөздүгү, академиялык сөздүк, этнографиялык сөздүк, жыштык сөздүк, салыштырма сөздүк, морфемалык сөздүк, татаал сөздөрдүн сөздүгү, неологизмдер сөздүгү деген бир канча түрлөрү болот.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Фразеология жана фразеологизм деген терминдердин маанилерин түшүндүргүлө.
2. Туруктуу сөз айкаштары менен эркин сөз айкаштарын кыргыз жана орус тилиндеги мисалдар аркылуу салыштырып ажыратып бергиле.
3. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери жана типтери.
4. Сөздүк деген эмне жана аларды түзүүнүн, окуп-үйрөнүүнүн мааниси?

5. Кандай сөздүктөр энциклопедиялык сөздүктөр деп аталат?
6. Лингвистикалык сөздүктөр кандай болот жана анын түрлөрү?
7. Силердин китепканаңарда кандай сөздүктөр бар?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
2. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б.: 1996.
4. Жороев И.М., Юсупов У. Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги.-Ош. –2000.
5. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
9. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: Выс. шк. 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)

СӨЗ ЖАСОО

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Лексиканын баюу жолдору жана сөз жасоо;
2. Сөз жасоонун теориялык негиздер;
3. Негиз жана уңгу.

ЛЕКСИКАНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ ЖАНА СӨЗ ЖАСОО

Тил коомдук көрүнүш болгондуктан коом өнүккөн сайын анын фонетикалык, грамматикалык, лексикалык тармактары өсөт. Айрыкча, коомдун өнүгүшү менен тилдин лексикасы өзгөрүүгө ийкемдүү келет. Анткени, адамзат турмушунун тарыхый-социалдык, илимий-техникалык жактан өнүгүп өсүшүнүн натыйжасында жаңы түшүнүктөр пайда болот. Андай жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн жаңы сөздөр керектелет. Алар бардык эле улуттук тилде эки булак аркылуу лексикалык

курамга кошулат: 1) сырткы булактын эсебинен. Башка тилдөрдөн даяр сөздөр оозеки түрдө жана жазуу аркылуу өздөштүрүлөт, 2) ички булактын эсебинен, диалектизмдердин адабий тилге өтүшү жана сөз жасоочу каражаттар аркылуу ишке ашат. Өздөштүрүлгөн сөздөр да, адабий тилге өткөн диалектизмдер да лексикалык кабыл алууга жатат. Ошондуктан алар лексикалогияда окутулуп үйрөтүлөт. Бирок жаңы туунду сөздөрдү жасоого катышат. Демек, адабий тилдеги башка сөздөр сыяктуу эле сөз жасоочу каражат боло алат. Мисалы: **ирет** (орусча: рядь) сөзү – **иретте, иретүү, иретсиз** деген сөздөрдүн жасалышына, **азил** (түштүк диалектилерине мүнөздүү) сөзү – **азил-чын, азил-тамаша, азилдеш** деген сөздөрдүн жасалышына башкы сөз жасоочу каражат болуп келди.

Сөз жасоо термини тил илиминде бир сөздөн экинчи бир туунду маанидеги сөздү пайда кылуу деген мааниден тышкары тилдеги жаңы, туунду маанидеги сөздөрдүн жасалыш жолдорун, ыктарын окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин тармагын билдирет. Изилдөө объектиси сөз. Ырас, сөз лингвистиканын лексикология, морфология бөлүмдөрүндө да каралат. Бирок аталган бөлүмдөр сөздү ар тараптан, түрдүү өңүттөн изилдөөнү максат кылат. Айтсак, лексикалогияда сөздөрдүн табияты, мааниси, маанилик типтери, келип чыгышы, колдонулуш чектери сыяктуу маселелер каралса, морфологияда сөздөрдүн составдык бөлүктөрү (уңгу, мүчө), сөз түркүмдөрү сыяктуу маселелер териштирилет. Ал эми сөз жасоо ички тилдик каражаттардын эсебинен пайда болгон жаңы туунду маанидеги сөздөрдүн жасалыш эрежелерин, ык-жолдорун, типтерин иликтейт.

Тил илими да башка илимдер сыяктуу системалуу түрдө окутулат. Анын бөлүмдөрү бирин-бири шарттоочу категориялар катары жашайт. Демек, сөз жасоодо каралуучу маселелер да тилдин ички грамматикалык түзүлүшүндөгү закон чөнөмдүүлүктөрдү ачууда маанилүү орунду ээлейт. Тилдин ички мүмкүнчүлүгүнүн эсебинен пайда болгон сөздөр менен лексиканын толукталышын жүзөгө ашырат. Сөздөрдүн жасалуу эрежелерин улуттук тилдин лексикалогиялык, морфологиялык, синтаксистик закондоруна ылайык иштөп чыгат. Ошондуктан туунду сөздөр көп маанилүүлүктүн өсүшүнөн, сөз жасоочу

мүчөлөрдүн жардамы жана сөздөрдүн өз ара айкашуусунан улам жасалат. Бул сөз жасоо маселелери лексикологиялык, морфологиялык, синтаксистик маселелер менен тыгыз катышта териштирилет дегенди билдирет. Башкача айтканда, аталган бөлүмдөр бири-бири менен тыгыз байланышта болорун кабарлайт. Сөз жасоонун ык жолдорун, эрежелерин билүү, туура өздөштүрүү улуттук адабий тилде пикир алышуу мүмкүнчүлүгүн арттырат.

СӨЗ ЖАСОО ЫКТАРЫ

Тилдеги бардык сөздөр эмес туунду маанидеги сөздөр гана сөз жасоонун объектисине кирет. Алар тилдин лексикасынын басымдуу бөлүгүн ээлейт. Атайын ык, жол менен жасалат. *Ар бир тилдин бөтөнчөлүгүнө ылайык анын ички каражаттарынын эсебинен пайда болгон туунду сөздөрдүн белгилүү эрежелер аркылуу жасалышы – сөз жасоо жолу, ыгы деп аталат.* Ал эми сөз жасоочу каражаттар болуп негиз жана сөз жасоочу мүчөлөр эсептелет. Анткени туунду сөздөр бир сөздүн ички маанисинин кеңейишинен (көп маанилүүлүктүн өсүшүнөн), сөздөрдүн өз ара айкаша келүүсүнөн жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн, аффикстердин жардамы аркылуу жасалат.

Кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүгүнүн эсебинен пайда болгон сөздөр – морфологиялык, синтаксистик (аналитикалык), лексико-семантикалык жолдор аркылуу жасалса, орус тилинин ички мүмкүнчүлүгүнүн эсебинен пайда болгон сөздөр – морфологиялык, морфологиялык-синтаксистик, лексико-семантикалык, лексико-синтаксистик жолдор аркылуу жасалат.

Сөз жасоонун морфологиялык жолу: Тубаса же туунду негизге сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу жаңы сөздөрдү жасоо – сөз жасоонун морфологиялык жол деп аталат. Мисалы: Манас (кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын туу чокусу болгон чыгарма, эпос), араба (эки жө төрт дөңгөлөктүү жүк жана жүргүнчүлөрдү ташууга ылайыкташтырылып жасалган шайман), шаар (административдик, өнөр-жай, соода жана маданий борбор, кыштакка карганда калк көп орношкон пункт) деген сөздөргө -чы, -көч, -лык сөз жасоочу мүчөлөрүн улап колдонсок: манасчы («Манас» эпосун айтууну өнөр кылып алган адам), арбакөч (арбаны башкарган адам),

шаардык (шаарда жашаган, шаарда туруучу адам) деген туунду маанидеги сөздөр пайда болот. Орус тилинде: Трактор+ист=тракторист, коров+ник=коровник, бугор+ист+ый=бугристый, при+бреж+н+ый=прибрежный ж.б.

Бирок сөздүк курамдагы туш келген эле сөзгө тигил же бул сөз жасоочу мүчөнү жалгоо менен жаңы сөз жасала бербейт. Себеби сөз жасоочу мүчөлөр чаржайыт колдонулбайт. Алар жалпы белгилери боюнча окшош сөздөрдү гана жасайт. Сөз жасоо мыйзамына ылайык түзүүчү негиздери менен туундулук катышта келип, семантикалык жактан татаал болот. М: төпкич (тээп чыгуу, өйдө көтөрүлүү же ылдый түшүү үчүн жасалган баскычтуу шаты) сөзүндө кыймыл-аракеттик (төп) маани да, заттык (төпкич) маани да камтылса, арчалуу (арча өскөн, арчасы көп) сөзүндө заттык да, сын атоочтук да маани бар. Демек, сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган сөздөр менен алардын жасалышына түзүүчү негиз болгон сөздөрдүн ортосунда маанилик карым-катыштын болушу шарт.

Сөз жасоонун синтаксистик жолу: Тилдеги эки же андан ашык сөздөрдү синтаксистик жактан айкалыштырып, бир бүтүндүккө келтирүү аркылуу кийинки (башка лексикалык маанидеги) туунду маанидеги сөздөрдү жасоо сөз жасоонун синтаксистик (аналитикалык) жолу деп аталат.

Мисалы кыргыз тилинде: ат кулак (жалбырагы кууш тартып кеткен жапайы өсүмдүк) сөзү **ат** (жылкы маанисинде) жана **кулак** (угуу органы) деген эки башка лексикалык маанидеги сөздөрдүн, таш бака (асты жана үстү сөөк-калкан менен капталган, кыска буттуу, акырын жылып баскан жаныбар) сөзү **таш** (ар түрдүү көлөмдөгү катуу зат) жана **бака** (аркы буттары секирүүгө ылайык узун, сууда жана кургакта жашоочу жаныбар) сөздөрүнүн, орус тилинде: теплоход, чернозем, сменовод, быстротекущий, теплоизоляция ж.б. сөздөр синтаксистик жактан айкашып, бир бүтүндүккө келишинен улам жасалган.

Сөз жасоонун лексико-семантикалык жолу: Ар кандай эле тил өкүлдөрү мурдатадан колдонулуп келген сөздөр туюнткан түшүнүктөргө коомдун өнүгүшү менен пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү (тигил же бул касиеттери боюнча) окшоштуруп, аларды (жаңы түшүнүктөрдү) атоо үчүн да ошол эле сөздөрдү пайдаланат. Айтсак, кыргыз коомчулугунун кийинки өнүгүш мезгилинде пайда болгон:

1) Мүчө – сүйлөмдүн мүчөсү (баяндооч, ээ, аныктооч ж.б.);
2) мүчө – өз алдынча турганда маани бере албаган сөздүн бөлүгү (жардамчы морфема);

3) мүчө – кандайдыр бир уюмдун тобундагы адам (партиянын өкүлү) деген сөздөр «бир бүтүндүн бөлүгү» катары мурунку **мүчө** (адамдын же жаныбарлардын дене бөлүктөрү) деген сөз менен жалпылыкты түзөт. Ошондуктан аларга да «**мүчө**» деген аталыш ыйгарылган.

Кыргыз тилинде мындай сөздөр бир топ. Алар алгачкы лексикалык же грамматикалык маанисинен ажырап же ажырабай туруп да жаңы лексикалык же грамматикалык мааниге ээ боло алат. Тактап айтканда, андай сөздөр бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтөт (конверсияланат) же ошол эле сөз түркүмүндө туруп, башка лексикалык маанини туюнтуп калат. М: **каш** (ээрдин тизгин, чылбыр илүүчү астыңкы жана тегерек формада болгон арткы бөлүгү: Ажырашаар дос ээрдин арткы кашын сурайт.) сөзү **каш** (кез чанагынын үстү жагына кыйгачтана өскөн, кыска кылдуу тилке: керме каш, кыйма каш.) сөзүнүн маанисинин кеңейишинен улам эки башка лексикалык маанини туюндуруп, бир сөз түркүмүнө (зат атоочко) тиешелүү болсо, **көк** (айтканын, ойлогонун бербеген, айтканынан кайтпаган, өжөр: Эр болсоң көк бол, сөзүңө бек бол.) сөзү **көк** (асман: Ат аяган жер карайт, Куш аяган көк карайт.) сөзүнүн маанисинин кеңейишинен улам жасалган эки башка сөз түркүмүнө тиешелүү сөз.

Ошентип, тилдеги мурдатан эле колдонулуп келген сөздөрдүн тыбыштык турпаты өзгөрбөстөн ички маанисинин кеңейишинен улам башка маанидеги сөздөрдүн жасалышы- сөз жасоонун лексико-семантикалык жолу деп аталат.

Сөз жасоо ыктары ар бир тилдин лексико-грамматикалык табиятына, ички тилдик мыйзам-ченемдерине жараша болот. Ошондуктан дүйнө тилдеринде сөз жасооо ыктары бирдей боло бербейт.

НЕГИЗ ЖАНА УҢГУ

Сөз жасоодо борбордук түшүнүк негиз болгондуктан, аны уңгудан ажырата билүү биринчи планга коюлат.

Уңгу – өз алдынча турганда сөздүк функция аткарып, бир гана морфемадан (Морфема-белгилүү бир грамматикалык маани туюнткан уңгу же мүчө) турган сөздүн бөлүгү. Морфологиялык тилдик бирдик. Демек, лингвистиканын морфология бөлүмүнүн объектиси. Ал эми негиз сөз жасоочу түпкү каражат. Сөз жасамдык тилдик бирдик. Ошондуктан ал тил илиминин сөз жасоо бөлүмүндө окутулат. Ошондой эле лексикологиялык бирдик катары сөздүктөрдө сыпатталат. Сөздүк курамга кошулат.

Негиз бир уңгудан (тоо, суу, таш, гора, ввода, камень), уңгу менен мүчөдөн (тоолуу, сууса, таштак, горный, водный, каменщик), эки же андан ашык уңгудан (ташбака, көз айнек, алп кара куш, водохранилище, пищепродукты, синий-синий), башкача айтканда бир морфемадан да бир нече морфемадан да турушу мүмкүн. Демек, тыбыштык жактан уңгуга дал келиши да, дал келбеши да ыктымал.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча туура ажыратуу да уңгу менен негиз түшүнүгүнө байланыштуу. Анткени сөз түркүмдөрү уңгу аркылуу эмес, негиз аркылуу табылат. Мисалы: Бекиш чүпүрөктү суула. Играть в футбол. Бул сүйлөмдөрдөгү «**суула**», «играть» сөздөрүн зат атооч деп кароого болбойт. Ырас уңгусу (суу, игра) затты билдирет. Бирок негизи (суула, играть) кыймыл-аракетти туюнткандыктан ал этиш сөз түркүмүнө кирет. Ошентип негиз дегенибиз сөздүн лексикалык маанисин туюндуруп, тутумунан форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү алып салгандан кийинки бөлүгү.

Негиз семантикалык жактан тубаса жана туунду болуп эки типке бөлүнөт.

Тубаса негиз - тилдин бүгүнкү этабында ар түрдүү каражаттардын эсебинен жасалып чыкпаган, эркин уңгуга дал келген негиз. Тубаса негиз туюнткан маани эмне үчүн ошол форма аркылуу берилип калгандыгын түшүндүрүү кыйын. Мисалы: **тоо, вода, балык, игра** деген сөздөрдүн эмне үчүн ушул тыбыштык турпатта аталып калгандыгын айта албайбыз. Ал үчүн этимологиялык изилдөө талап кылынат.

Туунду негиз-тилдин ички мүмкүнчүлүгүнүн (каражаттарынын) эсебинен улам башка сөздөрдөн пайда болот. Мисалы: **көк** (түстү), **пионер** (член детской коммунистической организации) билдирген сөздөр **көк** (асман),

пионер (первооткрыватель) сөздөрүнүн маанилеринин кеңеишинен; **бөлмө** (каана, комната), **играть** (этиш) сөздөрү **бөл**, **игра** сөздөрүнө **–мө**, **-а**, **-ть** сөз жасоочу мүчөлөрүнүн жалганышынан, **Кызыл-Кыя** (жердин аты), **водовоз** (суу ташуучу) сөздөрү **кызыл** (сын атооч), **кыя** (зат атооч), **вода** (зат атооч) **возить** (этиш) сөздөрүнүн өз ара айкашынан улам жасалган.

Демек, **көк** (түс), **пионер** (член детской коммунистической организацию), **бөлмө** (каана, комната), **играть** (этиш), **Кызыл-Кыя** (жердин аты), **водовоз** (зат атооч) сөздөрү туунду. Анткени мындай сөздөр туюнткан маанилер эмне үчүн ушул форма менен берилип калганы белгилүү. Алар лингвистикалык эрежеге ылайык лексико-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жолдор аркылуу жасалды.

Ар кандай туунду негиздин түзүүчү негизи болот. Түзүүчү негиз - тигил же бул сөздүн жасалышына маанилик жана формалык жактан уютку болгон анын тутутумунда кайталанган негиз. Мисалы: жогорку көк (түс), пионер (член детской коммунистической организацию), бөлмө (зат атооч), играть (этиш), Кызыл-Кыя (жердин аты), водовоз (зат атооч) сөздөрүнүн түзүүчү негиздери: **көк** (асман), **пионер** (первооткрыватель), **бөл** (блүккө ажыратуу), **игра** (зат атооч), **кызыл** (сын атооч), **кыя** (зат атооч), **вода** (зат атооч), **возить** (этиш) сөздөрү.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Лексиканын баюу жана толукталуу процессин түшүндүрүп бергиле.
2. Сөз жасоо тил илиминин бир тармагы жана анда каралуучу маселелер.
3. Сөз жасоонун тил илиминин башка тармактары менен байланышы.
4. Сөз жасоонун ыгы жана сөз жасоочу каражаттар.
5. Кыргыз тилинде сөз жасоонун кандай жолдору бар?
6. Сөз жасоонун лексико-семантикалык жолун кандайча түшүндүң?
7. Негиз жана анын уңгудан болгон айырмачылыгы кандай?
8. Тубаса жана туунду негиздерди айырмалап айтып бергиле.

9. Түзүүчү негиз деген эмне жана аны мисалдар аркылуу түшүндүрүп бергиле?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
3. Жороев И.М. Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо. –Ош, 2007.
4. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
7. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: Выс. шк. 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
8. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение,1976.

У БӨЛҮМ

ТИЛДИН ГРАММАТИКАСЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Тилдин грамматикалык түзүлүшү;
2. Грамматикалык маани жана анын типтери;
3. Грамматикалык форма жана грамматикалык категориялар.

ТИЛДИН ГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Бир тилдеги сөз формаларынын жасалышын, өзгөрүү, өзгөрбөө бөтөнчөлүктөрүн, өз ара тутумдашуу ыктарын, сөз айкашы менен сүйлөмдөрдүн түзүлүштөрү жана алардын жалпы закон ченемдүүлүктөрү тилдин грамматикалык түзүлүшүн билдирет.

Ар бир тилдин грамматикасы аны алып жүргөн тил өкүлдөрүнүн акыл оюунун абстракцияланган ишинин жыйынтыгы. Ал элдик мүнөздө узак убакыттар ичинде калыптанат. Ошондуктан дүйнө тилдери грамматикалык маани жана грамматикалык формалар (жөнделүш, жакталыш, сан, род, артикль, ыңгай, сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланыш ыкмалары ж.б.) боюнча өзгөчөлөнөт.

Адамдын ой-пикири тилдик материалдар аркылуу грамматикада калыпка салынат. Башкача айтканда, тил бирдиктери качан грамматикалык түшүлүшкө өтүп, грамматикалык каражаттар аркылуу уюшулган учурда гана маанилик (сөмантикалык) ырааттуулукка жетишет: ***Гүлкайыр сабактарын даярдап жатат.*** Бул сүйлөмдөгү сөздөр же тилдик бирдиктер грамматикалык түзүлүштүн чегинде. Эгерде сүйлөмдөгү сөздөр мүчөлөрүнөн (-лар, -ы, -н, -ла –ып, -а, -т) ажыратып: «Гүлкайыр сабак даяр жат» деген тизмекте берилсе, айтылуучу ойдун уюшулган мааниси болбойт. Анткени мындагы тил бирдиктери грамматикалык түзүлүштүн чегинде эмес.

Грамматикалык түшүлүштө тил каражаттары адамдын аң сезиминде абстракцияланып, тилдин мыйзам ченемдүүлүгүнө ылайык типтештирилет. Мисалы: **суу, тоо, таш** деген сөздөр

заттардын аттарын же **жашыл, сары, кызыл** деген сөздөр түстү билдиргендиктен тилде зат атооч жана сын атооч деген сөз түркүмдөрү, же болбосо заттар жекелик жана көптүк түрдө болгондуктан алардын жекелик жана көптүк маанилерин туюндуруучу (-лар: үйлөр, -а: дома) грамматикалык каражаттар бар.

Грамматикалык каражаттарга уңгу, мүчө, сөз айкашы, сүйлөм жана сүйлөм мүчөлөрү кирет. Алар өз ара грамматикалык байланыштар аркылуу айкалышкан грамматикалык мааниге жана грамматикалык формага ээ.

Грамматика (гр. gramma - тамга, жазуу) тилдин грамматикалык түзүлүшүн, тактап айтканда, сөз формаларын, составдык бөлүктөрүн, сөз айкашынын жана сүйлөмдүн түзүлүш ыктарын окутуп үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы. Изилдөө объектисине карай морфология жана синтаксис деп бөлүнсө, изилдөөнүн ыгына, методуна жана максатына карай сыпаттама, тарыхый жана салыштырма грамматика деген түрлөрү бар.

Сыпаттама грамматика тилдин белгилүү бир учурдагы, көбүнчө, окутулуп жаткан мезгилдеги грамматикалык түзүлүшүн карайт.

Тарыхый грамматика болсо, тарыхый планда же тектеш тилдер менен болгон грамматикалык жалпылыктарын, айырмачылыктарын териштирет.

Салыштырма грамматика-окутулуп жаткан тилдин грамматикасы менен тектеш эмес тилдердин грамматикасын салыштырып изилдейт.

ГРАММАТИКАЛЫК МААНИ ЖАНА АНЫН ТИПТЕРИ

Тилдин грамматикалык бирдиги болгон уңгунун, же мүчөнүн, же сөз айкашынын, же сүйлөмдүн бүтүндөй бир тобуна жалпы таандык деп эсептелген маани. Кыскача айтканда, грамматикалык бирдиктердин бирөөнө же бардыгына эмес бүтүндөй бир тобуна тиешелүү болгон маани.

Тилдин лексикасындагы басымдуу сөздөр лексикалык жана грамматикалык деген эки түрдүү мааниге ээ болот: **кыргыз, комуз, калпак** деген сөздөрдүн ар биринин керт башына тиешелүү болгон лексикалык маанилери бар жана ошол маанилери боюнча бири экинчисинен айырмаланып турат.

Ал эми бул сөздөр грамматикалык мааниси боюнча затты туюнтуп, лексикалык курамдагы **тоо, таш, токой, суу, чөл, дарак, китеп, ата, эне, мектеп, студент** ж.б.у.с. затты билдирген сөздөр менен кошо, бир грамматикалык мааниге (затты билдирген сөздөр тобуна), зат атооч сөз түркүмүнө кирет. Тилде өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болбогон (лексема боло албаган), бирок сөз деп саналган бир топ сөздөр бар, алар сөз формасы менен кошо грамматикалык мааниге ээ: **үчүн, жөнүндө, карай, бою, чейин, дейре** деген сыяктуу сөздөр сөз менен сөздү жөндөмө мүчөлүк деңгээлде байланыштыруучу грамматикалык мааниге ээ болуп, жандоочтор деген сөздөрдүн тобун түзөт. Бул эле эмес, сөздүн мүчө бөлүктөрүнүн да грамматикалык мааниси болот. Айтсак, **-нын, -ны, -га, да, -дан** мүчөлөрү зат атооч же заттык маанидеги сөздөрдүн экинчи бир сөз менен багыныңкы байланыш аркылуу айкалышын уюштуруучу грамматикалык маанидеги жөндөмө мүчөлөр тобун түзүп, башка мүчөлөрдөн айырмаланат.

Ошондой эле сөз айкаштарынын да, сүйлөмдөрдүн да белгилүү бир тобуна тиешелүү болгон грамматикалык маанилер бар. Мисалы: **Айзирек мектепке кетти. Шайырбек бешинчи курста окуйт. Бейшен бажы кызматкери болуп иштейт.** ж.б.у.с. түзүлүштөгү сүйлөмдөр грамматикалык мааниси боюнча бүткөн айрым ойду жайынча байндаган, сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча жай сүйлөм деген тобун жаратат.

Грамматикалык маани: 1) жалпы категориялык маани жана 2) жеке грамматикалык маани деп бөлүнөт.

Жалпы категориялык маани бир сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн баарына тең тиешелүү, орток болуп, башка сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдөн айырмалап турган маанини. Айтсак, зат атоочтун заттык, сын атоочтун белгилик, сан атоочтун сан-өлчөмдүк, этиштин кыймыл-аракеттик маанилери жалпы категориялык маанилерден болот. Ал сөздүн формасынын өзгөрүшү менен кошо өзгөрбөйт. Мисалы: **китеп** сөзү **китептин, китепке, китепте, китептен, китебим, китебиңер, китебиңиздер** болуп формалык жактан өзгөрсө да алардагы заттык маанинин сакталышы жалпы категориялык маани.

Жеке грамматикалык маани сөздүн формасы менен кошо өзгөрүлө берет: **китеп, китепке, китебим, китебиңди** деген сөз

формаларына тиешелүү жеке грамматикалык маанилер: **китеп** - заттын аттын билдирип (бул жалпы), жөкөлик санда экендигин, **китепке** - ошол затка багытталган кыймыл аракетти, **китебим** – заттын биринчи жакка, сүйлөөчүгө таандык экенин, **китебинди** – заттын экинчи жакка, тыңдоочуга таандык экендигин жана кыймыл аракетке дуушар болушун туюнткан маанилери.

Грамматикалык маанилер сөз мүчөлөрү, жардамчы атоочтор, көмөкчү этиштер, жандоочтор, бөлкчөлөр жана интонация аркылуу туюндурулат.

ГРАММАТИКАЛЫК ФОРМА ЖАНА ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯ

Грамматикалык форма. Бул термин: 1) грамматикалык маани туюндуруу үчүн кызмат кылган тил каражаттары жана 2) сөз формасы деген терминге синоним колдонулган эки түрдүү маанидеги сөз.

Сөз формалары дегенибиз – бир эле сөздүн лексикалык же жалпы грамматикалык мааниси өзгөрбөстөн, жеке грамматикалык маанилери боюнча бөтөнчөлөнгөн түрлөрүн айтабыз. Мисалы: **китебим, китептин, китебимдин, китептер, китептерибиз, китепке, китептен** деген турпаттагы сөздөрдүн ар бири өзүнчө сөз эмес, **китеп** сөзүнүн ар башка формалары. Ал эми **китепкана** деген сөз китеп сөзүнүн өзгөргөн формасы эмес, ал башка лексикалык маанидеги сөз, бул сөздүн да өзүнчө: **китепканалар, китепканабыз, китепканага, китепканадан, китепканасы** деген сыяктуу бир канча грамматикалык формалары болот.

Грамматикалык категория– өз ара карама-карышы келген жеке грамматикалык маанилердин ошол карама-карышылык маанилер аркылуу белгилүү бир жалпылыкка, бүтүндүккө биригиши. Мисалы, **китеп** жана **китептер** деген сөздөр жеке грамматикалык мааниси боюнча бири жөкөлик санда, экинчиси көптүк санда келип, ич ара карамакарышылыкта турат. Бирок ошол карама-карышылык аркылуу сан категориясы деген жалпылыкты түзөт.

Грамматикалык категориялар морфологиялык жана синтаксистик грамматикалык категориялар деп бөлүнөт.

Морфологиялык грамматикалык категорияларга: сөз түркүмдөрү ар бири өзүнчө категория катары эсептелет, ошондой эле сан, таандык, жөндөмө, жак, род, түр, даража, мамиле, ыңгай, чак, этиштин оң жана терс формасы сыяктуу грамматикалык категориялар кирет.

Синтаксистик грамматикалык категорияларга: сөз айкашы жана алардын түрлөрү, сүйлөм, анын түзүлүшүнө, айтылыш максатына ж.б. өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланган түрлөрү кошулат.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Тилдин грамматикалык түзүлүшүн кандайча түшүнөсүң?
2. Грамматика тил илиминин бир тармагы жана анын түрлөрү.
3. Грамматикалык маани жана анын лексикалык мааниден болгон айырмасы?
4. Жалпы категориялык жана жеке грамматикалык маанини түшүндүрүп бер.
5. Грамматикалык форма деген эмне?
6. Грамматикалык категория жана анын бөлүнүшү.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
2. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
4. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм. –Ф.: Мектеп, 1982.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
7. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение,1976.

МОРФОЛОГИЯ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Морфология жана морфема жөнүндө түшүнүк;
2. Уңгу жана жардамчы морфемалар;
3. Жардамчы морфемалардын кызматына карай түрлөрү.

МОРФЕМА ЖАНА АНЫН ТҮЛӨРҮ

Морфология (гр. *morphe* - форма) – сөз формаларын, составдык бөлүктөрүн (уңгу мүчө), сөз түркүмдөрүн жана алардын грамматикалык категориялар менен өзгөрүү, өзгөрбөө жолдорун окутуп үйрөтөт. Изилдөө объектиси уңгу жана мүчө.

Ар кандай эле тилдеги сөздөр уңгу жана мүчө деген составдык бөлүктөрдөн турат. Ал бөлүктөр тил илиминде морфема деген термин менен берилет.

Морфема белгилүү бир грамматикалык маани туюндуруучу, андан ары бөлүп жиберүүгө мүмкүн болбогон сөздүн тутумундагы морфологиялык типтүү бирдик. Мисалы: «мекенимдин» деген сөздө: 1) **мекен** – заттын атын, 2) **–ым** - биричи жакка таандык, 3) **-нын** – бир зат менен экинчи заттын ортосундагы тиешелүүлүк катыштын бар экендигин туюндурган үч морфема бар. Ал эми «**чеги**» деген сөздө, 1) чек – заттын атын жана 2) **–и(ы)** - үчүнчү жакка таандык грамматикалык маанилерди туюнткан эки морфема жолугат.

Морфема жөнүндөгү окуу орус тилчиси И.А.Бодуэн де Курутэнэ тарабынан сунуш кылынган. Окумуштуу сүйлөм бир же бир нече лексемалардан, сөз бир же бир нече морфемалардан, морфемалар бир же бир нече фонемалардан турушун белгилеген.

Морфема бул, биринчиден, сөздүн бөлүгү (бил-им-ди). Ушул белгиси менен сөздөн айрмаланат. Экинчиден, сөздүн ар кандай эле бөлүгү эмес, өзүнчө мааниси, формасы бар бөлүгү (студент – затты билдирет, -тер (лар) – көптүктү туюндурат). Бул белгиси менен фонемадан айырмаланат. Үчүнчүдөн, сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү эң кичине, андан ары өзүнчө мааниси, формасы бар бөлүккө бөлүнбөгөн, типтүү бөлүк.

Морфема материалдык жактан: 1) бир тыбышка, фонемага (бара, атасын, алтоо), 2) бир нече тыбышка (жети-нчы, капитализм, тракторист), 3) бир муунга (бил, көр, ук, иш-те, кез-ик, ой-ло), 4) бир нече муунга (мекен, кызыл, атом – щик, рас-пис-ать) дал көлө берет. ж.б.

УҢГУ ЖАНА ЖАРДАМЧЫ МОРФЕМАЛАР

Морфемалар кызматына карай: 1) негизги (уңгу) жана 2) жардамчы (мүчө) морфема деп бөлүнөт.

Негизги же уңгу морфема – өз алдынча турганда сөздүк функция аткара алган сөздүн бөлүгү. Мүнөздүү белгилери: 1) өз алдынча турганда лексикалык же грамматикалык мааниге ээ; 2) бир суроого жооп берет; 3) сүйлөм тутумунда бир мүчөлүк милдет же кошумча грамматикалык кызмат аткарат; 4) жардамчы морфемалардын жалганышына уютку же негиз болуп берет. **дос, душман, друг, общества, компьютер** ж.б.

Жардамчы же мүчө (аффикс) **морфема**– өз алдынча турганда сөздүк кызмат аткара албаган, башкача айтканда, маани туюнта албаган морфема. Ал качан уңгу морфемага жалганып келген кезде гана кандайдыр бир грамматикалык маани туюндура алган сөздүн бөлүгү. Мисалы, кыргыз тилиндеги: **-лар, -нын, -ба, -стан, -кеч** ж.б., орус тилиндеги: **-ист, -щик, -ша, рас-, при-** ж.б. мүчөлөр өз алдынча колдонулбайт.

Жардамчы морфемалар уңгуга жалгануу орду боюнча төмөнкүдөй ажыратылат:

а. Уңгудан мурда келүүчү (префикс), мындай мүчөлөр флективдүү тилдерге мүнөздүү. Маселен, орус тилинде: **не**металлы, **архи**миллионер, **архи**плут, **контр**предложение, **развеселый** ж.б., англис тилинде: **impossible, uncomfortable, irregular** ж.б., кыргыз тилинде иран, араб тилдери аркылуу өздөштүрүлгөн: **бенамаз, натура** ж.б. префикстер жолугат.

б. Уңгунун ичинде көлүүчү (инфикс) жардамчы морфема. Бул латын тилинде **fidit** (ал жерди **казды**), **findit** (ал жерди **казууда**). Азыркы австронезиялык тилдерден жолугат. Мисалы, тагаль тилинде: **sulat** (кат) **sumulat** (жазуу), инфикс айрым литва сөздөрүнөн да кездешет: **lipti** (жабыштыруу), **limpi** (жабышат).

с. Уңгудан кийин келүүчү (суффикс): флективдүү жана аглютинативдүү тилдерге мүнөздүү жардамчы морфемалар. Мисалы, орус тилинде: бан-**щик**, лес-**н**-ой, январ-**ск**-ий ж.б., англис тилинде: a teacher, a translator, translator's, childhood, кыргыз тилинде: жаз-**уу-чу-лар-ыбыз**

Морфемалардын маанилик жана формалык жактан ар түрдүү катышта болгондуктан аларды тактап, ажыратуу максатында тил илиминде морфа (америкалык тилчи Ч.Хонкет) жана сема (чех тилчиси В.Санличка) терминдери сунушталат.

Морфемалардын фонетикалык: кыргыз тилиндеги –лар мүчөсүнүн (**-лер, -лор, -лөр, -дар, -дер, -дор, -дөр, -тар, -тер, -тор, -төр**), орус тилиндеги раз- префиксинин (**роз-, -рас-, рьс**), англис тилиндеги көптүк санды туюндуруучу –s (**-z, -iz, -es**) варианттары морф же морфа деп аталат.

Ал эми морфеманын эң кичинекей маанилик бирдиктери сема деп аталат. Мисалы: орус тилиндеги «спруга» деген сөздөгү **-а** морфасынын: 1) женский род, 2) атооч жөндөмө, 3) жекелик санды туюнткан үч; кыргыз тилиндеги «иштеймин» деген сөздөгү **-мин**(мын) морфасынын: 1) 1-жактык, 2) жекелик сандык, 3) келер чактык үч семасы бар.

Морфемалардын семасы менен морфаларындагы карым-катыш алардын түрлөрүн аныктайт. Алар омонимдик, синонимдик, антонимдик катышта боло берет.

Сөздөр морфологиялык курулушуна карай тубаса жана туунду болуп бөлүнөт. Курамында сөз жасоочу мүчөсү жок сөздөрдүн баары (эгер сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу мүчөлөрү болсо да) морфологиялык курулушу боюнча тубаса болот.

ЖАРДАМЧЫ МОРФЕМАЛАРДЫН КЫЗМАТЫНА КАРАЙ ТҮРЛӨРҮ

Жардамчы морфемалар кызматына карай кыргыз тилинде: сөз жасоочу, форма жасоочу жана сөз өзгөртүүчү деп да бөлүнөт.

Форма жасоочу мүчөлөр. Сөздүн лексикалык маанисине кошумча оттенкалык өзгөчөлүктү (ата – атаке, ини-иничек), же грамматикалык өзгөчө маанини кошот (кишилер деген сөздөгү -лер (-лар) мүчөсү көптүк мааниде). Мындай мүчөлөр сөздөрдү

өз ара тутумдаштыруу үчүн кызмат кылбайт. Сөздүн лексикалык маанисин да өзгөртүп жибербейт¹¹. Ушул касиеттери менен сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдөн айырмаланат. Аларга: Зат атоочтун көптүк санын, сын атоочтун даража категориясын, сан атоочтун маанилик түрлөрүн, этиштин терс формасын, этиштин мамиле, ыңгай, чак категорияларын, этиштин өзгөчө формаларын, суроону жана эркелетүү, кичерейтүү маанилерин уюштуруучу мүчөлөр кирет.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр. Сөздүн лексикалык маанисин өзгөртө албайт, жеке грамматикалык маанисин өзгөртүп, синтаксистик жактан башка сөздөр менен башкаруу, ээрчишүү, таандык (кыйышуу) байланышы аркылуу тутумдашуусуна мүмкүнчүлүк түзөт. М: Эмгек адамды атак-даңкка бөлөйт, ден соолукту чыңдайт. Деген сүйлөмдөгү белгиленген мүчөлөрдү алып таштасак, сөздөр синтаксистик жактан өз ара байланышпай калат (эмгек адам атак-даңк бөлөй, ден соолук чыңдай.). Демек, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдү айтылуучу ойго ылайык тутумдаштырууда, кепке ыраттуу мүнөз берүүдө колдонулат¹². алрга зат атоочтун таандык, жөндөмө, жак категориясын уюштуруучу мүчөлөр кирет.

Сөз жасоочу мүчөлөр. Сөзгө жалгануу менен бир лексикалык мааниден экинчи бир лексикалык маанини же бир сөз түркүмүндөгү сөздөн экинчи бир сөз түркүмүндөгү сөздү пайда кылган мүчөлөр. Мисалы: кой (үй жаныбары), кой+чы=койчу (кой кайтарган дадам) ж.б. Сөз жасоочу мүчөлөр кыргыз тилинде кайсыл сөз түркүмүндөгү сөздөрдү жасашына карай: 1) атоочтон атооч жасоочу, 2) атоочтон этиш жасоочу, 3) этиштен этиш жасоочу, 4) этиштен атооч жасоочу мүчөлөр деп төрткө бөлүнөт.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Морфология эмнени окутуп үйрөтөт?
2. Морфема деген эмне мисалдар менен далилдөп, түшүндүрүп бергиле?
3. Уңгу жана ага мүнөздүү белгилер.
4. Жардамчы морфема жана ага мүнөздүү белгилер.

¹¹ С. Давлетов, С. Кудайбергенов. Аз. кыргыз тили. Морфология. -Ф.: Мектеп. 1980. 18-б.

¹² С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун жогорудагы эмгегинин 16-бетинде.

5. Префикс, инфикс, суффикс морфемаларын ажыратып айтып бергиле.
6. Морфа жана сема деген эмне?
7. Форма жасоочу мүчө кандай болот?
8. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр кандай болот?
9. Сөз жасоочу мүчө деген эмне?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
2. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
3. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
4. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
5. Жороев И.М. Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо. –Ош, 2007.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
7. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение,1976.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Сөз түркүмдөрү боюнча жалпы түшүнүк;
2. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн принциптери;
3. Сөз түркүмдөрүнүн классификациясы.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ БОЮНЧА ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

Сөздөрдүн берген лексикалык маанилерине, бир суроого жооп болуп түшүшүнө, морфологиялык өзгөчөлүгүнө жана аткарган синтаксистик кызматына карай топторго бөлүнүшү сөз түркүмдөрү деп аталат. Маселен, КРУИАнын 55 жылдыгына

арналган кыргыз тилинин сөздүгүндө¹³ камтылган 50 миң сөз азыркы кыргыз тилиндеги он эки, орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө¹⁴ камтылган 100 000гө жакын сөз азыркы орус тилиндеги он эки сөз түркүмүнө ажыратылып топтоштурулат же ошол он эки сөз түркүмүнүн бирөөнө кошулат.

Тилдеги сөздөрдү тигил же бул өзгөчөлүгүнө карай бөлүштүрүү же окшоштуктарына карай бириктирүүнүн өзүнчө тарыхы бар. Айтсак, байыркы индия тил иминде Панини деген окумуштуу (б.з.ч. V к.) санскрит тилинин негизинде атооч, этиш, префикс-предлог, байламта жана бөлүкчө деген беш сөз түркүмүн бөлгилеген. Байыркы грек философу Платон атооч жана этиш сөз түркүмдөрүн, атоочтун ээлик, этиштин баяндоочтук функцияларын көрсөткөн. Аристотел (б.з.ч.384-322-жж.) эмгектеринде сөз түркүмдөрү бул логика менен риториканын чегиндеги окуу жана сүйлөмдүн бир элементи деп эсептеген. Ал оозеки сүйлөөнүн: атооч, этиш, мүчө, байламта жана тыбыш, муун, жөндөмө деген өзүнчө бөлүктөрдөн турарын көрсөткөн. Аристотелден кийин Александрия тилчилери (Аристарх Самофракийский, Дионисий Фракийский): атооч, этиш, атоочтук, мүчө (артикуль), ат атооч, тактооч, предлог, байламта деп сегиз сөз түркүмүн көрсөтөт. Римдик тилчилер латын тилинде артикуль жок болгондуктан аны кошпостон, сырдык сөздү өзүнчө сөз түркүмү катары киргизишкен ж.б.

Азыркы тил илиминде ар бир конкреттүү тилдеги сөздөр морфологиялык белгилери, синтаксистик кызматы жана лексика-семантикалык жалпылыктары боюнча белгилүү бир топту түзгөн сөз түркүмдөрү деген тилдик категорияга ажыратылышы аныкталган. Алар ар бир тилидин генеологиялык жана морфологиялык табиятына жараша сандык жактан да, сапаттык жактан да өзгөчөлөнгөн мүнөзгө ээ болот. Ал турсун, жакынкы тектеш тилдердеги сөз түркүмдөрүнүн мүнөздөмөсүндө да морфологиялык же синтаксистик жактан өзгөчөлөнгөн айырмачылык болушу мүмкүн. Ошондой эле бир тилдеги ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө гана тиешелүү семантика-грамматикалык белгилери болот жана ал белгилер боюнча бири

¹³ Кыргыз тилинин сөздүгү. –Б.: AVRASYA PRES. 2010-ж. 1458 б.

¹⁴ Ожегов С.И. Толквый словарь русского языка-М.: ОНИКС. 2010 г. 1357 б.

экинчисинен айырмаланган грамматикалык категория деп эсептелинет.

Кыргыз, өзбек жана орус, тажик тилдериндеги сөз түркүмдөрү

К. №	Маани берүүчү сөз түркүмдөрү	К. №	Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү	К. №	Өзгөчө сөз түркүмдөрү
1	Зат атооч от <u>имя существительное</u> исм	7	Жандооч күмакчи <u>предлог</u> пешояндхо	10	Сырдык сөз таклид <u>междометия</u> нидо
2	Сын атооч сифат <u>имя прилагательное</u> сифат	8	Байламта богловчи <u>союз</u> пайвандакхо	11	Тууранды сөз ундовлар <u>звукоподражательные слова</u> таклиди овози
3	Сан атооч сон <u>имя числительное</u> шумора	9	Бөлүкчө юклама <u>частица</u> хиссачахо	12	Модалдык сөз модал сязлар <u>модальные слова</u> калимахои таклиди
4	Ат атооч олмош <u>местоимение</u> жонишин				
5	Этиш фeъл <u>глагол</u> фeъл				
6	Тактооч равиш <u>наречие</u> зарф				

Англис тилиндеги сөз түркүмдөрү

К.№	Маани берүүчү сөз түркүмдөрү	К.№	Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү
1	Noun зат атооч	8	Conjunction байламта
2	Verb этиш	9	Preposition предлог
3	Adjective сын атооч	10	Article артиклъ
4	Adverb тактооч		
5	Pronoun ат атооч		

6	Numeral сан атооч		
7	Interjection илептүү сөз		

Араб тилинде

К.№	Маани берүүчү сөз түркүмдөрү	К. №	Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү	К.№	Өзгөчө сөз түркүмдөрү
1	Зат атооч	7	Предлогдор	11	Сырдык сөз
2	Сан атооч	8	Байламталар	12	Тууранды сөз
3	Ат атооч	9	Бөлүкчөлөр		
4	Сын атооч	10	Модалдык сөздөр		
5	Этиш				
6	Тактооч				

Тилдин, тактап айтканда, адабий тилдин лексикасында канча сөз бар жана алардын кайсыл сөз түркүмүнө киришин аныктоого болот. Бирок кайсыл сөз түркүмүндө, канча сөз бар экендигин аныктоо кыйын. Анткени тилдеги сөздөр туюнткан жалпы грамматикалык маани өзгөрмөлүү келип, кептик агымда бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтө берет. Мындай учурда сөздөр баштапкы белгилеринен алыстап, жаңы же башка сөз түркүмдүк белгилерге ээ болот. Ошондуктан сөзгө талдоо жүргүзүүдө анын баштапкы белгисин эске албай туруп, кийинки жаңы белгисин бөлүп кароого болбойт.

Лингвистикада сөз түркүмдөрүнүн биринен экинчисине өтүшүнүн төмөнкүдөй түрлөрү бар: субстантивация (заттануу, башка сөз түркүмдөрүнүн заттык мааниге өтүшү), адъективация (башка сөз түркүмдөрүнүн сын атоочко өтүшү), прономинализация (башка сөз түркүмүндөгү сөздүн ат атоочко өтүшү), вербализация (башка сөз түркүмүндөгү сөздүн этишке өтүшү), адвербиализация (башка сөз түркүмүндөгү сөздүн тактоочко өтүшү).

СӨЗДӨРДҮ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНӨ БӨЛҮШТҮРҮҮНҮН ПРИНЦИПТЕРИ

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жана сөз жасоочулук деген принциптер жетекке алынат. Булардын ичинен семантикалык жана синтаксистик белгилер көп тилдерде окшош, ал эми сөз

жасоочулук жана морфологиялык принциптер тектеш тилдерде да түрдүүчө мүнөздө болушу мүмкүн.

Семантикалык принцип – бул принципте сөздүн жалпы грамматикалык мааниси жетекке алынат. Айтсак зат атооч сөздөр заттык түшүнүктүн атын билдирип, ага ылайык лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жол менен келип чыккан (Манас, «Манас», манасчы, мекен, мекенчил, ата-эне, Ала-Тоо ж.б.) сөздөрдү, этиштер кыймыл-аракеттик, ал-абалдык түшүнүктөрдү билдирип, ага ылайык лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жол менен келип чыккан (бар, кел, отур, жүгүр, ойно, ойло, окуп жатат, иштеп жүрөт ж.б.) сөздөрдү бириктирип турат. Сын атоочтор заттын сын сыпаттык белгисин (кызыл, сары, жакшы, суулуу, бойлуу, тоодой ж.б.), тактоочтор кыймыл аракеттик түшүнүктүн түрдүү кырдаалын (азыр, дайым, ары-бери, тез, мурда, атайлап ж.б.) билдирген жалпы грамматикалык мааниге ээ. Бирок жалаң гана семантикалык принцип менен бөлүштүрүү бир жактуу жана жетишсиз, так эместикке алып келет.

Синтаксистик принцип. Бул принцип сөздөрдүн сүйлөм тутумунда аткарган синтаксистик кызматына, башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнө, алардын байланышуу жолдоруна жана сүйлөмдө алган ордуна карай аныкталат.

Бул белги боюнча алгач сөздөрдүн баштапкы функциясы, айталы, зат атоочтор – ээлик, толуктоочтук, этиштер – баяндоочтук, сын атоочтор – аныктоочтук, тактоочтор – бышыктоочтук милдеттерди аткарышы эске алынат. Бирок ар бир эле баяндооч этиш, бардык эле аныктоочтор сын атооч же бардык эле бышыктоочтор тактооч боло бербейт. Ошондуктан аталган принципте сөздөрдүн синтаксистик байланыштары да көңүлдө кармалат: **Ак** ийилет, бирок сынбайт. **Зор** ийилбейт, бирок сынат. Бул сүйлөмдөгү **ак, зор** сөздөрү - синтаксистик жактан сүйлөмдүн ээси болуп, этиш сөздөр менен синтаксистик эрчишүү жолу аркылуу байланышып, семантикалык жактан сапаттык түшүнүктү эмес, жалпыланган заттык маанини билдирген зат атооч сөз түркүмүндөгү сөз.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыратууда **морфологиялык принцип** да негизги деп эсептелинет да, анда сөз өзгөртүү системасын жетекке алынат. Тагыраак айтканда, сөздөрдүн кайсыл морфологиялык грамматикалык категориялар менен

өзгөрүшүнө же өзгөрбөшүнө карап бөлүштүрүлөт. Маселен, зат атооч же заттык маанидеги сөздөр (кыргыз тилинде) сан, жөндөмө, таандык, жак категориялары менен, сын атооч сөздөр даража категориясы менен, этиш сөздөр мамиле, чак, ыңгай жак категориялары менен өзгөрүүгө ийкемдүү келет. Демек, сөздөрдү кайсы сөз түркүмүнө киришин семантикалык принцип аныктай албаса морфологиялык принцип жардамга келет. Мисалы **жаңы** үй силердики, **жаңырган** үй биздики. Белгиленген сөздөрдүн экөө тең сапаттык маанини билдирип турат. Бирок биринчиси белгинин түрдүү (жапжаңы, жаңыраак, эң жаңы) даражаларын билдире алат, ал эми экинчиси белгинин түрдүү даражаларын туюнта албайт. Ошондой эле **жаңы** уңгу түрүндө, **жаңырган** уңгудан башка мүчөлөрү да бар. Ошондуктан биринчиси сын атооч, экинчиси этиштин туунду формасы атоочтук.

Сөз жасоочулук принцип. Мында сөздөрдүн сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, башкача айтканда, башка сөз түркүмдөрүнөн жасалышы же башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышына негиз, уютку болуп бере алышы каралат. Маселен, этиш сөздөрдүн этиш, зат атооч, тууранды сөздөрдөн жасалышы (кармала, тепкиле, ойно, ойло, бажырай, дүпүлдө ж.б.), зат атооч сөздөрдүн зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш сөздөрдөн жасалышы (койчу, кызылча, кырктык, келишим, билим ж.б.), сын атооч сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрүнөн (билимдүү, сүзөнөк, бакырчаак, эмгекчил ж.б.) жасалышына көңүл бурулат.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН КЛАССИФИКАЦИЯЛАНЫШЫ

Сөз түркүмдөрү өз алдынча турганда берген лексикалык маанилерине, синтаксистик кызматына, кайсы бир суроого жооп болуп түшүшүнө карай маани берүүчү (негизги), маани бербөөчү (кызматчы сөздөр) жана өзгөчө сөз түркүмдөрү болуп үчкө бөлүнөт.

Өз алдынча турганда белгилүү бир лексикалык маанини туюндуруп, сүйлөм тутумунда бир мүчөлүк милдет аткарып, бир суроого жооп болуп түшкөн сөздөр негизги же маани берүүчү сөз түркүмдөрү деп аталат. Аларга: **зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч** сөздөр кирет.

Зат атоочтор заттык же буюмдук касиетке ээ болуп, дээрлик бардык сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып, сан, жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүп, башка сөз түркүмдөрү менен айкашат.

Сын атоочтор заттык түшүнүктүн сын сыпаттык белгисин көрсөтүп, сүйлөмдө же сөз айкашында зат атоочко аныкталгыч болуп түшөт. Сүйлөмдө негизинен аныктоочтук же бышыктоочтук милдет аткарат. Орус тилинде зат атоочтун формаларын эрчип байланышса (белый снег, высокое здание, толстая стена, интересная книга ж.б.), кыргыз тилинде сын атоочтор зат атоочтун формасын эрчибей, ыкташып байланышат (ак кар, бийик имарат, калың дубал,).

Сан атоочтор заттык же кыймыл аракеттик түшүнүктүн сандык белгисин, эсептик түшүнүктүн аталышын билдирип, башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбаган, бирок башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышына негиз болуп бере алган сөз түркүмү.

Ат атоочтор зат атооч, сын атооч, сан атооч сөздөрдүн ордуна колодонулуп жалпыланган заттык, же сындык, же сандык түшүнүктү туюндурган сөздөр. Ошондуктан орус тилинде “местоимение”, татарча “алмашлык”, өзбөкчө “олмаш” деп аталат.

Этиштер кыймыл аракетти же ал абалды билдирип, кыймыл аракеттин чак, жак, мамиле, ыңгай боюнча өзгөрүп турушун билдирип, сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарган сөздөр. Этиштердин атоочтук, кыймыл атоочтук, чакчыл, герундий (англис тилинде), супин (латын тилинде), масдар (араб тилинде) деген этиштик жана ошол эле мезгилде башка сөз түркүмдүк белгилерди ичине камтыган этиштин өзгөчө формалары, вербоиддер (латынча verba – этиш, этишке окшош) деген түрлөрү бар.

Тактоочтор этиш сөздөр менен синтаксистик байланышта келип, кыймыл аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөткөн сөздөр. Сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат. Морфологиялык жактан туруктуу келет.

Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү өз алдынча турганда эч кандай лексикалык маанини туюндурбайт, бир суроого жооп болуп түшпөйт, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Алар кеп тизмегинде белгилүү бир грамматикалык кызмат

аткарат. Ошондуктан кызматчы сөздөр деген термин менен да аталып жүрөт. Аларга: **жандооч, бөлүкчө, байламта, предлогдор жана артиклдер** кирет.

Ал эми **тууранды сөздөр , сырдык сөздөр жана модалдык сөздөр** маани бөрүүчү да, маани бербөөчү да сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, өзүнчө өзгөчөлөнгөн сөз түркүмдөрү катары каралат. *Себеби алар сүйлөм мүчөсү боло албайт жана сөздөр арасындагы мамилени да туюнта алышпайт. Жөн гана субъектини атабастан анын эмоциясын-эркин билдирип турат. Сырдык сөздөр толук маанилүү сөз эмес, бөлүктөргө ажыратылбайт. Балким, тийиштүү мелодика, интонация менен мүнөздөлүшү мүмкүн. Тууранды сөздөр болсо жандуу жана жансыз заттардын дабышын тууроо аркылуу келип чыккан жана маани жагынан кыргыз тилинде табыш тууранды, элес тууранды сөздөр деп бөлүнөт*¹⁵

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Сөз түркүмдөрү деген кандай тилдик категория?
2. Сөз түркүмдөрү жөнүндө окуунун тарыхы.
3. Кайсы тилде канча сөз түркүмү бар?
4. Сөз түркүмдөрүнүн биринен экинчисине өтүшүн кандай терминдер менен аташат?
5. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө кандай принциптер талап кылынат?
6. Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн ажыратууда кайсыл принциптер жетекке алынат?
7. Семантикалык, синтаксистик жана морфологиялык принциптерди кыргыз тилинин мисалында түшүндүрүп бер.
8. Сөз түркүмдөрү кандай топторго ажыратылат?
9. Кайсыл сөз түркүмдөрү маани бөрүүчү сөз түркүмдөрүнө кирет?
10. Дүйнө тилдеринде этиштин кандай өзгөчө формалары бар?
11. Эмне үчүн кызматчы сөз түркүмдөрү дейбиз?
12. Эмне үчүн өзгөчөлөнгөн сөз түркүмү деп аталат?

¹⁵ Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009. -165-б.

13. Кыргыз тилинде тууранды жана сырдык сөздөр катышкан бир канча сүйлөм түзгүлө.

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
2. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
4. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
7. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: Выс. шк. 1987.
(<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
8. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение,1976.

СИНТАКСИС

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Синтаксис жана синтаксистик окуунун тарыхы;
2. Синтаксистик байланыштар;
3. Синтаксистик байланыштарды жүзөгө ашыруучу тилдик каражаттар.

СИНТАКСИС жана СИНТАКСИСТИК ОКУУНУН ТАРЫХЫ

Адамдар өз ара мамилелерин, ой-сезим, каалоо-тилектерин ж.б. түрдүү иш-аракеттерин билдирүүгө жеке тыбыштарды, же морфемаларды, же сөздөрдү жана алардын формаларын айрым-айрым колдонуу менен эмес, тил бирдиктерин грамматикалык түзүлүштүн чегине салып, сүйлөм түзүү менен жетише алат. Сүйлөм аркылуу тилдин коммуникативдик (пикир алмашуу) кызматы, объективдүү дүйнөнү чагылдыруу функциясы келип чыгат. Демек, адамдар сөздөрдү айкалыштырып сүйлөм түзөт, андан маалымат алмашууга чыгып, маалыматтын көлөмүнө жараша сөз

айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн структуралык түзүлүштөрүн жаратат жана пайдаланат.

Сөз айкаштарын, сүйлөмдүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, табиятын иликтөп, үйрөтүүчү тил илиминин бөлүмү синтаксис деп аталат. Ал гректин *syntax* – түзүү, биригүү, кошуу деген сөзүнөн алынган. Изилдөө объектисине карай сөз айкашынын синтаксиси жана сүйлөмдүн синтаксиси деп ажыратылат.

Синтаксистик окуу, аны үйрөнүү жана изилдөө да бай тарыхка ээ. Маселен, байыркы индия тил илиминде сүйлөм гана тилдин негизги бирдиги катары каралган ж.б. Бирок синтаксистин предмети, анын кээ бир маселелерди иликтөөдөгү чегин аныктоодо узак мезгилдер бою тилчи окумуштуулардын арасында бирдиктүү пикир болбой келди. Айтсак, айрым тилчи окумуштуулар синтаксисти сөз айкашы, анын айкашуу эрежелери жана закондору жөнүндөгү илим деп эсептешкен. Сүйлөмдү болсо синтаксистик өзүнчө бирдик деп эсептебестен, сөз айкашынын өзүнчө түрү катары карашкан¹⁶.

Кээ бир тилчи окумуштуулар (Б.Дельбрюк) синтаксистин объектиси катары сүйлөмдү гана көрсөтүшүп, синтаксис биринчи кезекте тилдин коминикативдик бирдиги болгон сүйлөмдү, сүйлөмдүн түрлөрүн, алардын формасын жана мазмунун, сүйлөмдүн классификацияланыш маселелерин гана үйрөтүүчү грамматиканын тармагы катары карашат¹⁷.

Синтаксистик окуунун кийинки тарыхында көпчүлүк окумуштуулар синтаксис сөз айкашы, сүйлөм жана текстин уюшулушун, алардын табияты, мыйзам ченемдүүлүктөрү, классификацияланышы сыяктуу маселелерди окутуп-үйрөтүүчү грамматиканын тармагы экендигин белгилешет. Сөз айкашын болсо сүйлөмдү уюштуруучу, түзүүчү сүйлөмдин бирдиги катары эсептейт. Бул көз караш жогорку эки көз карашты тең жокко чыгарбайт. Аларды бириктирип турган алгылыктуу көз караш. Ошентип синтаксис сөз айкашы, сүйлөм жана текстин уюшулушу жөнүндөгү тил илими.

¹⁶ Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. –М.-Л. 1923., Распопов И.П. О предмете синтаксиса. Ученые записки Башкирского Гос. Университета. Уфа, 1964. Вып.№ 15.

¹⁷ Адмони. В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. –М., 1955., [http://www.bing.com/search?q+Б.Дельбрюк+предмет+синтаксиса &g](http://www.bing.com/search?q+Б.Дельбрюк+предмет+синтаксиса&g)

СИНТАКСИСТИК БАЙЛАНЫШТАР

Тилдеги сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн грамматикалык тутумдашуусу синтаксистик байланыш деп аталат. Мунун дүйнө тилдеринде белгилүү болгон тең жана багыныңкы байланыш деген эки түрү бар.

Тилдеги коминикативтик (сүйлөмдөрдүн) жана номинативдик (сөз жана сөз айкаштары) каражаттардын бирдей укукта келип, бири- экинчисине көз каранды болбой айкашуусу **тең байланыш** деп аталат.

Бул байланыш татаал сүйлөмдүн тутумундагы бирдей баяндоочтук түзүлүштө келген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, бир өңчөй мүчөлөрдүн, бирдей укукта (бир суроого жооп берет, бирдей мүчөлүк милдет аткарат) келген бир сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн ортосунда да болуп, компоненттери функционалдык жактан бирдей кызмат аткаргандыгы менен мүнөздөлөт. Мисалы:

Кыргыз тилинде. *Күн жана түн., Атка жеңил, тайга чак., башы менен аягы* ж.б.

Орус тилинде. *Отец и мать., хорошо, но дорого.*

Англис тилинде. *The lesson finished and the teacher went off.*

Тилдеги номинативдик жана коминикативдик бирдиктердин грамматикалык жактан бири-экинчисине көз каранды мамиледе туруп айкалышы **синтаксистик багыныңкы байланыш** деп аталат. Ал айкашкан тилдик бирдиктердин семантика-грамматикалык маанилерине, алардын грамматикалык формаларына ылайык келип чыгат да, түгөйлөрүнүн бири багындыруучу, экинчиси багыныңкы абалда болот. Багындыруучу түгөй багыныңкы түгөйдүн тийиштүү формада турушун талап кылса, багыныңкы түгөй грамматикалык форма жана маани жагынан ага көз каранды келет:

Кыргыз тилинде. *энинин каргышы* да – алкыш (макал)., *Өз көчүн* Асел айым *өзү баштаган экөн* (Т.К.), *Миң кишинин атын билгенче, бир кишинин сырын бил.*

Орус тилинде. *Длинная дорога., Я сделал работу, которому мне дали вчера.*

Англис тилинде. *Famous person., You must translate the text, if you want to get an excellent mark.*

Бул сүйлөмдөрдөгү белгиленген сөздөр жана сүйлөмдөр өз ара синтаксистик жактан бири экинчисине көз каранды, багыныңкы абалда байланышып турат.

СИНТАКСИСТИК БАЙЛАНЫШТАРДЫ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУЧУ ТИЛДИК КАРАЖАТТАР

Синтаксистик байланыштар аффикстер, флекция, жандоочтор, байламталар (татаал сүйлөмдөрдө), сөздөрдүн орун тартиби жана интонация сыяктуу тилдик каражаттар аркылуу ишке ашат жана ал каражаттар тилдин грамматикалык түзүлүшүнө ылайык жумшалат.

Аффикстер сөздөр аралыгындагы синтаксистик байланыштарды жүзөгө ашырууда кеңири колдонулуучу тилдик бирдик. Маселен, түрк тилдеринде префикстер жок, ошондуктан аффикстердин бир түрү болгон суффикстердин сөз өзгөртүүчү (жөндөмө, таандык, жак) түрлөрү синтаксистик байланышты уюштуруучу негизги каражаты катары эсептелинет: *акылдуудан суроо, улууну сыйлоо, менин китебим, биздин мекенибиз*, ж.б.

Индоевропа, анын ичинен да славян тилдер тобундагы тилдерде синтаксистик байланыштар флекция аркылуу ишке ашат. Мисалы: *Хорошая книга, книга моей дочери, голубое море* ж.б.

Кызматчы сөздөр да (жандоочтор, байламталар жана артиклар) синтаксистик байланыштарды жүргүзүүчү грамматикалык каражат болуп саналат.

Кыргыз тилинде: Анын тилеги жакшы **эле.**, жигит намысы **менен**

Орус тилинде: бумага **для** черчения, поездка **по** стране, вход **в** школу, **Если** придешь во время, **то** успеем **на** поезд.

Англис тилинде артикль иштетилет: There is **a** book on the table., He wants **an** apple from the garden.

Эгерде сөздөрдүн синтаксистик мамилелери морфологиялык көрсөткүчтөр аркылуу туюнтулбаса, анда синтаксистик байланыштар сөздөрдүн орун тартиби аркылуу ишке ашырылат. Айрыкча, сөздөр уңгу-мүчөгө ажыратылбаган, сөз мүчөсү жок тилдерде сөздөрдүн орун тартиби синтаксистик байланыштарды камсыз кылуучу негизги каражат болуп саналат. Албетте, бул тилдин грамматикалык түзүлүшүнө

байланыштуу. Маселен, тилдеги морфологиялык көрсөткүчтөр синтаксистик мамилелерди уюштуруучу активдүү каражат боло алса, анда бул жаатта сөздөрдүн орун тартиби пассивдүү болот. Ал эми сөздөрдүн синтаксистик байланыштары морфологиялык көрсөткүчтөр аркылуу берилбесе, же бул жаатта морфологиялык көрсөткүчтөр пассивдүү болсо, анда бул функцияны ишке ашыруучу активдүү каражат катары сөздөрдүн орун тартиби колдонулат. Маселен, кытай, тибет, вьетнам тилдеринде.

Ошондой эле тилдеги логикалык басым, тыным, ритм, мелодика сыяктуу интонациянын элементтери да тилдин грамматикалык өзгөчөлүгүнө ылайык синтаксистик байланыштарды жүзөгө ашыруучу тилдик каражат катары түрдүү тилдерде түрдүүчө колдонулат.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Адамдар өз ара пикир алмашууда тилдик бирдиктерди кандайча пайдаланышат?
2. Синтаксис деген эмне жана анын изилдөө объектилери?
3. Синтаксистин объектиси боюнча окумуштуулардын көз караштары.
4. Синтаксистик тең жана багыныңкы байланыштар кандай болот?
5. Дүйнө тилдеринде синтаксистик багыныңкы байланыштын кандай жолдору бар?
6. Синтаксистик байланыштарды жүзөгө ашыруучу тилдик каражаттар кайсылар?
7. Кыргыз тилиндеги синтаксистик байланыштар кайсыл тилдик каражаттар аркылуу жүрөт?
8. Интонациянын жана сөздөрдүн орун тартибинин синтаксистик байланышты ишке ашыруучу кызматын түшүндүрүп бергиле?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.

3. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Б., 2009.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
7. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: Выс. шк. 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
8. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение,1976.
10. referat.arxiv.uz/files/43826_1178adimgi-zamon-falsafasida-inson-t...

СӨЗ АЙКАШЫ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Сөз айкашы жөнүндө жалпы түшүнүк;
2. Сөз айкашынын байланышуу жолдору;
3. Эркин сөз айкаштарынын классификациясы.

СӨЗ АЙКАШЫ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

Сөз айкашы деп сүйлөм түзбөгөн бирок лексика-семантикалык жана грамматикалык жактан бири-бири менен айкашууга мүмкүнчүлүгү бар толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлгөн синтаксистик конструкцияларды айтабыз. Алар грамматикалык табиятына карай эркин сөз айкашы жана туруктуу сөз айкашы деп эки чоң топко бөлүнөт.

Туруктуу сөз айкаштары (бөрүнүн көзүн жеген, маңдайы жарылуу, көз ачып жумганча, аман бол, чымыны бар, көңүлү жакын ж.б.) эркин сөз айкаштары сыяктуу эки же андан көп сөздөрдүн айкашынан жана синтаксистик багыныңкы байланыштын (башкаруу, ыкташуу, таандык) жолдору аркылуу уюшулат. Бирок тарыхый жактан калыптанган жеке сөз сыяктуу бир лексикалык мааниге ээ болуп, тигил же бул сөз менен синонимдик же антонимдик катышта болушу лексикалык табиятта экенин туюндурса, ойду көркөм, образдуу, элестүү

жана таамай бериши фразеологиялык мүнөзүн көрсөтөт. Ошондуктан алар синтаксистин эмес тил илиминин фразеология бөлүмүнүн объектисине кирет.

Эркин сөз айкаштары толук маанилүү эки же андан көп сөздөрдүн грамматикалык эрежелерге ылайык өз ара айкашуусунан түзүлгөн, номинативдик касиеттеги тилдик бирдик. Байланышкан сөздөрдүн бирөө негизги сөз болот. Экинчиси ошол негизги сөзгө багынып, анын маанисин толуктайт да, багыныңкы сөз деп аталат. Мисалы: *бийик тоо, беш күн, сабакка даярдануу, айылдан келүү, жайында салкын* ж.б.

Негизги сөздөр: *тоо, күн, даярдануу, келүү, салкын*

Багыныңкы сөздөр: *бийик, беш, сабакка, айылдан, жайында*

Багыныңкы сөз негизги сөздөн мурда келет. Суроо негизги сөздөн багыныңкы сөзгө карай берилет: *кызыл алма: кандай алма? —кызыл.*

Кандай ?

Эркин сөз айкашы сөз сыяктуу бир лексикалык маани эмес, айкашкан сөздөрдүн ички жана тышкы катышынан келип чыккан грамматикалык мааниге ээ. Сүйлөмдөн тышкары жашабайт:

Сөз жана фразеологизмдер сыяктуу сүйлөм түзүүчү даяр материал да эмес. Алар көп процессине ылайык сүйлөм тутумунда гана улам жаңыдан түзүлөт:

Күн бүгүн адаттагыдан нурдуу тийгенсиди (Н.С.).

Бул сүйлөмдө төрт айкаш бар:

- 1) күн тийгенсиди;
- 2) нурдуу тийгенсиди;
- 3) адаттагыдан нурдуу;
- 4) бүгүн тийгенсиди

Биринчи айкаш сүйлөмдүк түзүлүштө, предикаттык катышта (баш мүчөлөрдүн: ээ менен баяндоочтун ортосундагы айкаш) болгондуктан сөз айкашы эмес сүйлөм катары каралат. Калган үчөө кадыресе эркин сөз айкашы.

Сөз өзүнчө жеке турганда жалпы мааниде колдонулат. Ал эми башка сөз менен байланышып, сөз айкашын түзгөндө ал алда канча ачык-так жана көнөн мааниде болот, башкача айтканда, сөз айкашы структурасына кирген сөздөрдүн жеке маанилерин конкреттештирип турат: *китеп* — *адабий китеп*, *кызыл китеп*, *илимий китеп*; *баруу* — *сабакка баруу*, *шаарга баруу*, *окууга баруу*, *жумушка баруу*.

Сөз айкаштары сөз менен сүйлөмдүн ортосундагы орточо, өтмө группа да эмес. Себеби сүйлөм бир сөздөн турушу да мүмкүн. М: **Кыш.Түн. Суук. Жолдомун** ж.б. Ал эми сөз айкашы үчүн дайыма экиден кем эмес толук маани берүүчү сөздөр керектелет: **булгаары сумка, окуучунун китеби, он чакты уй, болгон окуя, ишке тың, төрт дөңгөлөктүү, аталуудан алтоо, куюндан тез** ж.б.

Кээ бир тилдердеги заттык маанидеги сөздөрдүн кызматчы сөздөр, предлогдор, послелогдор менен катар келиши (айкашы) сөз айкашы боло албайт. М: кыргызча - шаарга **чейин**, үйдүн **жанында**, сен **үчүн**; орусча - **в** комнате, **за** рекой ж.б. Англис, француз, немис тилдериндеги артиклдер заттык маанидеги сөздөр менен катар келсе дагы, сөз айкашы болуп эсептелбейт (француз тилиндеги **Le** cheval - жылкы, англисче **the** king - король, немис тилиндеги **das** Fenster - айнек). Себеби бул сөз тизмектериндеги белгиленген түгөйлөр өз алдынча турганда толук маанилүү сөз боло албайт.

Сөз айкаштарынын компоненттеринин ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Адам ачуусу сөзүнөн билинер* (мак.)

а) *ачуусу* — *билинер* — баш мүчөлөрдүн сүйлөм түзүлүшүндөгү өзгөчө айкашы;

б) *адам ачуусу* — эркин сөз айкашы: адам(дын) — аныктооч, ачуусу - ээ;

в) *сөзүнөн билинер* — эркин сөз айкашы: сөзүнөн — толуктооч, билинер — баяндооч:

СӨЗ АЙКАШТАРЫНЫН БАЙЛАНЫШУУ ЖОЛДОРУ

Сөздөрдүн өз ара айкашуулары синтаксистик багыныңкы байланыштын эрчишүү, башкаруу, ыкташуу, изавет, инкорпорация жолдору менен тутумдашат. Биринчи үч түрү

индоевропа жана алтай ж.б. тилдерине, изавет байланышы – түрк, инкорпорация кубулушу индөөц, чукча тилдерине мүнөздүү. Ал эми тең байланыштагы сөздөр өз ара сөз айкашын түзө албайт. Алар сөз айкашынын бир компонентти катары башка сөздөр менен синтаксистик катышта келүү менен тийиштүү маанидеги сөз айкашын түзүүгө катышат: **Атам менен апамдын батасы** мага ар дайым дем болот.

Ээрчишүү деп багыныңкы сөздүн багындыруучу сөздү жак, сан, түр, род боюнча ээрчишин айтабыз. Бул көрүнүш көпчүлүк тилдерде жолукканы менен ар бир тилдин грамматикалык, лексика-семантикалык өзгөчөлүгүнө ылайык ар түрдүү жол менен ишке ашуу байкалат. Орус тилиндеги **красивое поле** деген сөз айкалышында аныктооч сөз (красивое) аныкталгыч сөздүн (поле) формаларын толук кайталап турат. Бирдей санда, жөндөмөдө, роддо турат. **Девочка громко смеялась** десек ээ менен баяндооч бири-бирин сан жана род боюнча ээрчип турат. Бирок түрк тилдеринде аныктооч-аныкталгыч түзүлүшүндөгү сөз айкалыштарынын синтаксистик байланышы ыкташуу деп аталат (жашыл талаа, көң өзөн ж.б.)

Араб тилинде ээ менен баяндооч бири-бирин сан, жак, род категориялары боюнча ээрчисе, адыгей тилинде ээ тике жана кыйыр толуктооч менен да ээрчише берет.

Кыргыз тилинде болсо ээ менен баяндооч бири-бирин сан, жак боюнча ээрчишет (биз окудук, мен кеттим, сиздер көрдүңүздөр ж.б.). үчүнчү жакка тиешелүү формада ээ, баяндооч өз ара ээрчишпей калган учурлар да кездешет (койлор келди). Өзбек тилинде мындай сөз айкалыштарында ээрчишүү байланышы сакталат (олар келдилар). Ээрчишүү байланышын ээ менен баяндоочтун ортосундагы гана синтаксистик байланыш деп түшүнөбүз¹⁸.

Ошондуктан бул байланыштагы сөздөр сөз айкашы эмес, бүткөн айрым ойду билдирген сүйлөм болот.

Башкаруу байланышы багындыруучу сөз маанисине карай өзүнөн кийинки келген багыныңкы сөздү барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде турушун талап кылып байланышат. Маселен бакка чыгуу, жерди иштетүү, төрткө

¹⁸ Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б.: 2009.

бөлүү, улууну сыйлоо, үйдөн чыгуу, акылдуудан суроо, камгактан жөңил ж.б. *Индоевропа тилдеринде башкаруунун предлогдук, предлогсуз, күчтүү, күчсүз түрлөрү кездешет (идти в магазин, снять радостью, сказать правду, играть около дома).*

Ыкташуу байланышында сөз айкашынын компоненттери өз ара кандайдыр бир грамматикалык форма (мүчө) аркылуу байланышпастан орун тартиби же интонация аркылуу тутумдашат. Багыныңкы сөз мурда, багындыруучу сөз кийин келет (түрк тилдеринде). Мисалы кыргыз тилинде: жаңы үй, онунчу класс, сүйлөгөн бала, жетинчи осуят, барар жер ж.б. *Орус тилинде: дом напротив, петъ стоя, гаварить внятнее, рад приветствовать, рано утром, кофе по-китайски.*

Таандык байланыш багыныңкы түгөй илик жөндөмөдө багындыруучу түгөй таандык формада туруп айкашат. Бул багыныңкы байланыш түрк, араб, перс тилдерине мүнөздүү көрүнүш. Күлгөндүн билгени ..., Жакшынын сөзү ..., Кыз жакшысы кылымга, уул жакшысы урумга ... ж.б.

Таандык байланыштын эки түрдүү формасы кездешет. Анын биринчиси - таандык байланышта турган сөз айкашынын мурунку түгөйүндө илик жөндөмө (-нын) мүчөсүнүн сакталышы, экинчиси илик жөндөмө мүчөсүнүн түшүп калышы менен айырмаланат: Бешик бапасы беш түлөйт., Ата конушун таштаба (макал)ж.б.

Тажик тилинде таандык байланыштын компоненттери түрк тилдеринен айырмаланып, өз ара орун алмашкан формада кездешет: закони Точикстон - Тажикстан кыздары, балон нафс - пейилдин бузулушу. Бул айырмасына жараша аларды персия изафети деп коңт (изафет - араб тилинен алынып, таандык маани дегенди билдирет).

Палеоазиат жана түндүк америкалык индөөцтердин тилдеринде инкорпорация кубулушу кездешет. Инкорпорация - багыныңкы байланыштын бир түрү. Мында аффикстер менен жабдылган негиз бир эле мезгилде сөз айкашы, сүйлөм жана сөз катары туюнтманы түшүндүрөт. Бул учурда сөздүн негиздери бирдей морфологиялык бүтүндүккө биригишет дагы, инкорпоративдик комплекс катары кабыл алынат. Лексика-семантикалык жактан ажыратылганда бул комплекс сөзгө, сөз айкалышына да барабар келбейт, себеби ал

морфологиялык бүтүндүктү түзүп турат. Инкорпорация кубулушу бар тилдерде сүйлөмдөн тышкары сөз болбойт. Даяр сүйлөөнүн (речтин) негизги бирдиги. Бизче айтканда кандайдыр бир өзүнчө сүйлөм аркылуу берилүүчү маани өзүнчө турган сөз тутуму аркылуу туюндурулат. Маселен чукот тилинде: **мытрелгитэкурпенскивыскычетгъэ** (торду жаймак болуп өтө шашып баратам) деген туюнтма инкорпаративдик комплекс болуп эсептелет. Алар төмөнкүдөй морфемалардан жана аффикстерден турат: мыт- 1-жакты билдирген суффикс, -рэ- келер чак аффикси, -лги- «шашуу» маанисиндеги суффикс, те-курпе-н - тор даярдоо (те-, -н- аффикстер), -скив- багытты көрсөткөн суффикс, -скычет- «өтө» маанисиндеги суффикс, -гъэ келер чак аффикси¹⁹.

Атооч сөздөргө караганда этиш сөздөрдүн башка сөздөрдү багындыруу жөндөмдүүлүгү жогору. Бул этиш сөздөрдүн (кыймыл-аракетти билдирген сөздөр) 3 чактын биринде берилип, 3 жактын бирине таандык болуп, мамилелик жана ыңгайлык өзгөчөлүктө берилгендиги, өтмө жана өтпөстүгү менен байланыштуу.

Этиштик эркин сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү лексикалык толук мааниси бар бардык сөз түркүмдөрүнөн боло бериши мүмкүн:

¹⁹ Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б.: 2009.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Сөз айкашы деген эмне жана анын бөлүнүшү?
2. Эркин сөз айкашы жана анын структуралык түзүлүшү.
3. Эркин сөз айкашынын сөздөрдөн, туруктуу сөз айкаштарынан жана сүйлөмдөн болгон айырмачылыгы.
4. Сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн байланышуу жолдору.
5. Ээрчишүү байланышында турган сөздөр сөз айкашы боло алабы?
6. Сөз айкаштарынын башкаруу, таандык, ыкташуу жолдору.
7. Инкорпорация кубулушу жөнүндө айтып бергиле?
8. Эркин сөз айкаштары кандайча классификацияланат?
9. Атоочтук жана этиштик сөз айкаштары кандай болот?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
3. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Б., 2009.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.

6. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
7. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: Выс. шк. 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
8. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение, 1976.

СҮЙЛӨМ ЖАНА СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕР:

1. Сүйлөм жана анын негизги белгилери;
2. Сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө түшүнүк;
3. Сүйлөмдүн классификацияланышы.

СҮЙЛӨМ ЖАНА АНЫН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ

Сүйлөм синтаксистеги борбордук түшүнүк, негизги бирдик жана башкы синтаксистик категория. Сүйлөмдүн өзүнө гана тийиштүү болгон табияты, кызматы, конструктивдүү-грамматиклык бүтүндөгү формалдык жана мазмундук белгилери бар. Сүйлөмдүн башкы жана башка тилдик бирдиктерден айырмалануучу башкы белгиси анын коминикативдүүлүгү (коминикативдик - кабарлоо). Коминикативдүүлүк болсо тилге коюлган социалдык талап. Анткени тил – коомдогу пикир алышуунун негизги куралы. Анын бул кызматы тилдик бирдиктердин (фонема, морфема, сөз жана сөз айкаштарынын) сүйлөм курулушуна кирген учурда гана ишке ашышы талашсыз.

Сүйлөмдүн табиятын, түрдүү белгилерин, анын мазмунундагы грамматикалык жана семантикалык катыштарды, предикативдик жана модалдуулук категорияларды окуп-үйрөнүү синтаксисте гана эмес, жалпы тил илими саласындагы орчундуу маселе.

Сүйлөм жана ага мүнөздүү маселер тил илиминин тарыхында түрдүү аспектилерде каралып келген. Айтсак, байыркы индия тил илиминин өкүлдөрү “сүйлөмдү тилдин негизги бирдиги катары карашып, сөздө мындай касиет

болбойт, сүйлөмсүз сөз да айтылбайт” деген пикирде болушкан. Ал эми байыркы грек жана римдик тил илиминде сүйлөмдүн маанилик жагына көңүл бурулуп, “сүйлөм – сөз аркылуу берилген ой” деген аныктамага таянышкан. Ушундан улам XIX кылымда да сүйлөмгө карата «сүйлөм – логикалык жактан ой жүгүртүүнүн (судение) сөз аркылуу берилиши» деген аныктамалар берилген. Адатта, логика бул ой жүгүртүүнү, субъект менен предикаттын ортосундагы мамиленин бар же жок экендигин түшүндүрүү маселелерин иликтейт. Алардын пикири боюнча сүйлөмдө да субъект менен предикаттын болушу шарт. Ал эми тилде логикалык категорияларга муктаж болбогон сүйлөмдөр көп. Кыргыз тилинде: *Асан шаарга барды. Бүгүн качан келесиң ж.б.*, орус тилинде: *мы приехали вчера, Они это знают. ж.б.*

XIX кылымдын башында «Сүйлөм психологиялык акт, ал ой жүгүртүүнүн, кабар берүүнүн психологиялык көрүнүшү» деген аныктамалар берилип, сүйлөмдүн табиятын психологиялык категориялардын жардамы менен аныктоо аракеттери болгон.

Сүйлөмдү мындай аспектилерде, ар башка багытта (логикалык, психологиялык, логикалык-грамматикалык ж.б.) мүнөздөө сүйлөмдүн көп кырдуу, татаал түзүлүштөгү конструкциялары жана маанилеринин көп түрдүүлүгү менен байланышкан. Ошондуктан тил илиминин тарыхында сүйлөмгө карата 300гө жакын аныктамалар берилет.

Сүйлөм бул тилдик категория болгондуктан, анын негизин аныктоо, тилдик башка бирдиктерден жана логикалык, психологиялык көрүнүштөрдөн айырмаланып турган негизги белгилерин көрсөтүү жана табиятын билүү тил илиминин синтаксис бөлүмүнө тиешелүү башкы маселе.

Тилдин коомдук турмуштагы негизги кызматы пикир алышуунун каражаты болуу милдети. Ошондуктан тил илиминде негизги критерийлердин бир катары сүйлөмдө белгилүү мазмундун, ойдун берилиши эсептелет.

Азыркы лингвистикада академик В.В.Виноградовдун: «сүйлөм – ойду калыптандыруучу жана аны кабарлоочу, билдирүүчү каражат болгон кептин грамматикалык жактан уюшулган, жыйнактуу бүтүн бирдиги» деген аныктамасы илимий негиздүүлүгү менен колго алынып келе жатат.

Сүйлөмдүн негизги функциясы – коминикативдүүлүк, бизче кабарлоо, билдирүү, маалымат жеткирүүчүлүк. Мындай функция тилдин грамматикалык жактан туура уюшулган сүйлөмдөрү аркылуу ишке ашат. Бирок сүйлөм маани жактан аякталган болушу шарт, башкача айтканда, билдирип жаткан кабар коминикативдик автономияга ээ болушу зарыл.

Ар бир сүйлөмдө предикативдүүлүктүн болушу күтүлөт. Предикативдүүлүк – сүйлөө кезиндеги мазмундун чындыкка жасаган мамилеси. Сүйлөмдүн сөздөн жана сөз айкашынан болгон айырмасы да ушул. Бул белги болсо эле сөз да, сөз айкашы да сүйлөм боло алат: **Түн. Айдын жарыгы.** ж.б.

Тилдеги предикативдүүлүктү берүүнүн көңири жайылган каражаттары жак, чак, ыңгай категориялары туюнтулган этиштик формалар эсептелет. Булар жокто предикативдик каражаттын ролун интонация аткарат.

Сүйлөмдө чындык жөнүндөгү маалымат гана эмес, сүйлөп жаткан адамдын ал чындыкка жасаган мамилеси да байкалат. Бул тил илиминде сүйлөмдүн модалдуулук белгиси деп берилет. Модалдуулукту билдирүүнүн каражаты болуп, морфологиялык ыңгай категориясы, модаль сөздөр жана интонация колдонулушу мүмкүн. Мисалы: Көрөсүң! Деген сүйлөм интонацияга жараша көкүтүүнү, эскертүүнү, өкүнүүнү билдириши мүмкүн., Атам иштейт. Атам иштейт? Деген сүйлөмдөр интонацияга ылайык чындыктын жайынча жана суроо түрүндө берилишин кабарлады. ж.б.

Маани жактан сүйлөмдөгү аякталгандыктын, предикативдүүлүктүн жана модалдуулуктун универсалдык каражаты катары интонация жана анын элементтери колдонулушу мүмкүн. Тактап айтканда, сүйлөмдүн интонациялык жактан туура уюшулушу жана айкалышы да анын негизги белгилеринин бир.

Сүйлөмдүн дагы бир белгиси – анын тилдин грамматикалык законуна ылайык түзүлүшү. Мында тилдин грамматикалык түзүлүшүнө ылайык сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тийиштүү формада жана тизмекте келиши маанилүү факторлордон болуп саналат.

Сүйлөмдүн табиятын аныктоодогу аталган белгилер (коминикативдик, аякталгандык, предикативдүүлүк, модалдуулук, кабардоо интонациясы, грамматикалык жактан туура

түзүлүшү) бири-биринен теориялык жактан гана айырмаланат. Ал эми турмушта болсо алар өз ара тыгыз байланышып, ажырагыс бирдикте айтылат, тийиштүү интонацияга ээ болот. Демек, сүйлөм ойдун, грамматиканын жана эмоциянын топтошкон бирдигинен турат.

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

Синтаксис сүйлөмдүн курулушу жөнүндөгү окуу катары сүйлөмгө айланган грамматикалык абстракциянын ар түрдүү баскычтарын изилдейт. Ошол грамматикалык абстракциянын бир баскычы болуп сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү түшүнүк эсептелет. Анткени сүйлөм синтаксистик бүтүн структура катары сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылат жана бул түшүнүктөрсүз сүйлөмдүн структурасын аныктоого болбой тургандыгын синтаксистик теориянын өнүгүшү да далилдеп олтурат.

Маани берүүчү сөздөр сүйлөмдүн тутумунда турганда өзүнүн грамматикалык маанисине ылайык, өз ара синтаксистик мамиледе болуп, сүйлөмдө тийиштүү кызматты – ар түрдүү сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларын аткарат. Анткени сүйлөм көбүнчө бир канча сөздөн, сөз айкаштарынан уюшулат. Алардын ар биринин өзүнө гана тиешелүү болгон, сүйлөм тизмегиндеги милдеттери болот жана ал кызматтарына карай **ээ, баяндооч, толуктооч, аныктооч, бышыктооч** деп аталат. Алар өз ара синтаксистик байланышта туруп, сүйлөмдүн структуралык бөлүктөрүнүн ортосундагы синтаксистик катышты, алардын мамилесин көрсөтөт. Демек, сүйлөм тутумундагы маани берүүчү сөздүн ошол сүйлөмдөгү башка сөз менен болгон катышына ылайык аткарган синтаксистик функцияларына карай бөлүнүшү сүйлөм мүчөлөрү деп аталат.

Сүйлөм тутумундагы ар бир маани берүүчү сөз өзүнүн функционалдык маанисин сүйлөм мүчөсү катары көлгөндө гана ишке ашырып турат. Эгерде сүйлөм мүчөлөрүн бири-биринен ажыратып бөлүп карасак, алар өздөрүнүн функционалдык маанисин жоготуп, лексикалык жана грамматикалык маанисин гана сактап калганын көрөбүз.

Сүйлөм мүчөлөрү сүйлөм ичинде аткарган милдеттерине карай баш мүчөлөр (ээ, баяндооч) жана айкындооч мүчөлөр (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) деп эки чоң топко бөлүнөт.

Сүйлөмдү уюштурууда сүйлөм мүчөлөрүнүн кызматы ар түрдүү. Ээ менен баяндооч предикативдик катышта келип, сүйлөмдүн негизин, сүйлөмдө уюштуруучу борборду түзөт. Көбүнчө ээ менен баяндоочтон туруп эле сүйлөм сүйлөмдүк касиетке жетишип, бүткөн бир ойду түшүндүрө алат: Жаз келди., Асман ачык., Күн ысый баштады ж.б.

Ушул белгилерине карай ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат.

Айкындооч мүчөлөр болсо ээ, баяндооч менен байланышып келип, алардын ар кандай белгилерин толуктап тактап көрсөтөт. Мисалы: *Менин* айткандарым эч күмөнсүз чындыкка туура келет.

Мектеп программасы боюнча айкындооч мүчөлөрдү аларга берилген суроолор боюнча да ажыратса болот: аныктооч – кандай? кайсы? кимдин? эмненин? деген суроолорго; бышыктооч – кантип? кайда? кайдан? качан? деген суроолорго; толуктооч – кимди? эмнени? кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? деген суроолорго жооп берет. Бул принцип кээде туура келбей калат. Себеби айрым учурларда бирдей суроо сүйлөмдүн эки түрдүү мүчөсүнө түшүп калышы мүмкүн. Мисалы: **Жакшы** окуучу **жакшы** окуйт. Мында кандай? деген суроого аныктооч да, бышыктооч да жооп берип жатат. Ошондуктан сүйлөмдөгү сөздөрдүн кайсыл мүчөлүк милдет аткарышы ал сөздөрдүн морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө ылайык аныкталууга тийиш. Айтсак, жогорку сүйлөмдөгү «**жакшы**» сөзүнүн биринчиси кандай? деген суроого жооп берип, зат атооч сөз менен синтаксистик катышта келип – аныктоочтук, экинчиси кандай деген суроого жооп берип, этиш сөз менен синтаксистик катышта келип – бышыктоочтук милдет аткарды.

СҮЙЛӨМДҮН КЛАССИФИКАЦИЯЛАНЫШЫ

Сүйлөмдүн структуралык схемасы же формуласы сүйлөө агымынын компоненттеринин морфологиялык мүнөздөмөсүнө таянгандыктан алар грамматикалык жактан туура туюнтулган сүйлөмдөрдү көрсөтүү үчүн колдонулат. Ошондуктан сүйлөмдүн структуралык схемасын инвариант катары карап, анын парадигмаларын түзгөн формаларын варианттары деп билебиз.

Баарыдан мурун сүйлөмдү синтаксистик түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана кошмо (татаал) деп эки чоң топко бөлүнөт.

Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү бир предикативдик негиз (ээ, баяндооч), кошмо сүйлөмдүн түрлөрү эки же андан ашык предикативдик негиз (ээ, баяндооч) менен мүнөздөлөт.

Баш мүчөлөрдүн катышына карай жөнөкөй сүйлөмдөр баяндооч гана катышкан бир тутумдуу сүйлөмдөр жана баяндооч менен ээ катышкан эки тутумдуу сүйлөмдөр деп ажыратылат. Мисалы: Таанышканыбыз үчүн ыраазымын., Көңүлдүү жашайбыз. Бул сүйлөмдөрдүн ээси жок жана анын болушу грамматикалык жактан зарыл эмес.

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө баш мүчөлөр толук катышат: Чапырылбаган **конок** шыпырылбаган жерде **отурат**.

Жөнөкөй сүйлөмдөр андан ары баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай жалаң жана жайылма сүйлөмдөр деп ажыратылат. Баш сүйлөмдөрдүн гана катышынан турса жалаң сүйлөм болот: *Жыйналыш башталды. Эр жолдошу – тобокөл* (макал) ж.б.

Айкындооч мүчөлөр катышып жасалса жайылма сүйлөм болот: *Адам болор жигиттин адам менен иши бар* (макал), *Туулган жердин топурагы – алтын*.

Сүйлөмгө катышууга болгон сөздөрдүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) толук же айрымдарынын кемип берилишине карай толук сүйлөм жана кемтик сүйлөм деп бөлүнөт. Булар бири бири менен шарталат. Башкача айтканда, толук сүйлөм болбой кемтик сүйлөм болбойт:

- Сүрөттү жакшы көрөсүңбү? – Дедим.
- Ооба.
- Фамилияң ким?
- Айттикеев. (А.Токомбаев)

Сүйлөм айтылыш максатына карай жай, суроолуу, илөптүү жана буйрук сүйлөмдөр деп бөлүнөт.

Сүйлөм түшүндүрүү мүнөздө болуп, бир нерсе жөнүндө баяндоо, кабарлоо, таануу же ырастоо кырдаалдарын билдирип турса жай сүйлөм түрүнө кирет: *Өмүр – гүл, сүйүү – гүлдөн чыккан бал. Балды татууга болот, бирок ага чөмүлүүгө болбойт* (В.Гюго) ж.б.

Айтуучуну кызыктырган нерселер (зат, окуя, кубулуш, кыймыл-аракет ж.б.) боюнча аңгемелешүүчү тараптын ой-

пикирин козгоо, аны билүү максатында айтылган сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат. Башкача айтканда, объективдүү чындыктын көрүнүшүн тактоо, суроо максатында айтылган сүйлөмдөр: *Эмне үчүн ак кишилер азап тартат?* (Ч.А.), *Мен эмне иштеп, эмне бүтүрдүм? Ким үчүн эмгек кылдым?..* (И.Разаков) ж.б.

Илөптүү сүйлөмдөрдө бир нерсе жөнүндөгү билдирүү менен бирге айтуучунун ички сезими – таңдануу, кубануу, кайгылануу, ачуулануу, жектөө, какшык, мыскыл, эркелөө, өтүнүч ж.б. мамилелери туюнтулат: *Бах, эмгек сүйгөн кишилер алп экен го!*, (Т.Сыдыкбеков), *Токто! Таштагыла үрөндү! Ташта үрөндү! Ташта дейм!..* (Ч.Айтматов) ж.б.

Айтуучунун өз эркин билдирүүчү сүйлөм буйрук сүйлөм деп аталат: *Кана эмесе, жолдоштор, машинага отургула!* (Ж.Мовлянов), *Болуптур, өз билгениңдей жаз!* (Н.Байтемиров) ж.б.

Маани жагынан өз ара байланышкан эки же андан артык жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан өз ара тутумдашып жаңы сапаттагы маанини билдириши кошмо сүйлөм деп аталат. Кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен ажыратып кароого болбойт. Эгерде аларды ажыратып жиберсек, жекече алынган жөнөкөй сүйлөмдүн мааниси башкача болуп чыга келет. Демек, кошмо сүйлөмдөгү маани анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тыгыз, ажырагыс маанилеринен турат: *Сезимди акылдын эркине багындыра алсаң, анда пайдаң да артык болот* (И.Разаков), *Өлүмдү ойлогондо, өмүр дегениң ушунчалык таттуу болуп кетет экен, чексиз жашагың келет экен. А ойлобоюн десең, оңбогон ооруу өзүн эстөткени эстөткөн...* (И.Разаков)

Структуралык жана интонациялык өзгөчөлүгүнө карай кошмо сүйлөмдөр төң байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр деп ажыратылат.

Төң байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн негизги белгиси болуп анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизинен интонация жана байламталар аркылуу өз ара байланышы эсептелет. Мындай учурда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бири өзүнчө лексико-грамматикалык мааниге ээ болуп турганы менен интонация же байламталар аркылуу татаал бирикмеге – кошмо

сүйлөмгө биригип, өз ара бир нече маанилик катышта болушу мүмкүн: *Ак ийилет, бирок сынбайт., Оюн күлкү унутулат да, турмуш өз нугу менен көтө берет., Көчкүндү камыш өлтүрөт, эрди намыс өлтүрөт.* ж.б.

Кошмо сүйлөмдөрдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшү жана мааниси жагынан бири экинчисине багынычтуу болсо, багыныңкы кошмо сүйлөм болот. Мисалы: *Күн бата, ай да көтөрүлдү. Күндүн нуру болбосо, гүлдөр кайдан ачылсын* (К.Маликов)., *Муңканып, муунум бошоп турган кезде, сен мага көңүл буруп койбойсуңбу* (ырдан)

Жалпы тил илиминде кошмо сүйлөмдөрдүн өнүгүшү жөнүндө төмөнкүдөй эки көз караш бар:

1. Эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөр жанаша айтылып, өз ара тутумдашуу аркылуу кошмо сүйлөм келип чыккан.

2. Жөнөкөй сүйлөмдүн өз ичиндеги өнүгүшүнөн барып кошмо сүйлөм пайда болгон.

Бул божомолду далилдөө катары айрым изилдөөчүлөр биринчи учурда флективдүү жана аморфтуу (уңгу) тилдердин маалыматына таянса, экинчи учурда агглютинативдик жана инкорпоративдик тилдердин мисалына кайрылышат. Бирок ар бир тилден кошмо сүйлөмдүн өнүгүшүнүн эки жолуна тең туура келген айрым фактыларды кездештирүүгө болот²⁰. Анткени тил жандуу кубулуш, ал коомдун өнүгүшү менен кошо өнүгүү, өсүү процессинде болот. Ошондуктан коомдун өнүгүшүнө карай тилдин да ой берүү, ойду билдирүү мүмкүнчүлүгү артып олтурат.

Өзүн өзү текшерүү жана ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Сүйлөмдүн синтаксиси жана анын башка тилдик бирдиктерден айырмачылыгы.

2. Сүйлөм жөнүндө окуунун тарыхы.

3. В.Виноградовдун сүйлөмгө берген аныктамасы.

4. Сүйлөмдүн аякталгандык, предикативдүүлүк жана модалдуулук белгилерин түшүндүрүп бергиле

²⁰ Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери.-Б.,2009. 179-195-66.

5. Сүйлөм мүчөлөрү деген эмне жана алар кайсылар?
6. Сүйлөм мүчөлөрү бардык тилдерде бирдей болобу же ар түрдүү болобу?
7. Сүйлөм структуралык жактан кандайча классификацияланат?
8. Жөнөкөй сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөргө карай бөлүнүшү.
9. Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай түрлөрү.
10. Кошмо сүйлөмдөрдүн табияты жана классификацияланышы.
11. Сүйлөм жана анын түрлөрү дүйнө тилдеринин баарына эле мүнөздүү боло алабы?

Пайдаланылуучу адабияттар:

1. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
3. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Б., 2009.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: 1979.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. –М., 1990.
7. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. М.: Выс. шк. 1987. (<http://Yphilologos.narod.ru/YlingYmaslov.htm>)
8. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение, 1976.

2-модулдук МОДУЛДУК ТАПШЫРМАЛАР

1. Сөз жана анын формасы, мазмуну.
2. Сөз жана түшүнүк. сөз менен предметтин ортосундагы катыш.
3. Лексика жана лексикология. Лексикологиянын бөлүмдөрү.
4. Сөздүн лексикалык мааниси жана анын типтери.
5. Семантиология сөз маанилери жөнүндөгү илим.
6. Табу жана эвфемизмдер.
7. Сөздөрдүн колдонулуш чеги боюнча өзгөчөлүгү.
8. Диалектилик, кесиптик-терминологиялык жана жаргондук-арготикалык сөздөр.
9. Лексиканын тарыхый өнүгүшү, учурдагы лексика, эскирген сөздөр жана неологизмдер.
10. Фразеология жана фразеологизмдер.
11. Лексикография: энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөр.
12. Лексиканын баюу жана толукталуу жолдору.
13. Сөз жасоо ыктары жана сөз жасоочу каражаттар.
14. Негиз жана анын уңгудан болгон айырмачылыгы.
15. Тилдин грамматикалык түзүлүшү. Грамматикалык форма, маани жана категориялар.
16. Морфология жана анын изилдөө объектиси. морфа жана сема.
17. Уңгу жана мүчө, аларга мүнөздүү белгилер.
18. Префикс, инфикс, суффикс морфемалары.
19. Сөз түркүмдөрү жана сөз түркүмдөрү жөнүндө окуунун тарыхы.
20. Сөз түркүмдөрүнүн биринен экинчисине өтүшү.
21. Сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшү.
22. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдөгү принциптер.
23. Синтаксис жана анын изилдөө объектиси.
24. Синтаксистик тең жана багыныңкы байланыштар.
25. Дүйнө тилдеринде жолуккан синтаксистик багыныңкы байланыштын жолдору.
26. Эркин сөз айкашынын сөздөрдөн, туруктуу сөз айкаштарынан жана сүйлөмдөн болгон айырмачылыгы.
27. Сүйлөм жана сүйлөм жөнүндө окуунун тарыхы.

28. Сүйлөмдөгү аякталгандык, предикативдүүлүк жана модалдуулук белгилер.
29. Сүйлөм мүчөлөрү.
30. Сүйлөмдүн структуралык жана маанилик жактан болгон классификациясы.

Пайдаланылуучу адабияттар:

Негизги:

1. Абдулдаев Э. Супрун А. Тилдин жана жазуунун келип чыгышы.-Ф., 1965.
2. Азизов О. Тилшуноосликка кириш. –Ташкент, Укитувчи, 1996.
3. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
4. Акматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. -Ф.:Мектеп., 1980.
5. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Б., 2003.
6. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдулазизов А.А. Умумий тилшуноослик. –Тошкент: Укитувчи, 1976.
7. Головин Б.Н. Введение в языкознание.-М.: Выс. шк.,-1973.
8. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2009.
9. Кодухов В.И. Введение в языкознание. - М.: Просвещение,1979.
10. Лингвистический энциклопедический словарь. –М.: Советская энциклопедия, 1990.
11. Маслов Ю. Ш. Введение в языкознание. -М.: Выс. шк. 1987. (<http://philologos.narod.ru/ling/maslov.htm>)
12. Мусаев С.Ж. Жалпы тил илими. –Б., 1998.
13. Панов Е.Н. Знаки, символы, языки. –М.: Знание. 1980.
14. Реформатский А. А. Введение в языковедение. –М., 1967.
15. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. –М.: Просвещение,1976.

Кошумча:

1. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм. –Ф.: Мектеп, 1982.
2. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили.-Б.: Кыргызстан,-1996.
3. Жороев И.М. Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо. –Ош, 2007.

4. Жороев И.М., Юсупов У. Лингвистикалык терминдердин сөздүк – справочниги.-Ош. –2000.
5. Орузбаева О., Закирова В. Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү. –Ф.; Мектеп, 1981.
6. Дыйканов К., Жаманкулова М. Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин сөздүгү.- Ф.; 1961.
7. Ражаматов С.А., Таабалдыева У. К. Англис тилинин грамматикасы. –Кызыл-Кыя, 2001. (51 б.)
8. Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. –Ф.: Мектеп, 1987.
9. Сартбаев К.К Тил илими. Айрым материалдар. –Ф.: мектеп, 1975.
10. Жалилов А. Эне тил – улут тагдыры. -Ош, 2009.
11. КСЭ. – Ф.: 1976-1983.

КАЛЕНДАРДЫК-ТЕМАТИКАЛЫК ПЛАН 1-модуль

К №	Темалардын аталышы	Лекциялык сабактар	Практикалык сабактар
1	Тил илимине киришүү предмети жана анын милдеттери: Тил жана аны изилдөөчү илим; Тилдин табияты жана кызматы; Тил жана ойлоо.	1	1
2	Экстроллингвистикалык каражаттар жана тилдин келип чыгышы: Байланыштын экстралингвистикалык каражаттары; Тилдин келип чыгышы жөнүндөгү көз караштар; Байыркы адамдар жана алардын тилдери.	1	1
3	Тилдердин классификациясы: Тилдердин классификациясы жөнүндө жалпы түшүнүк; Тилдердин генеалгиялык классификациясы; Тил уялары жана топтору.	1	1
4	Индоевропа тил уясы: Инди, иран жана балтика тилдер топтору; Славян тилдер тобу жана орус тили; Герман, роман, келт тилдер топтору жана англис тили;	1	
5	Алтай тилдер уясы: Түрк тилдер тобу жана түрк (осмон түрктөрүнүн) тили; Монгол, тунгус-манчжур тилдер топтору; Кытай-тибет, афразия тил уялары	1	
6	Тилдердин морфологиялык классификациясы: флективдүү тилдер; Агглютинативдүү тилдер; Аморфтук жана сөз сүйлөмдүү тилдер.	1	1
7	Тилдердин ареалдык жана функционалдык классификациялары: Тилдердин ареалдык классификациясы; Тилдердин функционалдык классификациясы; Диалект жана диалектология.	1	1
8	Тилдин өнүгүшү жана тилдик система: Тилдик диферанцация жана интеграция кубулушу; Тилдик контактылар; Тилдик система жана структура; Тилдик байланыштар.	1	1
9	Жазуу жана анын келип чыгышы: Жазуу адам баласынын эң зор табылгасы негизги этаптары; Графика жана алфавит; Стенография жана транскрипция; Орфография жана анын принциптери.	1	1
10	Тыбыштар тилдин материалдык негизи: Фонетика жана анын бөлүмдөрү; Фонетиканын акустикалык аспектиси; Фонетиканын анатомия-физиологиялык аспектиси; Фонетиканын лингвистикалык аспектиси.	1	1
11	Тилдин тыбыштык түзүлүшү: Тыбыш жана аларды классификациялоонун принциптери; үндүү тыбыштар; үнсүз тыбыштар;	1	1

12	Муун, басым жана интонация; Муун жана анын түрлөрү, типтери; Басым жана түрлөрү; Интонация.	1	1
13	Кеп тизмегиндеги тыбыштык өзгөрүүлөр: Фонетикалык кубулуштар; Комбинатордук өзгөрүүлөр; Поziциялык өзгөрүүлөр.	1	1

2-модуль

К №	Темалардын аталышы	Лекциялык сабактар	Практикалык сабактар
14	Сөз жөнүндө түшүнүк: Сөз тилдин негизги бирдиги; Сөз предметтин аталышы; Сөз жана түшүнүк.	1	1
15	Лексикология: Лексика жана лексикология; Семасиология; Лексиканын тарыхый жактан куралышы.	1	1
16	Сөздөрдүн түрдүү мүнөздө колдонулушуна карай өзгөчөлүктөрү: Лексиканын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү; Табу жана эвфемизмдер; Лексиканын тарыхый жактан өнүгүшү.	1	1
17	Фразеология жана лексикография: Фразеоло-гизмдер жана фразеолгия; Лексикография жана анын милдеттери; Энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөр.	1	1
18	Сөз жасоо: Лексиканын баюу жолдору жана сөз жасоо; Сөз жасоонун теориялык негиздер; Негиз жана уңгу.	1	1
19	Тилдин грамматикасы: Тилдин грамматикалык түзүлүшү; Грамматикалык маани жана анын типтери; Грамматикалык форма жана грамматикалык категория.	1	1
20	Морфология: Морфема жана анын түрлөрү; Негизги жана жардамчы морфемалар; Жардамчы морфеманын аткарган кызматына карай түрлөрү.	1	1
21	Сөз түркүмдөрү: Сөз түркүмдөрү боюнча жалпы түшүнүк; Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн принциптери; Сөз түркүмдөрүнүн классификациясы.	1	1
22	Синтаксис: Синтаксис жана синтаксистик окуунун тарыхы; синтаксистик байланыштар; Синтаксистик байланыштарды жүзөгө ашыруучу тилдик каражаттар.	1	1
23	Сөз айкашы: Сөз айкашы жөнүндө жалпы түшүнүк; Сөз айкашынын байланышуу жолдору; Эркин сөз айкаштарынын классификациясы.	1	1
24	Сүйлөм жана сүйлөм мүчөлөрү: Сүйлөм жана анын негизги белгилери; Сүйлөм мүчөлөрү; Сүйлөмдүн классификацияланышы.	1	1
	Жалпы:	24	22

**СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨЛӨРҮ ҮЧҮН
ТАПШЫРМАЛАРДЫН ТЕМАТИКАЛЫК ТИЗМЕЛЕРИ
1-модуль боюнча**

№	Темалардын аталышы	сөмө	Аткарылуучу иштердин мүнөзү
1	Тил илими жана анын бөлүмдөрү. Тил улуттун жүзү. Тил жөнүндөгү макал-лакаптар, учкул сөздөр.	2	Реферат
2	Индоевропа, семид-хамид, кытай-тибет, полөазиат ж.б. тил уялары.	2	Конспект
3	Тилдердин ареалдык классификациясы. Борбордук Азия, Чыгыш Европа тилдери жана алардын генеалогиялык, типологиялык өзгөчөлүктөрү.	2	Реферат
4	Тилдердин функционалдык классификациясы. Уруулук тил, элдик тил, улуттук тил, адабий тил, мамлекеттик тил, расмий тил, эл аралык тил. Азыркы тил, өлүү тил.	2	Реферат
5	Адабий жана улуттук тилдердин келип чыгышы. Диалект говор түшүнүктөрү.	2	Конспект
6	Тилдердин көчөги жана бүгүнкү абалы жөнүндө. Кыргыз тили мамлекеттик тил катары. Кыргыз Республикасындагы тил саясаты.	2	Реферат
7	Тилдик байланыштар: Ассоциативдик, парадигматикалык, синтагматикалык жана иерархиялык байланыштар. Тилдик контактылар: Адстрат, субстрат, суперстрат.	4	Конспект
8	Фонетиканын үч аспектиси. Аакустикалык, анатомия-физиологиялык жана лингвистикалык аспектилер, аларда каралуучу маселелер.	2	Конспект
9	Кептин фонетикалык жактан бөлүнүшү: Фраза, кептик такт, фонетикалык сөз, муун, тыбыш.	2	Реферат
10	Орфоэпия жөнүндө түшүнүк.	1	Конспект
11	Тамга менен тыбыштын өз ара катышы. Латын, араб. орус алфавитин колдонгон тилдер. Орфография жана анын принциптери.		

2-модуль боюнча

№	Темалардын аталышы	СӨАИ	Аткарылуучу иштердин түрлөрү
12	Лексикологиянын семасиология, этимология, фразеология жана лексикография бөлүмдөрү жана аларда каралуучу маселелер.	2	Конспект
13	Лексиканын маанилик жана турпаттык катышы: Көп маанилүү жана жеке маанилүү сөздөр. Омонимдер, паронимдер, синонимдер, антонимдер.	2	Реферат
14	Варваризм, вулгаризм. идиома, калькалоо.	2	Реферат
15	Эскирген сөздөр: архаизмдер, историзмдер, хронизмдер.	2	Конспект
16	Фразеологизмдер жана алардын типтери. Фразеологиялык ширешме, бирдик, тизмек		Конспект
17	Негиз жана анын түрлөрү (тубаса, туунду, түзүүчү негиз).	4	Реферат
18	Морфологиялык: жөндөмө, сан, род, түр, жак категориялары	2	Конспект
19	Сөз түркүмдөрү. тууранды сөз, сырдык сөз, жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр.	2	Конспект
20	Сүйлөм. Кошмо сүйлөм анын түрлөрү.		Конспект

Мазмуну

Баш сөз.....	3
Тил илимине киришүү предмети жана анын милдеттери	5
Тил жана аны изилдөөчү илим.....	5
Тилдин табияты жана кызматы.....	8
Тил жана ойлоо.....	10
Экстроллингвистикалык каражаттар жана тилдин келип чыгышы.....	12
Байланыштын экстралингвистикалык каражаттары.....	12
Тилдин келип чыгышы жөнүндөгү көз караштар.....	16
Байыркы адамдар жана алардын тилдери.....	18
Тилдердин классификациясы.....	21
Тилдердин классификациясы жөнүндө жалпы түшүнүк.....	21
Тилдердин генеалогиялык классификациясы.....	23
Тил уялары жана топтору.....	24
Индоевропа тил уясы.....	26
Алтай тилдер уясы.....	32
Түрк тилдер тобу жана түрк (осмон түрктөрүнүн) тили.....	33
Тилдердин морфологиялык классификациясы.....	41
Тилдердин ареалдык жана функционалдык классификациялары.....	44
Тилдерди ареалдык классификациясы.....	44
Тилдердин функционалдык классификациясы.....	44
Диалект жана диалектология.....	46
Тилдин өнүгүшү жана тилдик система.....	48
Тилдик дифференция жана интеграция кубулушу.....	49
Тилдик контактылар.....	50
Тилдик система жана структура.....	51
Тилдик байланыштар.....	53
Жазуу жана анын келип чыгышы.....	56
Жазуу адам баласынын эң зор табылгасы негизги этаптары.....	56
Графика жана алфавит.....	58
Стенография жана транскрипция.....	60
Орфография жана анын принциптери.....	61
Тыбыштар тилдин материалдык негизи.....	64
Фонетика жана анын бөлүмдөрү.....	64
Фонетиканын акустикалык аспектиси.....	65
Фонетиканын анатомия-физиологиялык аспектиси.....	67
Фонетиканын лингвистикалык аспектиси.....	68
Тилдин тыбыштык түзүлүшү.....	70
Тыбыш жана аларды классификациялоонун принциптери.....	71
Үндүү тыбыштар; үнсүз тыбыштар.....	72

Муун, басым жана интонация.....	76
Муун жана анын түрлөрү, типтери.....	76
Басым жана түрлөрү; Интонация.....	78
Көп тизмегиндеги тыбыштык өзгөрүүлөр.....	80
Фонетикалык кубулуштар.....	80
Комбинатордук өзгөрүүлөр.....	81
Позициялык өзгөрүүлөр.....	82
1-Модулдук суроолор.....	85
Сөз жөнүндө түшүнүк.....	87
Сөз тилдин негизги бирдиги.....	87
Сөз предметтин аталышы.....	88
Сөз жана түшүнүк.....	89
Лексикология.....	91
Лексика жана лексикология.....	91
Семасиология.....	93
Лексиканын тарыхый жактан куралышы.....	95
Сөздөрдүн түрдүү мүнөздө колдонулушуна карай өзгөчөлүктөрү.....	98
Лексиканын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү.....	98
Табу жана эвфемизмдер; Лексиканын тарыхый жактан өнүгүшү.....	101
Фразеология жана лексикография.....	105
Фразеологизмдер жана фразеология.....	105
Энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөр.....	108
Сөз жасоо.....	109
Лексиканын баюу жолдору жана сөз жасоо.....	109
Сөз жасоонун теориялык негиздер.....	111
Негиз жана уңгу.....	113
Тилдин грамматикасы.....	117
Тилдин грамматикалык түзүлүшү.....	117
Грамматикалык маани жана анын типтери.....	118
Грамматикалык форма жана грамматикалык категория.....	120
Морфология.....	122
Морфема жана анын түрлөрү.....	122
Негизги жана жардамчы морфемалар.....	123
Жардамчы морфеманын аткарган кызматына карай түрлөрү.....	124
Сөз түркүмдөрү.....	126
Сөз түркүмдөрү боюнча жалпы түшүнүк.....	126
Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн принциптери.....	129
Сөз түркүмдөрүнүн классификациясы.....	131
Синтаксис.....	134
Синтаксис жана синтаксистик окуунун тарыхы.....	134

Синтаксистик байланыштар.....	136
Синтаксистик байланыштарды жүзөгө ашыруучу тилдик каражаттар.....	137
Сөз айкашы.....	139
Сөз айкашы жөнүндө жалпы түшүнүк.....	139
Сөз айкашынын байланышуу жолдору.....	141
Сүйлөм жана сүйлөм мүчөлөр.....	146
Сүйлөм жана анын негизги белгилери.....	146
Сүйлөм мүчөлөрү.....	149
Сүйлөмдүн классификацияланышы.....	150
2-модулдук суроолор.....	155
Пайдаланылуучу адабияттар.....	156
Календардык- тематикалык план.....	158
Студенттердин өз алдынча иштөөлөрү.....	160

И.М. ЖОРОЕВ

ТИЛ жана АНЫ ИЗИЛДӨӨЧҮ ИЛИМ
ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу куралы

Редактор: Мусаев Сыртбай Жолдошович
Техредактору: Акылбек Тойчубаев
Корректору: Убрайымова Заргүл Аскаралиевна
Дизайнери: Ыкыбал уулу Элдияр

Төрүүгө берилди 16.09.2014-ж. Басууга 18.10.2014-ж.
Кагаздын форматы 84x60 ^{1/16}. 10,25 б.т.
Буйрутма №59. Нускасы 600.
Ош шаары Курманжандатка көчөсү 236